

157. évfolyam (2023) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.

Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék

E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu

157. évfolyam (2023) 5. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),

Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),

Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),

Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),

Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress

www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate

www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK BUDAPEST EGYESÍTÉSÉNEK

150. ÉVFORDULÓJÁRA

<i>Szende Katalin</i> : Buda helye Közép-Európa középkori városfejlődésében	843
<i>Kenyeres István</i> : A budai és pesti vásárok a középkortól a 19. századig	873
<i>Herédi Attila</i> : Partrendőrség Pesten (1870–1874)	895
<i>Sipos András</i> : Budapest bevételei és beruházásai a két világháború között	915
<i>Lukács Anikó</i> : A Szent István-ünnep mint idegenforgalmi esemény Budapesten	943
<i>Rácz Attila</i> : A fővárosi népi ellenőrzési bizottságok működése 1958–1959-ben	969

KRÓNIKA

<i>Kenyeres István</i> : A Budapest Időgép mint a történeti kutatás eszköze	989
<i>Népegy Noémi – Horváth Péter – Perényi Roland</i> : A Budapest-hatás. Fővárosi kötődések és identitások (Kiállításismertető)	1005
<i>Hermann István – Toma Katalin</i> : Budapest történeti monográfia	1013

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Anna Pumprová – Libor Jan</i> (Hrsg.): <i>Cronica Aule regie – Die Königsaalr Chronik</i> (<i>Bagi Dániel</i>)	1021
<i>Myroslav Voloshchuk</i> : Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property and Socio-Political Role (<i>Berkes Orsolya</i>)	1023
<i>Kárbin Ákos</i> : Wekerle Sándor, a Monarchia aranyembere (<i>Ordasi Ágnes</i>)	1025
<i>Jankó Ferenc</i> : Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között (<i>Murber Ibolya</i>)	1028
<i>Szilágyi Zsolt</i> : Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején (<i>Koloh Gábor</i>)	1030

Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.):
Magyarország külkapcsolatai (1945–1990) (*Barta Róbert*) 1033

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 1037

TANULMÁNYOK BUDAPEST EGYESÍTÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

Szende Katalin

BUDA HELYE KÖZÉP-EURÓPA KÖZÉPKORI VÁROSFELJŐDÉSÉBEN*

A várostörténet természeténél fogva összehasonlító jellegű diszciplína. Azt vallja, hogy a fejlődés főbb vonalait és mintázatait több város együttes elemzésével lehet megbízhatóan megrajzolni, és egyetlen város sajátosságai is élesebb kontúrokkal tűnnek ki, ha szűkebb-tágabb környezetük városainak tükrében tekintünk rájuk. A jelen tanulmány célja, hogy Buda esetében is ebben a kontextusban tegyen fel két, látszólag egymásnak ellentmondó kérdést: „mennyire különleges”, illetve „mennyire tipikus” az a fejlődési vonal, amelyet a város középkori történelme során bejárt? Másként kifejezve, a középkori Buda fejlődésének egyedi vonásait, vagy éppen más városokkal közös elemeit szeretné feltárni Közép-Kelet-Európa egykorú városainak összefüggésében.

Az, hogy mely városokat érdemes az összehasonlításhoz kiválasztani, szorosan kapcsolódik azokhoz a funkciókhoz, amelyeket a középkori Buda társadalmi, gazdasági, kormányzati központként és legfőképpen Magyarország királyi székhelyként és fokozatosan kialakuló fővárosaként betöltött. A szóba jöhető városok közül Prága, Krakkó, Boroszló és Bécs a leggyakrabban említett viszonyítási pontok Buda mellett, részben közvetlen kapcsolatuk, részben nyilvánvaló hasonlóságuk okán.¹ Ahhoz azonban, hogy a Kárpát-medencét körülvevő területeket teljesen körüljárjuk, érdemes figyelembe venni a Magyar Királyság keleti és déli szomszédait is: a román fejedelemségek, Moldva és Havasalföld egymást követő fejedelmi székvárosait, valamint Szerbia és Bosznia időben változó uralkodói központjait is. Ezekről a területekről a következő városokkal érdemes számolni: Szeret (Siret), Suceava, Argeş, Târgovişte, Bukarest, Stari Ras, Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Nándorfehérvár (Belgrád) és Szendrő (Smederevo).² (1. térkép) Bevonásuk annál is inkább indokolt, hiszen a középkorban ezeknek a városoknak intenzív kapcsolataik voltak

* A tanulmány a *Buda and the Urban Development of East Central Europe* című cikkem átdolgozásával készült, korábbi változata megjelent: *Medieval Buda in Context*. Eds. Balázs Nagy et al. Leiden 2016. 526–553. A szerző a Magyar Várostörténeti Atlasz projekt (NKFI 135814) és a Lendület Magyar Gazdaságtörténeti Kutatócsoport tagja.

¹ Néhány példa: *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban*. Szerk. Benda Judit et al. Bp. 2016.; *Károly Magyar: Royal Residences in Buda in Hungarian and European Context*. In: *Medieval Buda in Context* i. m. 133–168.; *Péterfi Bence: Széllal szemben. Boroszlói kísérletek Buda lerakatjogának kikérülésére a 15–16. század fordulóján*. In: Márvány, tárház, adomány. *Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István et al. Bp. 2019. 385–406.

² A román fejedelemségek és a Balkán városfejlődéséről kitűnő áttekintést ad *Laurențiu Rădvan: At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*. Leiden 2010.

Magyarországgal mint diplomáciai, katonai, kereskedelmi vagy egyházi partnerrel, sőt többször is a magyar egyház-, illetve geopolitikai terjeszkedés célpontjai voltak.

1. térkép A tanulmányban elemzett főbb királyi és fejedelmi székhelyek

Kartográfia: Vadas András

Mindezekről a központokról egyenként is számottevő szakirodalom látott napvilágot, és olyan tanulmányok is megjelentek, amelyek ezen városok közül kettőt vagy többet összehasonlítottak egymással, Buda azonban szinte sosem kapott helyet ezekben a komparatív kutatásokban, illetve nem az alább tárgyalt szempontok alkották az elemzés kereteit.³ A jelen tanulmányban elsősorban azokat a természeti és ember alkotta tényezőket tekintem át, amelyek a szóban forgó települések városias jellegét és helyrajzát, továbbá az egyházszervezethez, az uralkodókhoz és a politikai hatalomhoz fűződő viszonyukat meghatározták.

³ A legtöbb összehasonlító tanulmány Csehország, Szilézia és Lengyelország városait veti össze egymással, például *Jerzy Piekalski: Von Köln nach Krakau. Der topographische Wandel früher Städte.* Bonn 2001.; *Breslau und Krakau im Hoch- und Spätmittelalter. Stadtgestalt, Wohnraum, Lebensstil.* Hrsg. Eduard Mühle. Wien–Köln 2014.; *Zoë Opačić: Architecture and Ceremony in Cracow and Prague, 1335–1455.* In: *Medieval Art, Architecture and Archaeology in Cracow and Lesser Poland.* Eds. Agnieszka Rożnowska-Sadraei – Tomasz Węclawowicz. Leeds 2014. 95–117.

Kulcspozícióban

Buda növekedését és gazdagodását minden más tényezőnél jobban meghatározta földrajzi elhelyezkedése a Duna partján. Ezzel nem állt egyedül: szinte egyetlen komolyabb város sem alakulhatott ki a középkori Európában anélkül, hogy hozzáférése ne lett volna egy nagyobb, lehetőleg hajózható folyóhoz vagy tengeri kikötőhöz: Bécsnek a Dunához, Prágának a Moldvához (Vltava), Boroszlónak az Oderához, Krakkónak a Visztulához. A Kárpátoktól délre Curtea de Argeș és Târgoviște a Duna két mellékfolyója, az Argeș, illetve a Ialomița partán feküdtek, Szeret pedig a Szeret folyó mellett. Suceava szintén közel fekszik az azonos nevű folyóhoz, bár helyét egy fennsíkon inkább erődítésre alkalmas volta miatt választották. Hasonlóképpen a szerbiai és boszniai központok a Balkán hegyes vidékein jól védhető elhelyezkedésüknek köszönhatték létüket, nem széles folyamoknak. A középkori szerb állam utolsó két székvárosa, Nándorfehérvár és Szendrő révén végül visszatért a Dunához a súlypont.⁴

A kontinens belsejében fekvő tájegységek, így a Kárpát-medence számára is, a szárazföldi útvonalak szintén meghatározóak voltak, az átkelőhelyek és átrakódó kikötők pedig, amelyek révén ezek az utak összekapcsolódtak a folyókkal, megsokszorozták az ott kialakuló települések jelentőségét.⁵ Ez ismét csak olyan tényező volt Buda esetében, amely több, fentebb felsorolt várossal rokonította. Fontos volt ugyanakkor az is, hogy milyen széles volt a folyó és mennyire volt könnyű átkelni rajta. A Duna mentén a legkeletebbi állandó, szilárd anyagú híd a középkorban a 12. század közepén épült regensburgi kőhíd volt. A folyás irányában ezt követően a folyó vagy túl széles volt (mint Budánál), vagy túl sok ágra szakadt (mint például Bécsnél) ahhoz, hogy állandó hidat vagy legalább tartós pontonhidat lehessen ott kialakítani és fenntartani.⁶

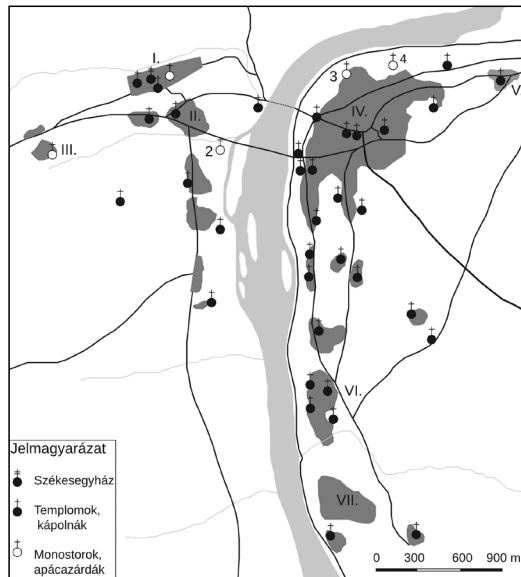
Óriási előnyt jelentett, ha a folyó hajózható, de a Buda-menti Dunánál keskenyebb és sekélyebb volt, és ezért állandó hidat tudtak építeni rajta, hiszen ez lehetővé tette az utak megszakítás nélküli használatát, és szorosabbra vonta a kapcsolatot a part két oldalán levő települések között. (2. térkép) Az olyan hidakat, mint a prágai Judit- és

⁴ *Sima Ćirković*: Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia. In: *Urban Society of Eastern Europe*, Ed. Bariša Krekić. Berkeley 1987. 158–185.; *The Cultural Treasury of Serbia*. Ed. Jovan Janičević. Belgrade 2002.

⁵ *Peter Csendes*: Die Stadt im Strassennetz. In: *Stadt. Strom – Strasse – Schiene. Die Bedeutung des Verkehrs für die Genese der mitteleuropäischen Städtelandschaft*. Hrsg. Alois Niederstätter. Linz 2001. 55–66.

⁶ *Peter Schmied*: Regensburg liegt gar schön. Die Gegend musste eine Stadt herlocken. In: *Europäische Städte im Mittelalter*. Hrsg. Ferdinand Opll – Christoph Sonnlechner. Innsbruck–Wien–Bozen 2009. 351–364.; *Peter Csendes*: Urban Development and Decline on the Central Danube 100–1600. In: *Towns in Decline, AD 100–1600*. Ed. Terry R. Slater. Aldershot 2000. 137–153.

2. térkép A prágai agglomeráció a 13. század elején

I. vár (Hrad és Hradčany), II. váralja (később Malá Strana), III. Strahov, IV. Óváros (Staré Mesto), V. Vicus Teutonicorum, VI. Vyšehrad váralja-települése, VII. Vyšehrad.

Kartográfia: Vadas András

később Károly-híd a Moldva folyón, uralkodói támogatás nélkül nem lehetett volna megépíteni. Nem véletlen, hogy a Judit-hídat az építést finanszírozó II. Ulászló cseh király (1158–1172) feleségéről, thüringiai Juditról nevezte el, az ehelyett megépített Károly-hídat pedig IV. Károly király és császár (1346–1378) saját magáról. Krakkóban a Visztulán azután vált szükségessé állandó kőhíd építése, hogy 1335-ben a folyó déli partján is kiváltságos város jött létre III. (Nagy) Kázmér lengyel király (1333–1370) kezdeményezésére, aki ezt az alapítást használta fel nevének megörökítésére, az ide vezető híd pedig a *pons regalis* nevet kapta.⁷ (3. térkép) Budán azonban ilyen tervek a 19. század közepe előtt nem lehetett megvalósítani; ehelyett a folyami átkelést a pesti és budai révészek biztosították, akik korai jelentőségüket tükröző, különleges, archaikus szervezetben látták el feladatukat, királyi ellenőrzés alatt.⁸ Azoknál a romániai és szerbiai székhelyeknél, amelyek a folyók felső folyásánál helyezkedtek el, a közlekedési útvonalak inkább a folyókkal párhuzamosan

⁷ *Opáčić, Z.*: Architecture and Ceremony i. m. 96.

⁸ *András Kubinyi*: Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn. In: La formation et le développement des métiers au moyen âge (V^e–XIVe siècles). Éd. László Gerévich – Ágnes Salamon. Bp. 1977. 139–153.

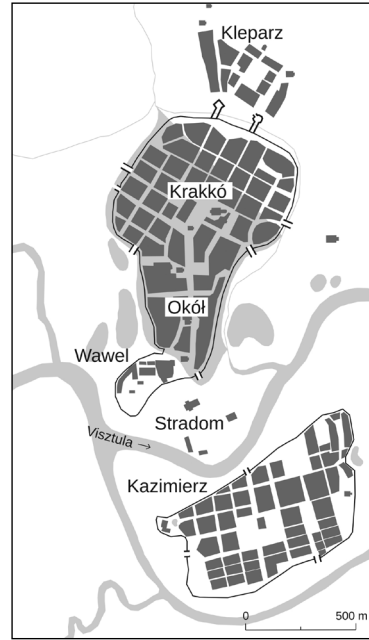
haladtak. Az átkelést itt is révekkal vagy esetleg gázlókkal, illetve fagerendákból ácsolt hidakkal lehetett megoldani, amelyeket a fejedelmek parancsára toborzott hídépítők készítettek.⁹

A folyó szélessége mellett a szigetek is megnehezíthették a folyami átkelést mindazonokon a helyeken, ahol a folyó sodrása nem volt elég erős ahhoz, hogy megakadályozza a hordalék lerakódását. Ez hátráltató tényező lehetett a városfejlődés szempontjából. Bécsnél például a Duna öt különálló, medrét folyamatosan változtató ága tette kiszámíthatatlanná az átkelést és a lakott területek árvízvédelmét.¹⁰ Buda területe ebből a szempontból igen szerencsés volt: a Duna középső folyásának egy olyan kivételes adottságú rövid szakasza mentén helyezkedett el, ahol lehetséges volt a közvetlen átkelés a folyó jobb és bal partja között.¹¹ Ez lehetővé tette Pesttel együtt egy kettős város, illetve több részből álló agglomeráció kialakulását. Prága és Krakkó hasonló előnyöket élvezett a Moldva, illetve a Visztula két partja közötti közvetlen összeköttetés révén.

A szigetek mindazonáltal szerves részeivé válhattak a város szövetének és hasznosan egészíthették ki a folyóparti településrészek funkcióit. A viszonylag kis területű Margitsziget, a középkori Nyulak szigete (a mellette fekvő, utóbb részben hozzácsatolt kisebb szigettel együtt) ideális helyszíne volt az egyházi intézményeknek, főképp kolostoroknak és a kanonizáció nélkül is szentként tisztelt Margit hercegnő sírját felkereső zarándokoknak, sőt szükség esetén politikai tárgyalásoknak is.¹² Hasonló

3. térkép

A középkori krakkói agglomeráció:
Wawel, Okól, Óváros,
Kazimierz és Kleparz

Kartográfia: Vadas András

⁹ *Laurențiu Răduvan*: Between Free Passage and Restriction. Roads and Bridges in the Towns of Wallachia and Moldavia (16th–18th century). In: Towns and Communication 1: Communication in Towns. Ed. Neven Budak. Zagreb 2009. 101–117., itt: 108–110.

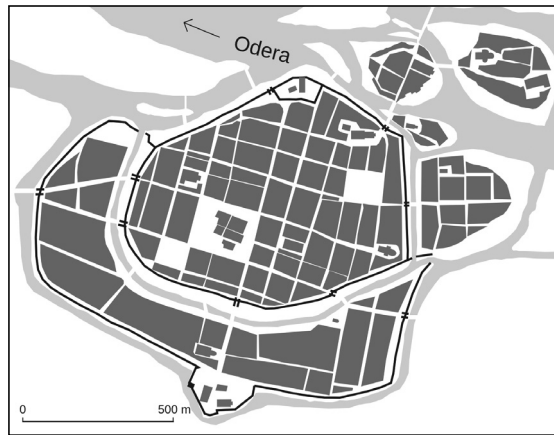
¹⁰ *Severin Hobensinner et al.*: Changes in Water and Land: The Reconstructed Viennese Riverscape from 1500 to the Present. *Water History* 5. (2013) 145–172.

¹¹ *Végh András*: Buda város középkori helyrajza I–II. (Monumenta Historica Budapestinensia, 15–16.) Bp. 2006–2008. I. 18.

¹² *Vadas András*: A nyulak-szigeti apáca kolostor és a Duna. In: Tiszteletkőr: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor et al. Bp. 2012. 561–572.;

szerepet töltött be Boroszlónál az Odera folyó két szigete is: a Dominsel (Ostrov Tumski) a székesegyháznak, valamint az azt körülvevő kolostoroknak és kápolnáknak adott helyet, a bal part irányában fekvő kisebb Piasek (Homok) szigeten pedig az ágostonrendi kanonokok Szűz Mária kolostora épült fel.¹³ (4. térkép) Az 1335-ben önálló városi kiváltságokat elnyerő Kazimierz, királyi alapítású ágostonos kolostorával és később oda telepített jelentős zsidó lakosságával, eredetileg szintén a Visztula egy terjedelmes szigetén épült fel, sőt miután a mai Kiskörút helyén egykor a Duna egyik mellékága folyt, Pestet is egy hasonló szigetnek tekinthetjük.¹⁴

4. térkép Boroszló alaprajza a Székesegyház-szigettel
(Ostrov Tumski, jobboldalon felül)

Kartográfia: Vadas András

Budát a természet még egy egyedülálló vízrajzi adottsággal áldotta meg: melegvízű forrásokkal, amelyek a Várhegytől északra és délre is feltörnek. Ezek gyógyító hatásuk mellett egész éven át jégmentes folyóvizet biztosítottak a vízimalmok és a halászok számára. Ezzel az előnnyel tudomásom szerint egyik környékbeli uralkodói székváros sem rendelkezett, leszámítva Esztergomot, Buda egyik hazai „elődjét”. Távoli, de fontos párhuzamként említhetjük Aachen hévforrásait,

Gábor Klaniczay: Sacred Sites in Medieval Buda. In: Medieval Buda in Context i. m. 228–254., itt: 236–247.

¹³ Piekalski, J.: Von Köln nach Krakau i. m. 141–158.; Atlas historyczny miast polskich 4. Śląsk, 13. Wrocław. Ed. Rafał Eysymontt et al. Wrocław 2017. (<https://tinyurl.com/3c9nd5am>, letöltés 2023. jún. 23.)

¹⁴ Iránsné Melis Katalin: Régészeti kutatások a 15. századi pesti városfal Károly körüti szakaszán. Budapest Régiségei 35/2. (2002) 549–585., itt: 557.

amelyek Nagy Károly és több utódja számára tették kellemessé az ott töltött időt;¹⁵ Aachen azonban sosem vált állandó fővárossá, sőt városként sem lett olyan jelentős, mint Prága, Krakkó vagy éppen Buda.

Ahogy a folyótól a tágabb környék felé tekintünk, a terep változatossága ragadja meg a figyelmet. Buda, Közép-Európa többi uralkodói székvárosához hasonlóan hegyes-dombos és sík vidékek kontaktzónájában feküdt, így különböző jellegű tájak erőforrásaira támaszkodhatott. A történeti földrajz régóta kimutatta az ilyen területek előnyeit a kereskedelmi összeköttetések szempontjából, és megalkotta a „vásárvonal” fogalmát. Az egyik magaslatot a dombos tájban szinte mindenütt erődítés építésére használták fel. Ez a hegytető rendszerint az utolsó, az átkeléshez legközelebbi kiemelkedés volt a folyam felé tartó dombsorban, miként a Wawel Krakkóban, a Hrad és Vyšehrad Prága két átellenes oldalán, vagy a Várhegy Budán. A hegytető kiterjedése azonban gyakran határt szabott a település fejlődésének, a túl magas csúcsok pedig nemcsak a beépíthető területet korlátozták, hanem a település ellátását is nagyon megnehezítették. Ez volt a helyzet Curtea de Argeşben, a havasalföldi fejedelmek korai székhelyén, a bosnyák hercegi, majd királyi székhelyeken, Bobovacon és Kraljeva Sutjeskában, magyar vonatkozásban pedig Visegrádon. A különleges biztonság igénye, nevezetesen a birodalmi felségjelvények őrzése indította IV. Károlyt arra, hogy 1348-ban Közép-Európa egyik legkülönlegesebb királyi várát, Karlštejnt felépíttesse, Prágától mintegy 30 km-rel délkeletre. Ennek a hegytetőnek a szomszédságában, amely bizonyos mértékben a visegrádi Fellegvárral rokonítható, csak egy kis falu épült ki.

A budai Várhegy és közvetlen környéke sem nyújtott túl sok lehetőséget a terjeszkedésre, de Óbuda és Pest ebből a szempontból ideális kiegészítést jelentett. Pest biztosított helyet olyan tégigényes kereskedelmi és kézműves tevékenységek számára, mint az állatvásárok és az állati nyersanyaggal dolgozó tímárok, és itt volt Rákos mezeje, a rendi gyűlések leggyakoribb székhelye is.¹⁶ A változatos terep nagyban hozzájárult Közép-Európa szinte minden uralkodói székvárosának agglomerációs jellegéhez, összetettségéhez. Buda tágabb környezetében a Pilis királyi erdősége volt a legfontosabb tényező. A vadászat jelentőségét a királyi tekintély erősítésében minden európai uralkodó kihasználta. A „királyi vadászterdő” mint különleges jogállású terület fogalma azonban gyakran inkább az utazó királysággal, semmint a fővárossal kapcsolódott össze. Voltak királyi vadászterdők fővárosok mellett is, mint például Vincennes Párizs mellett vagy Windsor

¹⁵ *Derek Keene: Capital Cities in Medieval Europe.* In: Hákonshallen 750 Years. Royal Residence and National Monument. Eds. Øystein Brekke – Geir Atle Erstrand. Oslo 2013. 123–156., itt: 128.

¹⁶ *János M. Bak – András Vadas: Diets and Synods in Buda and Its Environs.* In: *Medieval Buda in Context* i. m. 322–344.; *Pálosfalvi Tamás: A középkori magyar országgyűlések.* In: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig.* Szerk. Pelyach István. Bp. 2020. 7–176.

London közelében. Közép-Európában Krakkó mellett, mintegy 20 km-re keletre a Niepołomice erdő szolgálta ezt a célt, Boroszlótól 10 km-re nyugat felé Leśnica.¹⁷ Buda elhelyezkedése még szerencsésebb volt, hiszen itt a Pilis gyakorlatilag a királyi palota küszöbéig terjedt.¹⁸ A Pilis belülről fogta össze a királyság közepét, a *medium regnit*, míg a Duna kívülről keretezte.

A Balkán és a külső-Kárpátok hegyvonulatában a megfelelő vadászterület biztosítása kevesebb nehézségbe ütközött. Mindemellett is az erdők feletti ellenőrzés fontos uralkodói kiváltság volt a román fejedelemségekben éppúgy, mint Szerbiában és Boszniában. Ezt mutatják a bányavárosoknak adott fejedelmi kiváltságlevelék is, amelyek a fakivágás és erdőhasználat előjogát uralkodói kegyként átengedték ezeknek a településeknek.¹⁹ A vadászerdő közelsége ugyanakkor a székhelyek megválasztásánál ezekben az országokban nem játszott különösebb szerepet.

A természeti adottságok mellett gyakran a terület korábbi lakottsága és épített öröksége is meghatározó volt. Gyakran már az őskori ember belakta a településre leginkább kedvező helyszíneket, a középkori uralkodói székhelyek szempontjából azonban a római örökség bírt a legnagyobb jelentőséggel. A Német-római Birodalomban és Nyugat-Európában találunk példákat a földrajzi környezetre épülő „természetes” kontinuitásra éppúgy, mint egy-egy helyszín tudatos újraélesztésére. Ez utóbbira talán a legjobb példa Párizs esete, ahol Klodvig király szántszándékkal választotta székhelyeként Julianus császár egykori palotáját az Île de la Cité-n, egy igen fontos szigeten.²⁰

Közép-Kelet Európában ugyanakkor a római örökség jóval kevésbé játszott meghatározó szerepet. A római gyökerekkel nem rendelkező Prága, Boroszló vagy Krakkó éppen olyan fontos várossá fejlődött, mint Bécs vagy Nándorfehérvár, amelyek részei voltak a Római Birodalomnak, sőt egy-egy legio is táborozott római elődjükben, Vindobonában, illetve Singidunumban. Buda, mint ismeretes, ebből a szempontból köztes helyzetben volt: Aquincum legiotábora fontos szerepet játszott Buda középkori elődje, Óbuda létrejöttében, és Buda dunai külvárosa, a Víziváros egy része is olyan utak és utcák nyomvonalában épült, amelyek már a

¹⁷ Jan Kracik: Małych wspólnot odrębność a współprzenikanie. Niepołomice za królewskich czasów. In: Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych. Ed. Wojciech Iwańczak - Janusz Smołucha. Kraków 2010. 353–360.; Marcin Pauk – Ewa Wólkiewicz: The Administrative Structure of Silesia as a Determinant of Legal and Constitutional Cohesion (12th–15th century). In: Cuius regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia I. Eds. Lucyna Harc et al. Wrocław 2013. 65–92., itt: 73.

¹⁸ Péter Szabó: A Royal Forest in the Medium Regni. In: Medieval Buda in Context i. m. 115–129.

¹⁹ Rádván, L.: At Europe's Borders i. m. 92., 19. jegyzet.

²⁰ Philippe Lorentz – Dany Sandron: Atlas de Paris au moyen âge. Espace urbain, habitat, société, religion, lieux de pouvoir. Paris 2006. 19–23.; Jörg Oberste: The Birth of the Metropolis. Urban Spaces and Social Life in Medieval Paris. Leiden 2021. 27–33.

római korban is használatban voltak.²¹ Ugyanakkor a Várhegy és Pest nagy része (leszámítva Contra Teutanum balparti ellenerődjét) „zöldmezős beruházásnak” tekinthető a római örökség szempontjából, miképpen a Magyar Királyságtól északra, keletre és délre fekvő uralkodói székhelyek is – Nándorfehérvár kivételével.

Városszerkezet és helyrajz

A rezidencia (vagy rezidenciák) iránti igény az uralkodói méltóságból következett és annak kifejezésére szolgált. Mint ilyen, mindig visszavezethető az adott politikai alakulat megalapításának időszakára. Ezek az alapítások különböző időpontokban történtek, és emiatt a leküzdendő kihívások is különbözőek voltak. Krakkó és Prága várát egyaránt hegytetőre építették a 10. század folyamán, azzal a jelentős eltéréssel, hogy az utóbbi esetében a hegy mérete és formája lehetővé tette, hogy a tetején és a lejtőjén jelentősebb települések fejlődjenek ki (a Hradčany és a Malá Strana); miközben a krakkói Wawel teteje csak a fejedelmi székhely és a hozzá kapcsolódó egyházi intézmények (kápolnák és 1000-tól a püspökség) kialakulására volt elegendő. A lakosság többi része a hegyoldal hátsó, a Visztulától távolabbi részén telepedhetett le.²² (2. és 3. térkép)

A magyar királyi székhelyek Krakkóval és Prágával is több közös vonást mutattak. Krakkóhoz igazán Esztergom, az első magyar királyi rezidencia állt közel, mert a Várhegyen itt is éppen csak az egyházi és az uralkodói központ épületei számára volt elegendő hely. Buda ezzel szemben jobban hasonlított Prágához, mert a Várhegy mindkét esetben polgári lakónegyednek is helyet biztosított. A lényegi különbség itt az volt, hogy Prága vára mint erődítés már jóval a polgári lakosság megjelenése előtt megépült, miközben Budán a Várhegy déli részén álló vár feltehetően későbbi adalék, amelynek felépítésekor, illetve későbbi kiépítésekor jó néhány városi házat kisajátított és lebontatott az uralkodó.²³ Itt a teljes Várhegyet várnak tekintették – erre utal a középkor végéig Budának az okleveles gyakorlatban fennmaradt önmegnevezése: „castrum novi montis Pestiensis”. A polgárok telkei és házai a váron belül helyezkedtek el, és ezek egyike volt a király „városi háza”, a 13. század közepén a vár északkeleti szegletében felépült Kammerhof.²⁴

²¹ *Végh A.*: Buda város i. m. 90.

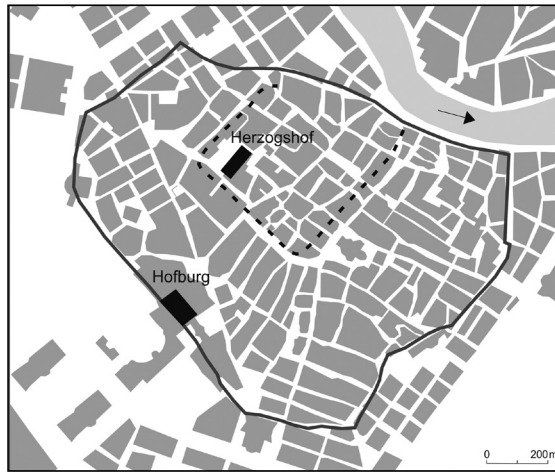
²² *Magyar, K.*: Royal Residences i. m. 133–140.

²³ Uo. 145–147. A kisajátítások elvi alapjáról: *Susan Reynolds*: Before Eminent Domain. Toward a History of Expropriation of Land for the Common Good. Chapel Hill 2010. 112–139.

²⁴ *Végh A.*: Buda város i. m. 33–34.; *Magyar, K.*: Royal Residences i. m. 144–145; *Végh András*: Városfejlődés királyi kezdeményezésre. Buda és Visegrád 13–14. századi fejlődésének összehasonlító elemzése. In: Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. Szerk. Szentesi Edit et al. Bp. 2013. 143–150.

Néhány közép-európai székhelyen a fejedelmi rezidencia sík terepen állt. Boroszlóban egy szigetre épült a székesegyházzal együtt az Odera folyó ágainak védelmében (4. térkép), miként a Szajna ágai is körbevették Párizsban az Île de la Cité-t. Bécsben a Babenberg hercegek korai udvara, a 12. század közepén épült Hof a római legiotábor délnyugati csücskében állt, a részben fennmaradt ókori falak védelmében. (5. térkép) Ez az elrendezés Óbudára emlékeztet, ahol a prépostság és a feltehetően melléje épült első királyi kúria szintén a későrómai falakon belül épült, még ha nem is az eredeti legiotábor területén.²⁵ A párhuzam a 13. századra is kiterjeszthető, amikor mindkét településen új, a korábnál periférikusabb helyzetben levő, de jóval kiterjedtebb, szabályos alaprajzú síkvidéki vár épült. Lényegi különbség volt viszont, hogy az új bécsi Hofburg egybeépült a teljes területet körbevevő városfallal, míg Óbuda városa köré nem épült fal.²⁶

5. térkép A 12. századi (Herzogshof) és 13. századi (Hofburg) fejedelmi rezidencia Bécsben

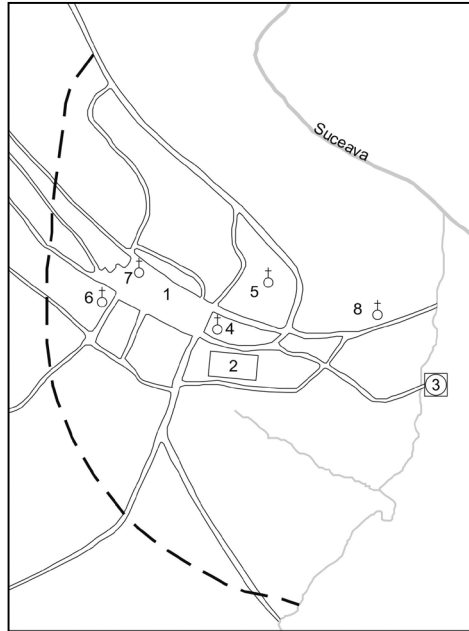

Kartográfia: Vadas András, Paul Mitchell térképe alapján

²⁵ *Peter Csendes*: Medieval Vienna and its Political Configuration. In: A Companion to Medieval Vienna. Eds. Susana Zapke – Elisabeth Gruber. Leiden 2021. 48–78., itt: 49–50.; *Paul Mitchell*: Die Burg der Babenberger und das hochmittelalterliche Wien. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 18. (2002) 143–152. és térkép a 230. oldalon.

²⁶ *Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A Budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. Bp. 2015. 17–41.; *István Feld*: Ecilburg und Ofen – zur Problematik der Stadtburgen in Ungarn. Castrum Bene 6. (1999) 73–88.; *Richard Kurdiovsky et al.*: Legitimacy through History and Architecture: The Vienna Hofburg as Dynastic Hub and Seat of Government between Tradition and Innovation. The Court Historian. The International Journal of Court Studies 20. (2015) 2. sz. 109–136.

6. térkép Suceava a 15. században

1. piactér (főtér), 2. fejedelmi palota, 3. erődítmény (Cetatea de Scaun), 4. katolikus templom 1400 körül (később Szent Demeter-templom), 5. katolikus templom 1475 után (lerombolva), 6. Szent Simeon (később Szent Kereszt-templom), 7. Szűz Mária-templom (lerombolva), 8. Szent György-templom (Mirăuți, 1402 és 1522 között ortodox érseki templom)

Kartográfia: Vadas András, Laurențiu Rădvan térképe alapján

Ebben a tekintetben Óbuda rokon vonásokat mutat egyes moldvai és havasalföldi fejedelmi székhelyekkel is, amelyeket szintén nem vettek körbe városfalak. A fejedelmi székhelyek alapítását a 14. és 15. században megörökítik a krónikák, mint például Szeret esetében,²⁷ vagy régészeti feltárásból szerezhetünk tudomást róluk, mint Argeș és Târgoviște városaiban. Suceavában egyszerre két fejedelmi épületegyüttes is állt: egy palota a település központjában, a piactér mellett, és egy magasabban épült vár ettől keletre.²⁸ (6. térkép) Szinte a teljes beépített területet körbevevő városfalakat csak Suceavában és Târgovișteben emeltek. A korai szerbiai és boszniai uralkodói székhelyek egy erődített várból (Gradina, Stari Rasban) vagy palotákból (Bobovac, Sutjeska) és a váralja településekből álltak, de

²⁷ Siret/Sereth. Atlas istoric al orașelor din România / Städtegeschichteatlas Rumäniens (Serie A: Moldova, Fasc. 2). Ed. Dan Dumitru Iacob. Bucharest 2010. A fejedelmi székhely maradványait, amely feltehetően az ortodox Szentháromság templom közelében állt, még nem azonosította a régészeti kutatás.

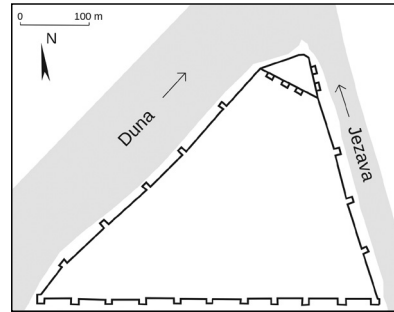
²⁸ Suceava/Suczawa. Atlas istoric al orașelor din România / Städtegeschichteatlas Rumäniens (Serie A: Moldova, Fasc. 1). Ed. Mircea D. Matei. Bucharest 2005. 9.

a települést nem vette körül fal.²⁹ Az uralkodói épületek döntő mértékben meghatározták a települések szerkezetét. A középkori Szerbia két utolsó székvárosa, Nándorfehérvár és Szendrő, amelyeket már az oszmán fenyegetés ellenében erődített meg, a várat és a várost a lehető legszorosabb egységbe vonták. (7. térkép) Az, hogy még ezek az erős falak sem bizonyultak elegendőnek az ellenség távoltartására, nem az erődítésen múlt.³⁰

A városfalak építése egyidejűleg történt a város alapításával, főképp veszélynek kitett, határhelyzetben levő településeken – e tekintetben a tatár veszély ellen épített Buda a 13. századi Európa számos más területével párhuzamba állítható. Ugyanakkor a városfalak legalább annyira szolgálták építetőjük dicsőségének bemutatását, mint a város védelmét. Az új városok alapítása számtalan különböző célt szolgált az agresszív katonai terjeszkedéstől (I. Edward új városai Walesben, például Caernarfon és Conwy) az eretnekek elleni küzdelmen át (IX. Lajos városai Dél-Franciaországban) kereskedelmi központok létrehozásáig az újonnan meghódított területeken (a Német Lovagrend városai Pomerániában, például Elbląg és Toruń), vagy az uralkodó hatalmának megszilárdításáig Közép-Európa királyságaiban és fejedelemségeiben, egyfajta „belső kolonizáció” gyanánt, a terület intenzívebb kihasználása jegyében.³¹ Régóta vitatott kérdés, hogy az 1241–1242-es tatárjárás és annak rettegett újabb hullámai a 13. század második felében mennyiben jelentettek ösztönzést új városok alapítására Közép-Európában. A leginkább elfogadott vélemény szerint a mongol veszély katalizálhatta, felgyorsíthatta az események menetét, de a legtöbb változás anélkül is bekövetkezett volna.³²

Boroszló központjának átalakulása talán a legjobb példa erre. (4. térkép) Számos forrás tanúsítja, hogy a város erősen megsínylette a rövid, de annál kegyetlenebb mongol támadást, és a szabályos alaprajzú új belváros az Odera bal

7. térkép
Szendrő, az 1428 és 1459 között
épült városfalak és vár

Kartográfia: Vadas András

²⁹ The Cultural Treasury of Serbia i. m. 476–477.

³⁰ David Norris: Belgrade. A Cultural History. Oxford 2009. 4–9.

³¹ Keith Lilley: City and Cosmos: The Medieval World in Urban Form. London 2009. 45–53.; Roman Czaja: Die Anfänge Preußischer Hansestädte im Lichte historischen und archäologischen Quellen. Danzig/Gdańsk, Elbing/Elbląg, Thorn/Toruń. In: Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung. Hrsg. Ferdinand Opll. Linz 2011. 59–74.

³² Erről több tanulmányt is tartalmaz: Rechtsstadtgründungen im mittelalterlichen Polen. Hrsg. Eduard Mühle. Köln–Wien 2011.

partján ezt követően épült ki. Ugyanakkor az újabb kutatások azt is kimutatták, hogy a bal parti település tengelyének áthelyeződése, új telepesek bevonása és a helyrajz átalakulása már Szakállas Henrik sziléziai herceg (1201–1238) uralma alatt megindult. Ez a folyamat, amelynek során a hercegi és püspöki székhelyből a polgárság által irányított kereskedőváros fejlődött ki, másutt is lezajlott, a mongolok hatása nélkül is, például Poznańban vagy Olomoucban, az átalakulás későbbi fázisai pedig még évtizedekig eltartottak.³³

Krakkó új városa a korábban már említett korai külvárostól, Okóltól északra alakult ki, az első telepítési hullámra (*locatio*) már az 1220-as években sor került. Ehhez kapcsolódik a Mária-templom megépítése is, amely a tatárok 1241 áprilisában bekövetkezett támadásakor már állt. A szabályos alaprajzú város kiváltságlevelét 1257-ben kapta Szemérmes Boleszlótól, Kis-Lengyelország hercegétől – sok hasonlóság mutatható ki tehát Szilézia legfontosabb városával. Az új város falait a terület felett is uralkodó II. Vencel cseh királynak (1278–1305) köszönheti, aki Krakkó városfalának építetőjeként később is tiszteletnek örvendett.³⁴ A cél itt is egy esetleges újabb mongol támadás elleni védekezés volt, de a fenyegettség érzése csak felgyorsította az amúgy is időszerű beruházást. A krakkói új belvárosban alkalmazott sakktabla alaprajz olyan sikeresnek bizonyult, hogy kisebb kiterjedésben az északi külvárosban, Kleparzban is alkalmazták, egy száz évvel később pedig III. Kázmér új alapításakor Kazimierzben.³⁵ (3. térkép) IV. Károly grandiózus új alapítása, a prágai Újváros (1348) szintén szabályos alaprajzi tervezés eredményeként jött létre, de mérete miatt nem lehetett egyetlen központi térre alapozva kiépíteni.³⁶

Ezek a példák igazolják, hogy új városok alapítása vagy a meglévők áttervezése és kibővítése nem korlátozódott a tatárjárás által lerombolt vagy fenyegetett településekre, hanem bevett gyakorlat volt Közép-Európában az 1220-as évektől. Kisebb-nagyobb új városok százait építették ki néhány évtized alatt Csehországban, Morvaországban, Sziléziában és a különböző lengyel fejedelemségekben. A legismertebb példák a fent említettek mellett Plzeň (Pilsen), České

³³ *Piekalski, J.*: Von Köln bis Krakau i. m. 172–176.; *Benedykt Zientara*: Heinrich der Bärtige und seine Zeit. Politik und Gesellschaft im mittelalterlichen Schlesien. München 2002.; *Jerzy Rozpedowski*: Breslau zur Zeit der ersten Lokation. In: Rechtsstadtgründungen i. m. 127–138., különösen Fig. 1 a 135. oldalon.

³⁴ „civitate[m] Cracoviensem ex integro muravit” – lásd *Opačić, Z.*: Architecture and Ceremony i. m. 95.; *Jerzy Wyrozumski*: Eine Gründung oder mehrere Gründungen Krakaus nach deutschem Recht? In: Rechtsstadtgründungen i. m. 245–274.

³⁵ *Krakow. Atlas Historyczny Miast Polskich / Historical Atlas of Polish Towns V. Part 1.* Ed. Zdzysław Noga. Kraków 2007.

³⁶ *Vilém Lorenec*: Das Prag Karls IV. Die Prager Neustadt. Stuttgart 1982.; *Paul Crossley – Zoë Opačić*: Prague as a New Capital. In: Prague: The Crown of Bohemia. (Exhibition Catalogue). Eds. Barbara Drake Boehm – Jiří Fajt. New Haven 2005. 59–73.

Budějovice (Budweis), Sandomierz és Toruń (Thorn). A területfejlesztéshez szükséges új telepések érkezésére ösztönzően hatottak az újonnan kimért, egyenlő nagyságú telkek által biztosított egyenlő esélyek, az újrakezdés lehetőségének le-téteményesei. Ezzel együtt járt a jogok és kötelezettségek kiszámítható, egysé- ges rendszere is. A szabályos sakktabla alaprajz volt a leghatékonyabb modell az egyenlő telkek elhelyezésére, egy szó szerint új alapokon szerveződő városi társad- alom és gazdaság kialakítására.³⁷

A román fejedelemségek, valamint Szerbia és Bosznia esetében a rendelke- zésünkre álló írásos és térképi források igen ritkán teszik lehetővé a települések belső szerkezetének rekonstruálását, de az új régészeti kutatások fényt derítettek néhány részletre, sikerült néhány utca vonalát vagy bizonyos középületeket azo- nosítani. Mindezekben az esetekben a kutatók a városszerkezet „szemmel látható tervezetlenségét”, a telkek és épületek rendszertelenségét emelték ki.³⁸ Ez a rend- szertelenség párhuzamba állítható a helyi lakosság heterogén jogállásával, a sok különböző társadalmi csoport együttes jelenlétével. Néhány helyen mégis sike- rült olyan városrészeket azonosítani, amelyek tervszerűen épültek ki, a fejedelem szándékainak megfelelően. Ilyen példa a Suceava uralkodói palotáját körülvé- vő városrész I. Mușat Péter (1375–1391) idején, (6. térkép) vagy a Szűz Mária- templom környékének városnegyede Târgovișteben; mindkettőt száz telepésekkel kapcsolja össze a kutatás.³⁹ A telepések jogait és kötelezettségeit világosan meg- szabó statútumokat adott ki az uralkodó Szerbia és Bosznia bányavárosaiban is; a települések földrajzi környezete azonban, amelyet az ásványkincsek előfordulása határozott meg elsősorban, nem tette lehetővé a szabályos alaprajz kialakítását.⁴⁰

A magyarországi és azon belül is a budai városalapítás és településtervezés mindkét fentebb vázolt megoldással rokon vonásokat mutat. Amint azt a kutatás már korábban hangsúlyozta, IV. Béla első és legközvetlenebb reakciója a tatárjárásra a városfejlesztés terén Zágráb királyi városának, Gradecnek a meg- alapítása volt a püspökség székhelyével, a Kaptollal átellenes dombon.⁴¹ Ez volt

³⁷ *Piekalski, J.*: Von Köln nach Krakau i. m. 170–194.; *Bogusław Krasnowolski*: Muster urbanistischer Anlagen in Lokationsstädten in Kleinpolen. Forschungsstand, Methoden, und Versuch einer Synthese. In: Rechtsstadtgründungen i. m. 275–322.; *Keith Lilley*: Urban Life in the Middle Ages 1000–1450. Basingstoke 2002. 148–163., 192–211.

³⁸ *Rădvan, L.*: Between Free Passage i. m. 102.

³⁹ *Rădvan, L.*: At Europe's Borders i. m. 296., 536.

⁴⁰ *Ćirković, S.*: Unfulfilled autonomy i. m. 161–175.; *Desanka Kovačević-Kojić*: Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle. In: Actes du IIe Congrès International des études du sud-est européen, ii. Histoire (Athens: [N. p.] 1972.) 167–185.; *Dubravko Lovrenović*: Medieval Bosnia and Central European Culture: Interweaving and Acculturation. Forum Bosnae 15. (2002) 207–237.

⁴¹ *Klaus-Detlev Grothhusen*: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts: ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden 1967.; *Ludwig Steindorff*: Das

IV. Béla első kísérlete szabályos alaprajzú város alapítására, ahol az egyenlő méretű telkek a korábbi példákból megismert sakktabla-alaprajzot követték, kis mértékben hozzáigazítva a terep adottságaihoz.⁴² Hasonló megfontolásokból született a Zágrábból az ország közepe felé vezető út mentén Körmend városa, amely 1244 októberében nyerte kiváltságlevelét, és amelynek részlegesen rekonstruálható alaprajza szintén szabályos vonásokat mutat.⁴³ Körmend katonai fontosságát mutatja a privilégiumában részletezett katonaillesztési kötelezettsége is, amely 15 háztartás után egy páncélos lovaskatona kiállítását írta elő, két lóval. Ez az egyik legszigorúbb ilyen előírás a 13. századi városprivilégiumokban.⁴⁴

1244 őszén IV. Béla, alig egy hónappal a körmendi kiváltságlevelé után, még Pest tatárjárás alatt megsemmisült privilégiumát erősítette meg. Pár éven belül azonban, mint ismeretes, ez az oklevél lett a feltételezett újabb mongol támadás kivédésére alapított új Buda városának jogi alapvetése.⁴⁵ Az alapítás kiemeli Buda Duna-parti helyzetének fontosságát. Ahogyan IV. Béla írta IV. Ince pápához intézett híres levelében 1250 körül, nem volt más választása, mint hogy erődöket építsen a Duna mentén a keresztény világ megmentésére, „mert ez az ellenállás vize”.⁴⁶ Buda, amely jogi tekintetben Pest, nevét és részben helyét tekintve (Ó)buda örökébe lépett, ezen erődök egyike volt. Ezért is került sor – szokatlan módon – elsőként a teljes platót körbevevő masszív városfalak megépítésére, és csak ezt követően az utcák és telkek kimérésére. A hegytető hosszanti alakja nem tette lehetővé a Krakko, Boroszló vagy éppen Zágráb esetében megfigyelt sakktabla alaprajz alkalmazását, de az egyenlő telekméretet következő kialakítását igen. Ahogyan Végh András mintegy másfél évtizeddel ezelőtt kimutatta, a telkek kimérése a városfalaktól kezdve, párhuzamos sorokban, azaz utcánként történt,

mittelalterliche Zagreb – ein Paradigma der mitteleuropäischen Stadtgeschichte. Südosteuropa Mitteilungen 35. (1995) 135–145.; IV. Béla új várospolitikájának kereteibe helyezve: *Katalin Szende – András Végh: Royal Power and Urban Space in Medieval Hungary*. In: *Lords and Towns in Medieval Europe*. The European Historic Towns Atlas Project. Eds. Annegret Simms – Howard B. Clarke. Farnham 2015. 255–286.

⁴² *Vladimir Bedenko: Zagrebački Gradec. Kuća i grad u srednjem vijeku*. Zagreb 1989.

⁴³ *Tóth István György: Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. Századok* 113. (1979) 643–658., itt: 653–649.; *Katalin Szende: Towns along the Way: Changing Patterns of Long-distance Trade and the Urban Network of Medieval Hungary*. In: *Towns and Communication II. Communication between Towns*. Eds. Hubert Houben – Kristjan Toomaspoeg. Lecce 2011. 161–225.

⁴⁴ *Elenchus Fontium Historiae Urbanae III/2*. Ed. András Kubinyi. Bp. 1997. 38–39.; *Veszprémi László: Körmend a középkor hadtörténetében*. In: *Veszprémi László et al.: Körmend a hadtörténelemben*. Körmend 1992. 7–48.

⁴⁵ *Spekner Enikő: „Egy és ugyan azon szabadság alatt”*. Két város, egy kiváltságlevelé: a pesti kiváltságlevelé szövevényes története. In: *Tiszteletkőr* i. m. 261–270.

⁴⁶ „haec est enim aqua contradictionis” *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera Georgii Fejér. IV/2. Buda 1829. 222.

és a hegytető egészére kiterjedt.⁴⁷ A szabályos telekosztás a hegytető puha márgájába vájt pincék szintjén még jobban követhető, mint a felszínen.⁴⁸ A későbbi beavatkozások sem változtatták meg a rendszer alapjait, még ha a királyi palota kiépítése során a 14. és 15. században el is foglalták a telkek egy részét, a palota előterében pedig egyfajta „ütközőzónát” hoztak létre egyházi intézményekből: a Szent Zsigmond-prépostságból, a ferences kolostorból és a beginák házából.⁴⁹

Pest esetében elképzelhető, hogy még nagyratöbb tervek fogalmazódtak meg, hiszen a sík terep megkönnyíthette a település bővítését, ugyanakkor számolni kellett a Duna mocsaras partja és mellékági okozta problémákkal. Pest korai, a Városház utca vonalában megfigyelt városfalai a 13. század második felében épülhettek meg, a későbbi, jóval nagyobb területet körülvevő falak a Kiskörút belső házsora vonalában a 15. században. Pontosabb keletkezésükre nincsenek adatok. A 15. századi falak megépítését Mátyás korára, 1470 körülre szokás keltezni, ugyanakkor véleményem szerint felvethető Zsigmond király patrónusi közreműködésének lehetősége is. Őalatta nyerte vissza Pest az autonómiáját, az önálló városbíró állításának lehetőségét a Budának való két évszázados alávetettség után. A *Budai Jogkönyv* roszmájú megjegyzése szerint egy, a királynak nyújtott 1000 aranyforintnyi kölcsönnel érték el mindezt.⁵⁰ Ha erre tellett a városnak, a külső falgyűrű építése is napirenden lehetett, a király pedig engedélyezhette a munkálatokat, amelyek bizonyos mértékig apja, IV. Károly említett gigantikus városfejlesztésére, a prágai Újváros megalapítására utalhattak vissza.⁵¹ Az iker-főváros utolsó tervezett középkori átalakítása már teljes bizonyossággal Mátyás király nevéhez fűződik. Ez a terv sokkal jobban dokumentált, ugyanakkor egyáltalán nem valósult

⁴⁷ *Végh András*: Buda város középkori helyrajza. Telekosztás és térszervezés egy alapított városban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4. (2009) 35–49.

⁴⁸ *Szabó Balázs*: A budavári barlangpincék kialakításának oka és eddigi funkcióinak vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében. In: *Mérnökgeológia – Kőzetmechanika* 2013. Szerk. Török Ákos et al. Bp. 2014. 241–276.

⁴⁹ *József Laszlovszky*: Crown, Gown and Town: Zones of Royal, Ecclesiastical and Civic Interaction in Medieval Buda and Visegrád. In: *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Eds. Derek Keene et al. Farnham 2009. 179–203. Kiemeli, hogy a prépostság alapítása előtt az első budai zsinagóga is ebben az övezetben volt, még ha nem is pontosan a prépostság helyén.

⁵⁰ *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts*. Hrsg. Karl Mollay. Bp.–Weimar 1959. 445§, 204–205. Magyar fordítása: Buda város jogkönyve I–II. Közzéteszi: Blazovich László – Schmidt László. Szeged 2001. 546–547.

⁵¹ A prágai újváros és Pest analógiájának felvetése: *Katalin Szende*: Geschichte und Archäologie bei der Erforschung der mittelalterlichen Stadtentwicklung in Ungarn – Die Ebenen der Zusammenarbeit. In: *Geschichte und Archäologie: Disziplinäre Interferenzen*. Eds. Armand Baeriswyl et al. Zürich 2009. 193–202., itt: 199.

meg. Ha elkészül, Buda a reneszánsz városideál Itáliából eredő képét öltötte volna magára közép-európai jellegzetességei helyett – erre azonban sohasem került sor.⁵²

A vázlatos városi helyrajzi áttekintés lezárásaként még egy jellegzetességre kell felhívni a figyelmet. Sok fontos közép-európai uralkodói központ nem volt egységes település, hanem különböző jogállású és területileg is többé-kevésbé különálló egységek agglomerációja. Ennek a városszerkezetnek a budai agglomeráció mellett a legjobb példái Prága és Krakkó, majd a kora újkorból Berlin és Varsó.⁵³ Ez a szerkezet nem egyszerűen a tagolt terep vagy az időben eltérő fejlődési ritmus eredménye volt, hanem a részek között kiakadul és hosszabb távon is működőképes, a világi és egyházi szférára is kiterjedő munkamegosztásé, amely hozzájárult a különálló autonómiák komplex rendszerének fennmaradásához. Ami a Kárpát-medencétől keletre és délre fekvő uralkodói székhelyeket illeti, ez a tagolódás nem figyelhető meg ugyanilyen formában. Mivel csak ritkán voltak fallal körülvéve, és közigazgatási autonómiájuk sem volt különösebben jelentős, területi kiterjedésük legfeljebb természeti akadályokba ütközött, és még viszonylag alacsony népsűrűség mellett is „a külföldi látogatók szemében úgy tűnt, hogy a városok végeláthatatlan területet foglalnak el”.⁵⁴

Szent helyek és egyházi intézmények

Az utóbbi időben a kutatás hangsúlyosan foglalkozik a vallás és városiasság összefüggésével a különböző vallások és korszakok esetében.⁵⁵ A középkori Közép-Európában is fontos szerepet töltött be az uralkodói tekintély megjelenítésében a városi táj és a komplex városi terek szakralizációja.⁵⁶ A városok helyének és térbeli rendjének összehasonlítása után a fentiek szellemében érdemes megvizsgálni, hogyan tükrözik az egyházi alapítások és szent helyek Buda fejlődésének sajátos vonásait a környékbeli uralkodói székhelyekhez képest.

Az egyházi hierarchia szempontjából Buda meglepően alacsony helyen állt: középkori és újkori története folyamán sem volt érsekség vagy püspökség székhelye (csak 1993-tól vált az Esztergomi Érsekség második székhelyévé).

⁵² Valery Rees: Buda as a Center of Renaissance and Humanism. In: Medieval Buda in Context i. m. 472–493., itt: 489–493.

⁵³ György Székely: Städtische Agglomeration im Osten Mitteleuropas (13.–15. Jh.). Berlin, Buda, Prag, Krakau. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hrsg. Márta Font – Mária Sándor. Bp.–Pécs 2000. 9–16.; Marek Słoń: Miasta podwójne i wielokrotnie w średniowiecznej Europie. Wrocław 2011.

⁵⁴ Rádván, L.: Between free passage i. m. 103.

⁵⁵ Lásd például a Religion and Urbanity projektet: <https://www.degruyter.com/database/urbrel/html> (letöltés 2023. jún. 24.).

⁵⁶ Zoë Opačič: The Sacred Topography of Medieval Prague. In: Sacred Sites and Holy Places. Eds. Sæbjørg Walaker Nordeide – Stefan Brink. Turnhout 2013. 253–281.

A székvárosok politikai és kánonjogi státusának eltérése azonban – legalábbis az érsekségek szintjén – másutt is megfigyelhető. Mint köztudott, Lengyelországban az egyetlen középkori érsekség 1000-ban, Gnieznóban jött létre, a cseh egyházszervezetet 1344-ig a Mainzi Érsekség irányította, az osztrák tartományok pedig részben Passau, részben Salzburg érsekségének hatáskörébe tartoztak. Ugyanakkor a legtöbb, Budához hasonló szerepű városban legalább püspökség alapítására sor került az első ezredforduló környékén, így Krakkóban, Boroszlóban és Prágában is, ez utóbbit 1344-ben IV. Károly hathatós tárgyalásainak eredményeként VI. Kelemen pápa érsekségi rangra emelte. A szabályt erősítő kivétel Bécs volt, amely több sikertelen kísérlet után csak 1469-ben, III. Frigyes császár erőfeszítései nyomán nyerte el a püspöki székhely rangját, bár a püspöki stallum betöltése jó ideig nehézségekbe ütközött. A császár egyúttal kedvenc tartózkodási helye, Bécsújhely számára is kieszközölte ugyanezt II. Pál pápától.⁵⁷ Ez az eset még inkább erősíti a különbséget Budához képest. Buda alacsony kánonjogi státuszának magyarázata részben késői alapításában, főként azonban Esztergom kardinális szerepében keresendő, amelynek érseke ráadásul kizárólagos királykoronázó joggal rendelkezett, és ezért egyetlen uralkodó sem látta tanácsosnak beavatkozni a fennálló helyzetbe. Az agglomeráció egészét tekintve feltétlenül számolni kell a budai káptalannal, az egyik legkorábbi királyi alapítású társaskáptalannal, amely liturgikus szerepe mellett országos hatáskörű hiteleshelyként és a budai Duna-szakasz vámjainak legfőbb birtokosaként is a *medium regni* egyik legfontosabb egyházi intézménye volt.⁵⁸ Hasonló jelentőségre Közép-Európában tudomásom szerint csak a vyšehradi káptalan tett szert.⁵⁹ Érdekes módon mindkét káptalan Szt. Péter és Pál patronátusa alatt állt.

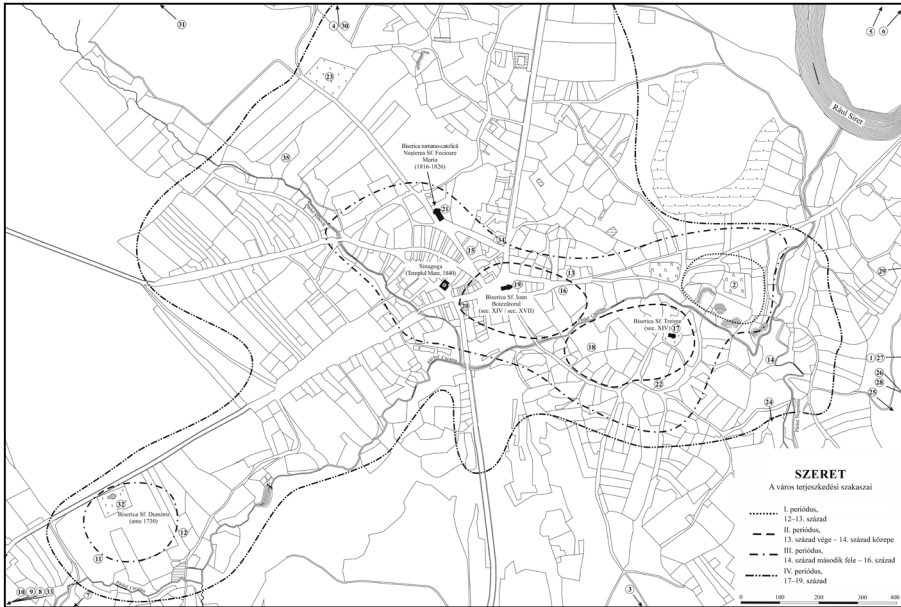
Buda egyházjogi helyzete a tőle keletre és délre fekvő székvárosokkal összehasonlítva is feltűnően szerény. A romániai fejedelemségekben a politikai struktúrák kialakulása során a 14. században mindkét fejedelemségben alakultak katolikus térítő püspökségek. Moldvában Szeret (8. térkép), Havasalföldön pedig Argeș töltötte be ezt a szerepet; az előbbi 1371-ben, az utóbbit 1381-ben alapították, a ferences rend közreműködésével. Nándorfehérváron a kalocsai érsekség alá tartozó püspökség alakult, és Bosznia irányában is szerveződött térítő püspökség.

⁵⁷ Christina Lutter – Elisabeth Gruber: (K)Ein Bischof für Wien. Die österreichischen Herzöge und ihre Bischöfe. In: Bischofsstadt ohne Bischof? Präsenz, Interaktion und Hoforganisation in bischöflichen Städten des Mittelalters. Hrsg. Andreas Bihrer – Gerhard Fouquet. Ostfildern 2017. 199–234.

⁵⁸ Spekner E.: Hogyan lett i. m. 21–23.

⁵⁹ Petr Kubín: Vyšehrad: la Roma boema. In: Roma – Praga. Praha – Rím. Omaggio a Zdenka Hledíková. Ed. Kateřina Bobková-Valentová et al. Praha 2009. 49–55.

8. térkép Szeret a 14. és 15. században

Forrás: Siret/Sereth. Atlas istoric al oraşelor din România / Städttegeschichteatlas Rumäniens i. m. Victoria Paraschiva Batariuc, Serban Dragomirescu és Dan Dumitru Iacob rekonstrukciója az 1855. évi kataszteri térképre vetítve

Ennek korlátozott hatóköre abban is megmutatkozott, hogy székhelye Bosznia területén kívül, a Valkó megyei Diakováron (Đakovo) volt.⁶⁰

Hosszú távon azonban az ortodox egyház vált bevetté. Az első ortodox püspökséget a havasalföldi Argeşben alapították 1359-ben, és 1517-ben áthelyezték Târgoviştebe, az új fővárosba; Moldva püspöksége ugyanakkor alakult meg Suceavában, 1401-ben érsekségi rangra emelkedett, mindegyik az akkor uralkodó vajda kezdeményezésére.⁶¹ Szerbiában az 1220 körül alapított autokefál ortodox egyház püspöki székhelyei a legfontosabb kolostorokban voltak (Žiča, Gračanica stb.), nem pedig városokban, az egyház és az uralkodócsalád erős összefonódása

⁶⁰ *Ternovácz Bálint*: A nándorfehérvári püspökség története a középkorban. In: Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai. Szerk. Szanka Brigitta et al. Szeged 2018. 117–132.; *Uő*: A boszniai latin püspökség története 1344-ig. In: *Micae mediaevales V. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábián Laura et al. Bp. 2016. 215–228.

⁶¹ *Rădvan, L.*: At Europe's Borders i. m. 244–245. (Argeş), 301. (Târgovişte), 530. (Siret), 537–541 (Suceava); *Teodor Octvian Georghiu*: Suceava medievală – geneză și evoluție. *Historia Urbana* 12. (2004) 1–2. sz. 67–93., itt: 74.

ezeknek a kolostoroknak a kiemelt támogatásában és közvetlen ellenőrzésében is megmutatkozott.⁶²

A nyugat-európai fővárosok egyházszervezetéhez szokott szemléző számára Buda plébániáinak száma is kevésnek tűnhet: a Várhegyen és a külvárosokban működő négy plébánia London több mint száz plébániájától, de még a kisebb francia városok 7-9 hasonló intézményétől is elmarad.⁶³ A plébániák számát azonban nem szabad a városokban egyfajta „fejlettségi mutatónak” tekinteni, hanem inkább azon időszak lenyomatának, amikor a város kialakult. Általánosságban, a plébániák száma attól függött, hogy az adott város növekedése megelőzte-e a gregoriánus reform 1100 körülől számítható hatását. A reform után a püspökök szigorúbban viszonyultak a templomalapítások engedélyezéséhez, hogy biztosan elegendő anyagi erőforrással rendelkezzenek a papság eltartásához és a hívek lelki gondozásához. Ott, ahol a 10. századtól kezdve folyamatos és kiterjedt az egyházi hagyomány, mint például a prágai agglomerációban a Moldva mindkét partján a prágai Várhegy és a másik korai központ, Vyšehrad vára között, mintegy 3,5 km-rel délebbre, több mint két tucat templom épült, amelyek többsége a későbbiekben plébániái funkciót is betöltött.⁶⁴ (2. térkép) A 13. századi városalapításoknál viszont az „egy város – egy plébánia” elve érvényesült. Ahol ennél nagyobb számmal találkozunk, ott vagy korábbi eredetre megy vissza, vagy több részből állt össze a későbbi település.⁶⁵ Így olyan nagy városok, amelyek a reform után növekedtek fel, kevesebb plébániával rendelkeztek, mint a kisebb, de korábbi eredetű települések. Még Bécs is, amelyet Babenberg IV. Lipót tett hercegi székhellyé, ezt a mintát követte: röviddel azután, hogy a Szent István-templom (a későbbi Stephansdom) lett a fő plébánia, a korábbi templomokat, amelyek addig ezt a szerepet betöltötték (a Szent Ruprecht-templomot, a Szent Péter-templomot és a Maria am Gestade templomot) a Schottenstiftnek adományozta.⁶⁶ (5. térkép) Sziléziában és Kis-Lengyelországban (azaz példánk közül Boroszlóban és Krakóban), újabb kutatások olyan tömörülési folyamatokat mutattak ki, amelyek során a városi lakosság kevesebb, de topográfiailag előnyösebb helyzetben levő templom köré rendeződött a korábbi fejlődési korszak

⁶² *Ćirković, S.*: Unfulfilled Autonomy i. m. 160. Novo Brdo-ban, az egyik legfontosabb szerbiai bányavárosban is működött ortodox püspökség.

⁶³ *Marie-Madeleine de Cevins*: L'Église dans les villes hongroises à la fin du Moyen Âge (vers 1320 – vers 1490). Bp.–Paris–Szeged 2003. Chapter 1 (“Les insuffisances du réseau paroissial”) 23–48. Vö. Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Hrsg. Nathalie Kruppa. Göttingen 2008.

⁶⁴ *Piekalski, J.*: Von Köln nach Krakau i. m. 105–110. és 35. ábra.

⁶⁵ *András Kubinyi*: Stadt und Kirche in Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Kirche. Hrsg. Franz-Heinz Hye. Linz 1995. 179–197.

⁶⁶ A tempomok rövid bemutatása: *Felix Czeike*: Historisches Lexikon Wien. Wien 1992–2004. (<https://tinyurl.com/ytxth8j8>, letöltés 2023. jún. 26.).

nagyobb számú és szórtaabb településszerkezete helyett.⁶⁷ Hasonló folyamat zajlott le Esztergomban is. Budán a négy plébánia mindegyikének sajátos funkciója volt: a Boldogasszony-templom (közkeletű nevén a Mátyás-templom) volt a város alapításával egyidőben létrehozott plébánia, később egyértelműen a német lakosság szolgálatában. A Szentpétermártír plébánia pár évtizeddel később a városfalakon kívül, a Vízivárosban élő hívek gondozására alakult. A Mária Magdolna-templom a Várhegy északi felén hosszas küzdelemben, 1391-re szerezte meg a plébániai jogot a magyar lakosság lelki gondozására, plébániakörzete a 15. század első felében dél felé bővült, feltehetően az etnikai viszonyok módosulásának köszönhetően. A negyedik plébánia védőszentje Szent Gellért volt, és az eredetileg Pesthez tartozó *Pest minor*, a mai Tabán környéke tartozott alá. A 13. század közepétől ez a településrész is Buda joghatósága alá került Alhévíz (*Calidae Aquae Inferiores*) néven, temploma pedig Buda plébániahálózatának része lett.⁶⁸

Moldvában és Havasalföldön a helyzet még összetettebb volt. A vajdák telepítő politikájának eredményeként katolikus és ortodox templomok egyaránt működtek, Szeretben és Suceavában pedig az örmény közösség is tartott fenn templomot, sőt püspökséget is.⁶⁹ Szerbiában az ortodox egyház primátusa érvényesült; itt katolikus templomok csak a bányavárosokban működtek, az uralkodói székhelyeken nem. Boszniában ezzel szemben a 14. és 15. században az uralkodók felvették a katolikus hitet, és a ferences rend obszerváns ágát bízták meg a lelkipásztori teendőkkel saját székhelyükön és más városokban egyaránt.⁷⁰

A városok vallási életének harmadik fő pillére a szerzetesrendek megtelepedése volt,⁷¹ amelyek az uralkodók és a polgárok közti spirituális és fizikai térben működtek. Minden vizsgált városban férfi- és apácakolostorok, társaskáptalanok és konventek gazdag hálózata alakult ki. A 10–12. században jelentősek voltak a monasztikus rendek uralkodói alapítású rendházai, például Prágában a Várhegyen működő, 973-ban alapított, a benedekrendi regulát követő Szent György apácakolostor, a strahovi premontrei prépostság, az I. Kázmér által 1044-ben létrehozott bencés apátság a Krakó melletti Tyniecben, az ágostonos kánonok konventje a Boroszló melletti Homok-szigeten, és az ír szerzetesek számára alapított Schottenstift apátság Bécsben. További gyakori elem volt a latin

⁶⁷ *Marek Słoi:* Fundatio civitatis. Städtische Lokation und kirchliches Stiftungsprogramm in Breslau, Krakau und Posen. In: Rechtsstadtgründungen i. m. 107–126.

⁶⁸ *Végh A.:* Buda város i. m. 123–135.

⁶⁹ *Rădvan, L.:* At Europe's Borders i. m. 245. (Argeş), 301. (Târgovişte), 530–533. (Siret), 537–541. (Suceava).

⁷⁰ *Dženan Dautović:* The Papacy and Marriage Practices in Medieval Bosnia. In: Medieval Bosnia and South-East European Relations: Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads. Eds. Dženan Dautović – Emir O. Filipović – Neven Isailović. Leeds 2019. 113–136., itt: 114.

⁷¹ *Piekalski, J.:* Von Köln nach Krakau i. m. 127–134.

kereszténység uralkodói székvárosaiban a lovagrendek jelenléte. Ezek között említhető Prágában a templomosok, a johanniták és a cseh alapítású Kereszt a Vörös Csillaggal rend lovagjai, a Német Lovagrend bécsi rendháza, valamint a Szent Sír lovagjainak rendje Boroszlóban. Mindezeket a keresztes háborúkat aktívan támogató uralkodók alapították.⁷²

A kolostoralapítások új hullámaként jelentek meg a koldulórendek a 13. század első évtizedeiben, egyidőben a közép-európai városalapításokkal, illetve átalakításokkal. Ennek eredményeként telepedtek meg az 1220-as és '30-as években a ferencesek és a domonkosok Prágában, Krakkóban, Boroszlóban és Bécsben. Topográfiai elhelyezkedésük gyakran jóval kedvezőbb, mint a nyugat-európai nagyvárosokban épült rendházaiké, általában a fallal körülvett belvárosban, és nem a külvárosokban kaptak helyet. A közép-európai korai koldulórendi alapítások további közös jellemzője volt a jelentős királyi és hercegi részvétel és támogatás, szemben a nyugat-európai városok polgári hátterű alapításaival. Az uralkodók a koldulórendek látványos felkarolásával is erősíteni kívánták dinasztikus reprezentációjukat, amit az a tény is bizonyít, hogy a kolostorok rendre az uralkodói rezidenciát a polgárvárossal összekötő útvonal mentén helyezkednek el Krakkóban, Boroszlóban és Bécsben is.⁷³

Budán és közelebbi agglomerációjában a város viszonylag késői alapítása miatt a monasztikus rendek nem jelentek meg, leszámítva a Nyulak szigetén létesült kis premontrei prépostságot és a kicsit távolabbi kánai bencés apátságot. Fontos volt viszont a stefanita keresztesek gazdag felhívízi rendháza, összhangban a lovagrendek hangsúlyos jelenlétével a többi közép-európai székvárosban. Egyébként a fenti mintázatoknak inkább Esztergom korai kolostorhálózata felel meg, amely egy korai bencés apáca kolostor mellett három lovagrendi rendháznak is otthont adott.⁷⁴ Ezzel szemben a kolduló rendek kolostorainak koncentrációja Budán, Pesten, Óbudán és a Nyulak szigetén messze a legmagasabb volt a Magyar Királyságon belül: az 1280-as évekre az agglomerációban nem kevesebb mint négy ferences és három domonkos rendi férfi kolostor volt, továbbá az ágostonos remeték és a karmeliták is rendelkeztek Budán rendházzal, amelyek mindegyike élvezte az

⁷² Lásd a *Monarchische und adlige Sakralstiftungen im mittelalterlichen Polen*. Hrsg. Eduard Mühle. Berlin 2012. kötet több tanulmányát, különösen *József Dobosz*: Herzogliche und adlige Stiftungstätigkeiten im Piastischen Polen des 12. Jahrhunderts. 201–268., itt: 249.; *Libor Jan – Vít Jesenský*: Hospitaller and Templar Commanderies in Bohemia and Moravia: their Structure and Architectural Forms. In: *The Military Orders Volume II: Welfare and Warfare*. London 1998.

⁷³ *Sloń, M.*: Fundatio civitatis i. m. 115–125.; *Piekalski, J.*: Von Köln nach Krakau i. m. 228–230.; *Béla Zsolt Szakács*: Early Mendicant Architecture in Medieval Hungary. In: *Monastic Architecture and the City*. Ed. Caterina Almeida Marado. Coimbra 2014. 23–34.

⁷⁴ *Szakács Béla Zsolt*: A lovagrendek művészete a középkori Magyarországon. In: *Magyarország és a keresztes háborúk*. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Gödöllő 2006. 239–249., itt: 241–242.

uralkodócsaládok támogatását.⁷⁵ A leggazdagabb kolostorok mégsem ezek voltak a budai agglomerációban, hanem a margitszigeti domonkos és az óbudai ferences apácakolostor. Ez utóbbi volt az egyetlen női alapítású intézmény, amely Piast Erzsébet (1305–1380) anyakirályné bőkezűségének köszönheti létrejöttét. Ebben két jeles hercegnő példáját követte a térségben: Přemysl-házi Ágnes (1211–1282), Szent Erzsébet unokatestvére Prágában alapított ferences apácakolostort, Ágnes nővére, Anna (1204–1265) sziléziai hercegnő pedig Boroszlóban.⁷⁶ A Buda környéki kolostortáj legkülönösebb, más környékbeli városokkal nem rokonítható eleme azonban egy remeterend, a pálosok jelenléte volt. Megalakulásától fogva a rend három fontos rendházat birtokolt a Pilisben, amelyek eredetileg feltehetően királyi vadászházaként létesültek. Aligha véletlen, hogy a rend központja akkor került a Buda melletti Szentlőrincre, amikor a 14. század második felétől a Várhegy déli végén álló királyi palotát jelentősen kibővítették.⁷⁷

A koldulórendek, különösen a ferencesek Havasalföldön, Moldvában és Boszniában is jelen voltak, sőt Moldvában és Boszniában szokásos térítő tevékenységükön túl, a latin kereszténységhez tartozó világi papság hiányában plébániákat is vezettek,⁷⁸ Szeretben pedig püspökséget is. A szerzetesi közösségeket nemcsak a szomszédos katolikus országok, Lengyelország és Magyarország uralkodói, hanem a helyi uralkodócsaládok tagjai is támogatták. Szeretbe például a domonkosokat I. Péter édesanyja, Margit hívta be. A 15. századtól azonban az ortodox kolostorok jelentősége kétségkívül felülmúlta minden más egyházi intézményét. Targovišteben például a város közelében működő négy kolostor a 16. század elejére olyan mértékben túlterjeszkedett a város területének rovására, hogy jelenlétük „elkezde megváltoztatni a városfejlődés szokványos menetét”.⁷⁹ Az ortodox kolostorok jelentősége Szerbiában még nagyobb volt a városok helyrajza és lakóik mindennapi élete szempontjából. Stari Rasban a Sopocani kolostor volt a város legfontosabb épülete, és az egyetlen, amely máig is áll. Ahogy fentebb láttuk, a püspökségek székhelyei is kolostorokban, nem pedig városi székesegyházakban voltak, más fontos fejedelmi alapítású kolostorok pedig, például az Anjou Ilona királyné (1236–1314) által alapított Gradac, a városi környezetén kívül épültek.⁸⁰

⁷⁵ *Beatrix F. Romhányi*: The Monastic Topography of Medieval Buda. In: *Medieval Buda in Context* i. m. 204–228.

⁷⁶ *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000. 175–227.

⁷⁷ *Zsuzsa Eszter Pető*: Hermits in the Heart of the Hungarian Kingdom: Medieval Monastic Landscape of the Pauline Order in the Pilis. Bp. 2018.

⁷⁸ *Lovrenović, D.*: Medieval Bosnia i. m. 215–217.

⁷⁹ *Rädvan, L.*: At Europe's Borders i. m. 530. (Siret), 301. (Targovište).

⁸⁰ The Cultural Treasury of Serbia i. m. 461–463., 477–479.

Az uralkodói székvárosokhoz kötődő egyházi intézmények áttekintése felveti azt az izgalmas kérdést is, hogy vajon Buda alacsony egyházjogi státusa hátrányos volt-e a városra nézve. A városi közösség szempontjából ez a helyzet nagyobb autonómiát jelenthetett a plébánosválasztásban és az egyházi jövedelmek kezelésében a püspöki székvárosokhoz képest – már amikor vissza tudták szerezni a pesti kiváltságlevélben eredetileg biztosított plébánosválasztási jogukat a margitszigeti domonkos apácáktól.⁸¹ A királyokat azonban a székesegyház hiánya korlátozta az uralkodói reprezentáció számos megnyilvánulásában. Ez a hátrány főként Prágával és Krakkóval szemben volt szembetűnő, ahol az olyan védőszentek, mint Szent Vencel és Szent Szaniszló ereklyéi, valamint a dinasztikus koronázási szertartások és temetkezések szemmel láthatóan erősítették az uralkodóházak szakrális legitimitációját.⁸²

A dinasztikus temetkezőhelyek hagyománya mellett a királyok személyes választása is közrejátszott végső nyughelyük megválasztásában. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy az utolsó Árpádok közül ketten is a budai agglomerációban temetkeztek: V. István 1272-ben a nyulak-szigeti domonkos apácakolostorban, III. András pedig 1301-ben a budai ferences kolostorban lelt végső nyugalomra.⁸³ A későbbi királyok közül azonban senki sem követte a példájukat, még Zsigmond és Mátyás sem, akik pedig a legtöbbet fektették Buda és Pest fejlesztésébe. A királynék közül Piast Erzsébet temetkezését kell kiemelni az általa alapított óbudai klarissza kolostorban.⁸⁴

Királyi székhely és főváros

A középkori Európában a királyi székhelyek és fővárosok státusa nem volt olyan szilárdan meghatározva, mint manapság. Inkább bizonyos szerepkörök laza együtteseként foghatjuk fel. Derek Keene megfogalmazása szerint egy főváros megkülönböztető jellemzője volt „a király vagy egy uralkodói grémium formális rezidenciája vagy rendszeres ott tartózkodása; az adminisztratív és bírósági hivatalok bizonyos mértékű jelenléte; a pénz és más erőforrások felhalmozása és tárolása; és egy olyan népesség, amely harcképes férfiakat tudott kiállítani, és amely létszámával adott esetben trónra segíthette a jelöltjét és törvényessé tehetette

⁸¹ *Végh A.*: Buda város i. m. 30.

⁸² Lásd a három szerkesztő tanulmányát a *Festivities, Ceremonies, and Rituals in the Lands of the Bohemian Crown in the Late Middle Ages*. Eds. František Šmahel – Martin Nodl – Václav Žurek. Leiden 2022. kötetben.

⁸³ *Buzás Gergely – Kovács Olivér*: Az Árpád-házi uralkodók sírjai. Bp. É. n. [2021.] 252–261., 274–285.

⁸⁴ *Christopher Mielke*: The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000–1395. Cham 2021. 217–223.

annak uralmát”.⁸⁵ Ez a komplex meghatározás különösen hasznos és helyénvaló Buda esetében, hiszen az annak ellenére Magyarország fővárosának tekinthető a 14. századtól, hogy az uralkodó nem feltétlenül tartózkodott a városban.⁸⁶ Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené a Keene-formula összes elemének következetes, összehasonlító elemzése az áttekintésünkben szereplő összes város esetében, de néhány kiragadott példa is fényt vethet arra, mik voltak Buda mint főváros közös vagy hasonló vonásai a többi közép-európai székvárossal.

A legtöbb kutatás a meghatározás első elemére, az uralkodói rezidenciára vonatkozik, de éppen olyan fontos a második elem, a hivatalok működése is. A német nyelvterületen *Residenzenforschung* néven meghonosodott kutatási irányzat kimutatta, hogy az utazó királyság és az állandó székhellyel rendelkező királyság közötti lassú átmenet során a hivatalok helyszíne hamarabb állandósult, mint az uralkodó székhelye.⁸⁷ Mire a „főváros” fogalma azonosult „a politikai élet központjával” a kora újkorban, a bürokrácia központosítása már megtörtént.⁸⁸ Az itt vizsgált időszakban azonban a stabilitás jelei csak fokozatosan jelentkeztek. Ahogyan a királyi vagy fejedelmi székvárosok elhelyezkedése az egyes országokon belül mutatja, a főváros helye gyakran még a késő középkorra sem állandósult. (1. térkép) E tekintetben Magyarország sok közös vonást mutat a tőle keletre vagy délre elhelyezkedő országokkal. Visegrád példája, ahol a nagybírák magánrezidenciái egyúttal az országos igazgatás központjaként is szolgáltak, továbbra is az uralkodó és bizalmasai közti személyes összefonódás archaikus mintáját mutatja.⁸⁹ Ez volt jellemző Szerbia, Bosznia, Moldva és Havasalföld esetében is. Például amikor a moldvai vajda áthelyezte székhelyét Szeretből Suceavára, a legfőbb bojárok és a főpapság szintén az új székhely közelébe települtek át. Havasalföldön Bukarest és Târgoviște váltakozó használata fővárosként a 16. században a mindenkori politikai szövetségektől függően szintén mozgatható adminisztratív apparátust feltételezett.⁹⁰ De éppúgy találunk példát az uralkodói székhely instabilitására a Habsburg császárok esetében még a 15. század fordulóján is: III. Frigyes Bécsújhelyet részesítette előnyben, miközben fia, I. Miksa stratégiai

⁸⁵ Keene, D.: Capital Cities i. m. 125.

⁸⁶ Kubinyi András: Buda, Magyarország középkori fővárosa. Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001) 11–22.

⁸⁷ Werner Paravicini: Getane Arbeit, künftige Arbeit. Fünfundzwanzig Jahre Residenzen-Kommission. In: Städtisches Bürgertum und Hofgesellschaft. Hrsg. Jan Hirschbiegel. Ostfildern 2011. 11–22.; József Laszlovszky – Katalin Szende: Cities and Towns as Princely Seats: Medieval Visegrád in the Context of Royal Residences and Urban Development in Europe and Hungary. In: The Medieval Royal Town at Visegrád. Royal Centre, Urban Settlement, Churches. Eds. József Laszlovszky et al. Bp. 2014. 9–44.

⁸⁸ Peter Clark – Bernard Lepetit: Introduction. In: Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe. Aldershot 1996. 2–7.

⁸⁹ Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 63–93.

⁹⁰ Răduvan, L.: At Europe's Borders i. m. 257–258., itt: 535.

megfontolásból Innsbruckban rendezte be udvarát Bécs helyett.⁹¹ Ezzel szemben Mátyás király, miután elfoglalta Bécset, ideje tekintélyes részét a Hofburgban töltötte, és itt is hunyt el.⁹²

Budán csaknem egy évszázados folyamat volt az állandó hivatali szervezet megtelepedése és a folyamatos hivatali működés kiépítése. Egyes bíróságok már I. Károly és I. Lajos idején itt működtek. A központosítás folyamata ugrásszerűen felgyorsult, amikor Zsigmond 1408–1410 folyamán Visegrádról áttette ide a székhelyét.⁹³ Ezt követően viszont gyakran hosszú éveket töltött távol Magyarországtól, ami szükségessé tette az utazó király személyétől független hivatalok kialakulását Budán. Ezt erősítette, hogy addigra Buda már vitathatatlanul az ország gazdasági és kereskedelmi központjává vált. A királyi palota és a kormányzati intézmények, továbbá a főhivatalok viselőinek lakóhelyei szinte teljesen elfoglalták a Várhegy platóját.⁹⁴ Buda adminisztratív központi szerepének kiépülése hasonlóan zajlott Prágához, ahol a IV. Károly által felállított birodalmi és cseh királyi hivatalok a király jelenlététől vagy távollététől függetlenül működtek.⁹⁵ Hasonló folyamat zajlott Bécsben IV. Károly veje és riváisa, IV. Rudolf herceg (1358–1365) alatt, és Krakkóban III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) idején.

Nem véletlen, hogy mindhárom említett uralkodó egyetemet is alapított a saját székvárosában, ezek többek között az országos hivatalok számára is képeztek szakembereket.⁹⁶ Az, hogy Nagy Lajos alatt a hazai egyetemalapítási szándék nem Budához vagy Visegrádhoz, hanem a pécsi püspöki székhelyhez kötődött, és intellektuális hatása is jóval szerényebb volt, jelzés értékű lehet arra nézve, hogy ez a központosító törekvés Magyarországon még nem érvényesült teljesen. Zsigmond kéréséreletű obudai egyeteme már a fővárosi agglomerációhoz tartozott, bár távol a királyi palotától; Mátyás *Academia Istropolitana*-ja maradt a Duna (Ister) völgyében, de folyásirányban pár száz kilométerrel feljebb, Pozsonyban, és

⁹¹ *Peter Moraw*: Zur Mittelpunktfunktion Prags im Zeitalter Karls IV. In: *Europa slavica – Europa orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen – Klaus Zernack. Berlin 1980. 445–489., itt: 446–447.

⁹² *Richard Perger*: Die ungarische Herrschaft über Wien 1485–1490 und ihre Vorgeschichte. *Wiener Geschichtsblätter* 45. (1990) 53–87.; *Szende Katalin*: „S nyögte Mátyás bús hadát...” – Hunyadi Mátyás és Bécs, 1457–1490. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a magyar királyi udvarban (1458–1490) Kiállítási katalógus*. Szerk. Farbak Péter et al. Bp. 2008. 381–384.

⁹³ *Kondor Márta*: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. *Századok* 142. (2008) 403–436.

⁹⁴ *Végh A.*: Buda város i. m. 318–326.

⁹⁵ *Moraw, P.*: Zur Mittelpunktfunktion i. m. 459., 485.

⁹⁶ *Enno Bünz*: Die Universität zwischen Residenzstadt und Hof im späten Mittelalter. Wechselwirkung und Distanz, Integration und Konkurrenz. In: *Städtisches Bürgertum und Hofgesellschaft*. Hrsg. Jan Hirschbiegel. Ostfildern 2011. 229–254.; *Kurt Mühlberger*: Alma Mater Rudolphina Vindobonensis. Universitas Doctorum, Magistrorum et Scholarium. In: *A Companion to Medieval Vienna* i. m. 360–391.

ez sem volt hosszabb életű óbudai elődjénél.⁹⁷ Csak Mátyás utolsó kísérlete, a budai domonkos *studium generale* egyetemi szintre fejlesztése volt Buda városában, térben és szellemében is közel a királyi udvarhoz, hatása azonban nem sokkal élte túl támogatója halálát.⁹⁸ Az ortodox többségű román fejedelemségekben és a balkáni államokban az oktatás legmagasabb szintű letéteményesei a kolostori iskolák voltak, egyetem alapítása helyett az uralkodók ezeket támogatták.

Az állandó hivatali jellegű adminisztráció mellett az időszakonként megtartott birodalmi vagy rendi gyűlések (Hoftage, Reichstage, sejm stb.) is erősítették azon helyek központi szerepét, ahol ezekre sor került. A gyűlések bizonyos értelemben a korábbi utazó királyság modelljének visszájára fordításaként is felfoghatók: a késő középkorban nem az uralkodó kereste fel az alattvalóit, hanem a nemesség kelt útra, hogy találkozzék vele.⁹⁹ Mindazonáltal az uralkodó mobilitásának szimbolikus jelentősége nem tűnt el teljesen, csak új formát öltött. Megérkezése a székhelyére és eltávovása onnan – élve vagy holtában – (az *adventus* és az *exitus*) kiemelt fontossággal bírt, tovább erősítve székvárosuk szerepét, amelyek kulisszaként és közönségként is szolgáltak ezekhez a teátrális felvonulásokhoz. Prágában és Krakkóban IV. Károly és III. Kázmér nagyszabású, pompás ceremóniális felvonulásokat vezettek be.¹⁰⁰ Budán ismét csak Zsigmond volt az, aki az ilyesfajta körmeneteket meghonosította; szellemi örököse, Mátyás vitte tovább ezt a tradíciót is.¹⁰¹ Egyszerre helyénvaló és szimbolikus is, hogy II. Lajos a mohácsi csataterre indulva éppen azon az útvonalon hagyta el Fehérvár felé – örökre – Budát, mint amelyiket a királyi bevonulások követték, csak éppen az ellenkező irányban.¹⁰² A Budától keletre és délre eső székhelyeken a körmenetek az egyházi liturgia keretei között zajlottak, és ezt a tradíciót követték az uralkodók is.

A felvonulások példája kitűnően mutatja, hogy az uralkodók jelenlétét tekintve fontosabb volt a láthatóság, mint a folyamatosság. IV. Károly például uralkodási idejének alig egyharmadát töltötte Prágában,¹⁰³ ezt viszont annál látványosabban

⁹⁷ Jerzy Wýrozumski: Die ältesten Universitätsgründungen Mitteleuropas in vergleichender Hinsicht. In: Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Hrsg. Márta Font – László Szögi. Pécs 2001. 23–32.; Universitas Budensis 1395–1995. Hrsg. László Szögi – Júlia Varga. Bp. 1997.

⁹⁸ Rees, V.: Buda as a Center i. m. 477–489.

⁹⁹ Morau, P.: Zur Mittelpunktfunktion i. m. 452–453.; Julia Dücker: Reichsversammlungen im Spätmittelalter. Politische Willensbildung in Polen, Ungarn und Deutschland. Ostfildern 2011. 47–50., 109–111.; János M. Bak – András Vadas: Diets and Synods in Buda and its Environs. In: Medieval Buda in Context i. m. 322–344.

¹⁰⁰ Opačić, Z.: Architecture i. m. 109–111.; Festivities, Ceremonies, and Rituals i. m.

¹⁰¹ Károly Goda: Buda Festiva: Urban Society and Processional Culture in a Medieval Capital City. Czech and Slovak Journal of Humanities 2. (2011) 58–79.

¹⁰² Antonín Kalous: Elfeleddett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései, és azok hadtörténeti jelentősége. Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 603–621.

¹⁰³ Morau, P.: Zur Mittelpunktfunktion i. m. 455.

tette. Jelenlétét lépten-nyomon alapítások és ceremóniák kísérték. Zsigmond és Mátyás, itineráriumaik tanúsága szerint, idejüknek még ennél is csekélyebb hányadát töltötték Budán,¹⁰⁴ nevük mégis elválaszthatatlanul összefonódott a budai vár látványos építészeti megújításával.¹⁰⁵

A palota renoválása szükséges, bár nem elégséges feltétele volt a királyi jelenlétnek. Az is gyakran megesett, hogy az utódok hátat fordítottak a fényűzően helyreállított palotának egy másik rezidencia kedvéért. IV. Vencel például apja várbeli palotájából a prágai Óváros szélén álló királyi házba költözött. Öccse, Zsigmond még nyughatatlanabb volt: ahogy a budavári gótikus szoborletet befejezetlen darabjai tanúsítják, képes volt félbehagyni egy építési projektet éppen mielőtt felkerült volna az 'i'-re a pont.¹⁰⁶ Volt azonban olyan része is az új palotának, amely teljes pompájában elkészült: a vadonatúj díszterem. Ezek a terek a bírásokodás, diplomáciai fogadások és gyűlések gyakorlati célját szolgálták, és egyúttal építetők és tulajdonosaik dicsőségét és tekintélyét is hirdették.¹⁰⁷ A 15. századig a budai királyi palota híján volt egy olyan díszteremnek, amely sikerrel vehette fel a versenyt a párizsi Île de la Cité Grand Salle-jával vagy a londoni Westminster Hall-lal és mintaként szolgálhatott a prágai Ulászló-terem számára is. Azzal, hogy Zsigmond megépítette ezt, kinyilvánította, hogy mekkora gazdasági és politikai töke halmozódott fel birodalmában. Buda, bár jelentős lépéshátránnyal indult, a 15. század elejére Közép-Európa egyik legfényesebb központjává vált, amely példát mutatott a térség más uralkodói székhelyei számára.

Összegzés

Buda és agglomerációja Közép-Európa egyik legjelentősebb középkori városa volt, amelyet jelen tanulmány éppen ezek között a keretek között mutat be, négy fő elemzési szempont: a természeti adottságok, az alaprajzi elrendezés, valamint az egyházi és világi központ szerepkörei mentén. Az összehasonlítás keretei nyugat és kelet felé egyaránt szándékosan túllépnek a szakirodalomban leggyakrabban felhozott krakkói és prágai kapcsolatokon, mivel a Magyar Királyság fővárosa geopolitikai helyzete révén összekötő kapocs volt a tőle keletre és délre eső országok városfejlődése felé is.

¹⁰⁴ A számítások alapja: Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)* Bp. 2005. és Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia*. Bp. 2011.

¹⁰⁵ Magyar, K.: *Royal residences* i. m.

¹⁰⁶ Papp Szilárd: A király műhelye: Luxemburgi Zsigmond budavári szobrai és művészettörténeti helyzetük. *Művészettörténeti Értesítő* 63. (2014) 1–36.; *Uő*: A budavári gótikus szobrok formanyelvének forrásai és mestereinek eredete. Akadémiai nagydoktori értekezés 2022.

¹⁰⁷ Zoë Opačić: *Fit for a King: Håkonshallen and Contemporary Royal Residences*. In: *Håkonshallen 750 Years* i. m. 45–75.

Helyválasztását tekintve Buda sok adottságában egyezett a többi európai uralkodói fejedelmi székhellyel. Ilyenek voltak: a folyóparti elhelyezkedés egy előnyös átkelési pontnál, a tágabb régió természetes közlekedési csomópontjában, és egy alkalmas magaslati vagy vizek által védett hely az erősített uralkodói rezidencia kiépítéséhez. A növekedés legfőbb korlátozó természeti tényezője általában a domborzat volt, amelyet részben ellensúlyozott a település átterjedése a folyam túlpartjára, mint például Prágában. Buda esetében a Duna két partja közti állandó híd létesítésének nehézsége ezt az összeköttetést bizonytalanabbá tette. Véleményem szerint ez erősen hozzájárult a budai agglomeráció két vezető városa, Buda és Pest közti jogi kapcsolat ambivalens jellegéhez is. A hévforrások és a királyi vadászterdő közvetlen közelsége viszont olyan kedvező tényezők voltak, amelyek együttesét kevés más uralkodói székhely élvezhette.

A szóban forgó városok egyúttal az adott politikai alakulat súlypontjában helyezkedtek el, illetve a súlypont eltolódásával összhangban változhatott az uralkodói székváros is. Ez figyelhető meg a Magyar Királyságban éppúgy, mint Szerbiában, Boszniában, Moldvában és a Havasalföldön. A székvárosok, majd fővárosok térszerkezetét, tereinek reprezentatív célokra történő kihasználását a hasonló igények mellett a régión átívelő dinasztikus kapcsolatok, személyes tapasztalatok, diplomáciai találkozók és követjárások révén szerzett benyomások is közelítették egymáshoz. Az egyházi intézmények számának és jellegének alakulását szintén a világi hatalmi központ dominanciája befolyásolta. Ezt mutatja az érseki és püspöki székhelyek elhelyezésén túl a koldulórendi kolostorok többségének dinasztikus alapítása is, illetve a keleti kereszténység területén az ortodox egyház intézményeinek támogatása, az uralkodócsaládok érdekeivel összhangban.

A városok helyrajzi fejlődését a topográfiailag elkülönülő uralkodói rezidencia mellett a polgári lakosság használatára bocsátott terület tagolódása határozta meg. A telekrendszer következetes bevezetése és összekapcsolása a polgárjog megszerzésével és az ehhez kapcsolódó kötelezettségekkel, legfőképpen az adózással, az európai városfejlődés legfontosabb alapelveinek átvételét jelentette. Buda esetében ez az elv már az alapításától fogva érvényesült, a többi, korábbi előzményekre viszszatekintő közép-európai város esetében nagyjából Buda alapításával egyidőben komoly szerkezeti és társadalmi átrendeződés révén valósult meg. Ehhez kötődött a Közép-Európában széles körben elterjedt szabályos (gyakran sakktáblaszerű) alaprajz, amelynek kialakítását a budai várhegy terepi adottságai ugyan nem tették lehetővé, a telekosztás rendszere azonban megvalósult. A Közép-Európában meghonosodott városi jogrendszer normái nem voltak ismeretlenek Moldvában, Havasalföldön, Szerbiában és Boszniában sem, de ott az uralkodók elsősorban a külföldi telepések, főként kereskedők és bányászok odavonzása érdekében vezették be ezeket, és csak annyiban terjesztették ki 14–15. század folyamán a

lakosság többi részére, amennyiben ez a hatalom megerősítésének érdekét szolgálta. Ez a folyamat sok tekintetben hasonlít arra, ami másfél évszázaddal korábban a Kárpát-medencében és tőle északra végbement, a városok helyrajzára és társadalmára azonban csak jóval korlátozottabb hatást gyakorolt.

Az összehasonlítást még számos további szempont mentén szükséges és érdemes lenne folytatni, amennyire a forrásadottságok engedik. Ilyenek a gazdasági élet, a társadalom rétegzettsége, az önkormányzat formái és infrastruktúrája, a gyakorlati és intellektuális célokat szolgáló írásbeliség, valamint az élet sok más területe. A jelen topográfiai szempontú áttekintés keretet és szempontokat adhat ehhez a további munkához.

THE PLACE OF BUDA
IN THE URBAN DEVELOPMENT OF CENTRAL EUROPE

By Katalin Szende

SUMMARY

The study presents medieval Buda and its agglomeration in the context of Central European royal and princely seats, using four analytical categories of primarily topographical nature: natural endowments, site selection, ground plan, and centrality in terms of secular and ecclesiastical institutions, pointing out both common traits and individual features. The framework of comparison deliberately goes beyond the limits of Prague and Cracow as the traditional points of reference both westwards and eastwards, since the author believes that the development of Buda is put in a sharper relief by comparing it with Silesian and Austrian cities as well as with princely seats in Moldavia, Wallachia, Serbia, and Bosnia. Due to its geopolitical location, the capital of medieval Hungary acted as a link towards the urban development of polities both to the East and South of the kingdom. A common trait in the region was the fact that monarchs supported urbanisation and ecclesiastical institutions in cities with the purpose of strengthening their power, but there were significant differences as to how much this was tied to the liberties of the civic population.

Kenyeres István

A BUDAI ÉS PESTI VÁSÁROK A KÖZÉPKORTÓL A 19. SZÁZADIG*

A kiváltságolt városok által elnyert privilégiumok biztosította jogok közül gazdasági szempontból kiemelkedtek a vásártartással foglalkozók. Tanulmányomban a budai és pesti városprivilégiumok kapcsán végzett kutatásaim alapján a vásártartásra vonatkozó rendelkezéseket és azok hatásait vizsgálom. Elsősorban a vásárok típusait, időpontjait, a kora újkorban és az újkorban pedig részben gazdasági hatásait tesszük vizsgálat tárgyává a fennmaradt források, illetve – a középkor forráshiányos időszakára esetében – azok rekonstrukciója alapján.

Országos-éves vásár, sokadalom, heti vásár (terminológiai kérdések)

Az országos vásár megnevezése a középkor és kora újkor oklevelekben, iratokban általában *forum /nundinae annuale*, illetve *Jahrmarkt* volt, ami valójában éves vásárnak fordítható, és újabban a szakirodalom is ilyen alakban használja. A középkorban és részben a kora újkorban az országos vásárokat magyarul sokadalomnak (is) hívták.¹ A 18. századtól bizonyíthatóan az országos vásár terminus volt használatban a köznyelvben és a korabeli irodalomban, és így terjedt el a szakirodalomban is.² Érdekes idézni, hogy a kora újkorban létezett az „országos sokadalom” alak is: „Más az, hogy az jüvő szent Simon Jude napján Kremczbe léssen országos sokadalom és az itt valók is mindent ott szoktak vásárlani és itt kétszer való áronn eladni.”³ Újabban a szakirodalomban az éves vásár kifejezést tartják többen is megfelelőnek, Kubinyi András 2008-ban annak ellenére is e mellett érvelt, hogy korábban maga

* A tanulmány a budai és pesti városprivilégiumokat elemző kutatásaim részeredményeire épül. A középkortól a 19. század közepéig kiadott budai és pesti városprivilégiumokat és azok elemzését önálló kötetben kívánom közzétenni. Itt köszönöm meg a munka megírásához nyújtott segítségét Szende Katalinnak, Weisz Boglárkának, Géra Eleonórának és Simon Katalinnak.

¹ Első említése 1465 körül: A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I–III. Főszerk. Benkó Loránd. Bp. 1967–1976. (a továbbiakban: TESZ) III. 569.

² „Országos vásár: némely nagyközségben, városban évenként két v. több alkalommal, az ország távolabbi vidékein lakók részvételével, rendsz. szabad ég alatt v. sátrakban tartott v[ásár].” A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Bp. 1959–1962. (a továbbiakban: MNYÉSZ) V. 421.

³ Nádasdy Tamás levele Kanizsay Orsolyához. Bécs, 1559. okt. 3. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád – Szalay József. Bp. 1882. 44. Lásd még I. Rákóczi György erdélyi fejedelem átírja a marosvásárhelyi ötvösök céhszabályzatát. Fogaras, 1632. júl. 15.; *Szádeczky Lajos*: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon okirattárral II. Bp. 1913. 120.

is az országos vásár szót használta.⁴ Ellenérvként hozható fel, hogy a magyar nyelvben szótárilag az „éves” szó az életkor vagy az eltelt idő meghatározásán kívül az „egy évre szóló, egy évre érvényes” jelentéssel bír,⁵ ami a vásárok esetében nehezen értelmezhető, különösen akkor, amikor egy-egy településnek több országos vására is volt egy évben. Ezzel szemben az országos szó jelentése – „Olyan <összejövetel, gyűlés, rendezvény>, amelyre a résztvevők az ország minden részéről v. sok helyéről jönnek” – sokkal inkább megfelel a vásártípus megnevezésére.⁶ Mindkét elnevezés, azaz a terminust megfelelően visszaadó ’éves’ és a jelentésanyag közelebb álló ’országos’ vásár kifejezés elfogadható, az alábbiakban mégis a meghonosodott és történetileg is igazolható utóbbi alakot használom.⁷

A hetivásár a forrásokban latinul forum hebdomale, németül Wochenmarkt alakban szerepel, amelynek a fordítása nem kétséges. Mégis a szakirodalomban elterjedt a piac kifejezés is, míg a vásár szó fogalmán többen csak az éves/országos vásárokat értik, ami nyilvánvalóan téves, hiszen számos 18–19. századi adatunk van a hetivásár kifejezésre.⁸ A piac szó heti- (de még napi-) vásári értelemben való használata is megtévesztő, mert egyszerre utal az eseményre és a helyre, a szó ugyanis az olasz *piazza* – tér szóból került át a magyarba és ilyen értelemben is használatban volt, lásd ’a vár piaca’, azaz *piactere*.⁹

Budai és pesti vásárok a középkorban

Már a középkori Buda és Pest életében is meghatározóak voltak a heti- és országos vásárok. Pesten a tatárjárás előtt kedden tartották a hetivásárokat, innen kerülhetett át ez a vásárnap Budára, míg a szombati vásárnap kialakulása Végh András szerint a város alapításának nem tisztázott történetével függhet össze.¹⁰ A keddi vásárnap a

⁴ Kubinyi András: A belkereskedelem a késő középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 234–235. Lásd még Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2012. 15–16., 127.

⁵ MNYÉSZ II. 491.

⁶ MNYÉSZ V. 420.

⁷ Jellemző, hogy a levéltári, könyvtári szakkönyveket és levéltári forrásokat közlő hungaricana.hu gyűjteményi portál, illetve a folyóiratokat digitálisan elérhetővé tévő hatalmas adatbázis az adtplus.arcanum.hu oldalakon az országos vásár kifejezésre több mint 30 ezer, illetve 106 ezer, a sokadalomra csaknem 9 ezer, illetve 41 ezer, ezzel szemben az éves vásár kifejezésre mindössze 433, illetve 413 találatot hoz.

⁸ Lásd például „Ő csász. és apost. kir. Felsege, nemes marosszéki Kibéd helységbe közönségének évenként három országos sokadalmakra, és azon kívül hétivásárra kiváltságot méltóztatott kegyelmesen adni; a sokadalmak februarius 16-dik, május 19-dik és december 2-dik vagy is Juliánna, Ivó és Kándida napjain, a hétivásár pedig keddenként fog tartatni.” Múlt és Jelen 5. (1845) 6. sz. 33.

⁹ TESZ III. 180.; Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. Századok 144. (2010) 1301–1302. Kubinyi és Weisz megkülönbözteti a napi vásárokat is, amelyekre a piac szó utalhat. Kubinyi A.: A belkereskedelem i. m. 238.; Weisz B.: Vásárok i. m. 16–17.

¹⁰ Végh András: Buda I. 1686-ig. (Magyar Várostarténeti Atlasz 4.) Bp. 2015. 16.

14. század második felében-végén – a pesti vásárnapot kikerülve – szerdára került át, és a Boldogasszony-plébánia menti területeken, a németek piacterén (a későbbi Szent György piacon) tartották meg. A szombati vásárt a Szent Mária Magdolna-templom környékén, az úgynevezett Szombatpiacon, a magyarok lakta városrész központjában tartották meg.

A Budai Jogkönyv 227. cikkelye a keddi, a Boldogasszony-templom körüli tereken, a német városrészben tartott hetivásár mellett a pénteki vásárnapot említi a magyarok által lakott Mária Magdolna-templom körüli tereken, majd megemlékezik még egy vásárnapról: „szokás alapján kialakult harmadik piacnap, ez pedig a szombat”.¹¹ Kubinyi András szerint kezdetben – a 13. század végétől a 14. század első harmadáig – valóban szombaton volt ez a vásár, és később, a németek nyomására péntekre kerülhetett át.¹² A budai hetivásárok napja bizonyosan szerdán (német városrész) és szombaton (magyar városrész) volt a középkor végén.¹³ A hivatkozott budai jogkönyvbeli artikulus egyúttal úgy rendelkezik, hogy csak két hetivásár legyen Budán. Véleményem szerint a Jogkönyv körüli ellentmondások úgy oldhatók fel, hogy Buda a 13. században egyszerűen átvette a pesti hetivásárokat – hiszen Buda Pest jogaival élt, tehát erre lehetett eredetileg is kiváltságuk –, azaz a keddi és pénteki napokat. (Ez utóbbira később még visszatérünk.) Ezt rögzítette a Jogkönyv is a 15. század elején, mint régi, kiváltságokon alapuló heti vásárnap. A Jogkönyv a szombati vásárnapról már mint szokásról emlékezik meg, azaz a 15. század elején már hagyományosan ekkor lehetett a második vásárnap, hiszen három heti vásár tartását maga a Jogkönyv is tiltotta, de lényegében nem is ismerünk olyan magyarországi várost a középkorban, amelynek kettőnél több heti vásárnapja lett volna, és ez a gyakorlat még a kora újkorban is fennmaradt.¹⁴ A keddi vásárnap szerdára helyezése – a pesti vásárnap kikerülésére – logikus lépés volt. Ugyanez lehetett az indoka a feltételezett pénteki vásárnap szombatra való áthelyezésének. A szakirodalom eddig nem figyelte fel rá ugyanis, de 17. század végi adatok alapján joggal feltételezhetjük, hogy Pesten a kedd mellett pénteken is volt hetivásár.¹⁵

¹¹ Buda város jogkönyve I–II. Közreadja Blazovich László – Schmidt József. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szeged 2011. II. 433.

¹² Kubinyi András: Buda kezdetei. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. (Város-történeti Tanulmányok 10.) Bp. 2009. 19., 68.

¹³ Végő A.: Buda atlasz i. m. 16–17. 47.; Tringli I.: Vásártér és vásári jog i. m. 1310–1311.

¹⁴ Weisz adattárában Pozsonynál szerepel heti három vásárnap: kedd (1335), csütörtök (1409) és péntek (1415) Weisz B.: Vásárok i. m. 156. A 19. század első felében Pozsonynak két heti vására volt: kedden és szombaton, ugyanakkor pénteken gyümölcs- és halvásárt tartottak. A. Blaskovits: Pesther und Ofner Wegweiser Kalender für das Gemein Jahr 1837. Pest 1837. 115.

¹⁵ 1689. május 31. A Budai Kamarai Adminisztráció rendelete hetipiac tartásáról Budán szerdai és szombati, Pesten keddi és pénteki napokra. A rendelet Buda királyi főváros (königliche Haubstatt Ofen) részére szerdai és szombati napokon engedélyezi heti piac tartását, a Fehérvári és a Vízivárosi kapuknál lévő téren (in der königlichen Haubstatt Ofen auf dem großen Plätz negst des Stullweissenburg[er] und Wasser Thors), ezen piacokra bármely paraszt, ország lakos (Bauersman als ander) elhozhatja áruját bármely helyről, és itt déli 12 óráig azokat árulhatja. Az adminisztráció Pest királyi város részére a templomnál lévő nagy

A szombati vásárnap áthelyezésének időpontjára támpontul szolgálhat, hogy Budán a Szent Mária Magdolna-plébániatemplom előtti piactér Szombatpiac/Szombathely a 14. század első harmadától adatolt. A hol *locus*, hol *locus fori*, hol *forum Zombathell/Sambathell/Zombathell* stb. elnevezés a középkorban végig megmaradt, 1502-ben pedig így hívták a teret: *locus seu forum Sabbati*.¹⁶ Feltevésemet támasztja alá az is, hogy a szerdai és szombati hetivásáron történő árusítást írta elő a budai német mészáros céh 1481. évi – 1482-ben Buda város által átírt, 1484-ben Mátyás király által megerősített, majd II. Ulászló idejében is átírt – céhlevelének 4. artikulusa is.¹⁷ 1481-ben tehát biztosan e két napon, szerdán és szombaton volt a hetivásár. Kubinyi a mészáros céh iratait közlő kötet bevezető tanulmányában úgy vélte, hogy ez a rendelkezés a céhlevelben 15. század előtti lehetett.¹⁸ Ennél sokkal kézenfekvőbb magyarázat, hogy az 1481. évi céhlevel a tényleges helyzetre vonatkozott, azaz ekkor szerdán és szombaton volt a budai hetivásár, és ez így szerepelt még az 1514. évi II. Ulászló-féle átírásban is.¹⁹

Weisz Boglárka szerint Budán 1320-ban kedden és szombaton, a késő középkorban szerdai, pénteki és szombati napokon volt hetivásár.²⁰ Weisz adatai szerint a keddi vásárnap 1320-ból, a szombati szintén ekkortól adatolt, a szerdai pedig 1388-tól, a pénteki vásárnapra viszont egyelőre csak a Budai Jogkönyv adatai állnak rendelkezésre.²¹ Ez alapján még annyi vethető fel, hogy a keddi budai vásárnap szerdára való áthelyezése később történhetett meg, mint a pénteki szombatra való áttétele. Ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy a Jogkönyvben miért szerepel még a keddi vásárnap és miért nem a szerdai (is) a szombati mintájára, így az is felvethető, hogy a Jogkönyv vonatkozó része korábbi lehet, mint a 14. század utolsó harmada.

Pesten csakúgy, mint a tatárjárás előtt, később is kedden és – felvetésem szerint – pénteken tartották a hetivásárt, tehát, mint utaltam rá, egészen a 14. század első harmadáig a budaiak és a pestiek is azonos napon tartották a heti vásáraikat.

téren (in der auch königlich Statt Pest auf dem grossen Platz hinwerts der Pfar Kirch) kedden és pénteken heti piac tartását engedélyezte, ezen is déli 12 óráig lehetett szabadon árulni. A rendelet fogalmazványa: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 279 3. cs. fol.437rv. A vásárokon 12 óráig működő szabad piacot a Budai Jogkönyv (153.§) is említi, a bíró a piaci, azaz a vásárnapokon kitzette a szabad vásár zászlóját, amelyet délben vontak be, jelezve a vásár végét. Az élelmiszer-árusításra állandóan engedélyt kapó kofák viszont ezen idő alatt nem árulhatták portékáikat. Buda város jogkönyve i. m. II. 390. A 12 óráig történő vásározás 1689. évi adata is megerősítheti, hogy valószínűleg a középkori hetivásári rend Budán és Pesten is folyamatosan fennmaradt a török uralom alatt.

¹⁶ *Végh András*: Buda város középkori helyrajza I–II. (Monumenta Historia Budapestinensia 15.) Bp. 2006–2008. I. 83–84.

¹⁷ *Kis Péter – Petrik Iván*: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519). In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Szerk. Kenyeres István. (Források Budapest közép- és kora újkor történetéhez 1.) Bp. 2008. 358. Az oklevélhez közölt regesztában tévesen csütörtök szerepel szerda helyett (uo. 352.), az oklevél szövegében ugyanis feria quarta, azaz szerda van.

¹⁸ *Kubinyi András*: A középkori budai mészároscéh. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve i. m. 22–23.

¹⁹ Az oklevél 1514. évi átírását lásd *Kiss P. – Petrik I.*: A budai német mészárosok i. m. 380–383.

²⁰ *Weisz B.*: Vásárok i. m. 16–17.

²¹ Uo. 154.

Ekkor azonban Buda kitért a keddi nap elől szerdára, a pénteki elől szombatra, így alakulhatott ki az a vásári rend a késő középkorban, miszerint kedden Pesten, szerdán Budán, csütörtökön Óbudán,²² pénteken Pesten, míg szombaton újfent Budán került sor hetivására. Így a főváros és környéke megnövekedett élelmiszer- és más vásári igényeit szinte folyamatosan ki tudták szolgálni. Érdeemes megjegyezni, hogy a középkorban a települések többségében csak heti egy vásárnapot tartottak, kettőre csak ritkán került sor (például Szeged vagy Kolozsvár esetében ismert), illetve a heti több, azaz két vásárnap csak az újkorban lett általános.

Buda már viszonylag korán szerzett jogot országos vásár tartására is. A legrégebbit Felhévizen tartották Pünkösdkor, még Buda alapítása előtt, így ezt a budaiak egyszerűen megörökölték, illetve magukra vonatkoztatták. A feltehetően IV. László (1272–1290) idején megszerzett másik országos vásártartási jogot a 14. századtól általánosan, országosra elismerték és példaként használták. A vásárt a Váralján, Kisasszony nap (szeptember 8.) előtt és után való héten tartották.²³ Valamikor a 16. század elején Buda két újabb országos vásár tartására kapott kiváltságot, a Szentpéter-külvárosba Szent Péter és Pál napjára (június 29.), valamint a városon belül Szent Magdolna napjára (július 22.). Ezek a vásárok azonban nem váltak jelentőssé, pár említésen kívül szinte nyomuk sincs a forrásokban, amit azal is indokolhatunk, hogy nehezen voltak beilleszthetők egy vásáros kereskedő megszokott útvonalába, mert így pünkösdtől kezdve hónapokon át a fővárosban kellett volna tartózkodnia, ami nem kedvezett a távolsági kereskedelemnek.²⁴

Pest Luxemburgi Zsigmondtól nyert országos vásártartási jogot Vasas Szent Péter napjára (augusztus 1.).²⁵ A 16. század elején ismert, hogy Pestnek is már két országos vására volt, a másodikat december 6-án, Szent Miklós napján tartották, ezek a vásárok is két-két hétig tartottak.²⁶

²² *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (Budapest története II.) Szerk. Gerevich László – Kosáry Domokos. 2. kiad. Bp. 1975. 45., 57. Az 1369-től adatolt, de feltehetőleg jóval korábbi előzményekkel bíró csütörtöki óbudai heti vásárnapra lásd még: *Weisz B.*: Vásárok i. m. 155.

²³ Már Fügedi felvetette, hogy ezt a vásárt – legalábbis az Árpád-korban – a minorita kolostor közelében, azaz a mai Dísz tér környékén tarthatták. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961) 90–91. Újabban Weisz Boglárka is felveti, hogy az országos vásárt ugyanott tarthatták, mint a németek heti vásárát, a Szent György piacon, azaz a mai Dísz téren és környékén. *Boglárka Weisz*: Forms and Functions of Market Squares in Medieval Hungary. In: *Cities and Economy in Europe from the Middle Ages to the Present: Markets and Trade on the Margins*. Routledge 2023. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsájtotta.

²⁴ *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. 106.; *Üő*: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: *Üő*: Tanulmányok Budapest i. m. 135–136.; *Végh A.*: Buda atlasz i. m. 47.; *Weisz B.*: Vásárok i. m. 154–155.

²⁵ *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. 45.; *Petrik Iván*: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3. (2008) 230–231.

²⁶ *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. 97., 106.

A két város összehangolt országos vásári rendje még a török hódítás időszakából, a 16. század második feléből is adatolt: 1558-ban Magyarország (!) címszó alatt négy országos vásárt sorolnak fel: 1. Buda – pünkösdkor, 2. Pest – Vasas Szent Péter napján (augusztus 1.), 3. Buda – Kisasszony napján (szeptember 8.), 4. Pest – Szent Miklós napján (december 6.).²⁷

A budai és pesti vásárok az 1686. évi visszafoglalás után

Buda és Pest esetében a heti és országos vásárok az 1686. évi visszafoglalást követő újr alapítástól kezdve kiemelt gazdasági tényezők voltak. Ezt jól mutatják a két város részére kiadott, vásártartással kapcsolatos privilégiumok is. (1. táblázat)

1. táblázat Buda és Pest vásártartási kiváltságlevelői 1689 és 1698 között²⁸

Buda	Pest
1689. Hetivásártartási jog (a Budai Kamarai Adminisztrációtól)	1689. Hetivásártartási jog (a Budai Kamarai Adminisztrációtól)
	1690. ideiglenes országos vásártartási jog
1691. Hetivásártartási jog megerősítése (a Budai Kamarai Adminisztrációtól)	1691. Hetivásártartási jog megerősítése (a Budai Kamarai Adminisztrációtól)
	1694. Országos vásártartási jog megerősítése
1696. Országos vásártartási jog	
1698. Hetivásártartási jog megerősítése	1698. Hetivásártartási jog megerősítése

²⁷ *Lorenz Meder*: *Handelbuch*: darin angezeigt wird, welcher gestalt innden fürnembsten... Nürnberg 1558. 57v.; 1562: *Handelsbräuche des 16. Jahrhunderts*. Das Medersche Handelsbuch und die Welserschen Nachträge. Hrsg. Hermann Kellenbenz. Wiesbaden 1974. 68.

²⁸ 1689. május 31. A Budai Kamarai Adminisztráció rendelete hetipiac tartásáról Budán szerdai és szombati, Pesten keddi és pénteki napokra. A rendelet fogalmazványa: MNL OL E 279 3. cs. fol.437rv. 1691. október 1. A Budai Kamarai Adminisztráció megerősíti a hetivásártartási jogot Budának és Pestnek. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1227 No. 1.; 1696. május 6. Bécs. I. Lipót privilégialis formában kiadott oklevele Budának országos vásártartási jogról. BFL IV.1018 No.8.; 1698. augusztus 3. I. Lipót kiváltságlevelé Budának: a hetivásártartási jog uralkodói megerősítése. A privilégium eredetije ismereteink szerint nem maradt fenn. A Libri Regiiben sem található meg teljes szövege, csupán egy utalás szerepel az 1698. július 13-ai, megegyező szövegű pesti privilégiumra. MNL OL A 57 24. kötet 448. p; 1690. június 26. I. Lipót rendeletileg évi két országos vásár tartását engedélyezi Pest városának ideiglenesen. A rendeletet lásd MNL OL E 280 9. cs. 1690. július 5. alatt letéve. fol. 1–7. latin nyelven és fol. 9–12. német nyelven, tisztázat.; 1694. március 12. Bécs. I. Lipót privilégialis formában kiadott oklevele Pest városának az országos vásártartási jog megerősítéséről. BFL IV.1227 No. 2. Gárdonyi Albert fordításában lásd *Források Budapest múltjából I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez, 1686–1873*. Szerk. Bácskai Vera. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 1.) Bp. 1971. No. 19. 69–70.; 1698. július 13. Bécs. I. Lipót privilégialis formában kiadott oklevelében megerősíti az adminisztráció által Pest részére 1698–1691-ben engedélyezett, keddi és pénteki napokra szóló hetivásártartási jogát. BFL IV.1227. No. 6.

1689-ben a Budai Kamarai Adminisztrációtól mind Buda, mind pedig Pest először hetivásártartási jogot kapott, ami természetszerűleg a városok élelemellátását szolgálta, és a közvetlen piackörzetre volt hatással.

Gazdaságilag nagyobb jelentősége volt az országos vásároknak. Pest már 1690-ben országos vásártartási privilégiumot nyert a Budai Kamarai Adminisztrációtól évi két alkalomra: az egyiket Jubilate vasárnapja (húsvét utáni harmadik vasárnap), a másikat Lipót napja (november 15.) után tartották. A vásárok időtartama két-két hét volt, mind bel-, mind pedig külföldi kereskedők számára nyitottak. A vásárok igen sikeresnek bizonyultak, 1692-ben erre alapozták a kövezetvámszedési privilégiumot is,²⁹ majd 1693-ban az addigi két országos vásárnap helyett már háromra kértek engedélyt. Pest az 1690. évi ideiglenes vásártartási engedély után az abban megjelölt hatévi próbaidő letelte előtt, 1694-ben elnyerte a végleges vásártartási engedélyt, amely ezúttal már évi négy országos vásár rendezésére adott lehetőséget: József napján (március 19.), Medárd napján (június 8.), János fővétele napján (augusztus 29.) és Lipót napján (november 15.). Ezek fontos dátumokká váltak a későbbiekben, egészen a 20. század közepéig ugyanis ezeken a napokon tartották a (buda)pesti országos vásárokat. Buda valamivel később, az 1696. évi privilégiummal kapta meg az országos vásártartási jogot, szintén négy alkalomra: Vízkereszt (január 6.), Szent Adalbert (április 23.), (vértanú) Szent Margit (június 10.) és Szent Mihály (szeptember 29.) napokra. Ugyanebben az évben privilégiumot nyertek a vásárokkal összefüggésben kövezetvám szedésére.³⁰

Mint említettem, 1689-ben mindkét város kapott hetivásártartási jogot a Budai Kamarai Adminisztrációtól, ezt erősítették meg újfent 1691-ben. Budán a hetipiacokat eredetileg a Fehérvári és a Vízivárosi kapuknál tartották szerdán és szombaton, majd a szerdai a Vízivárosba került, míg a szombati maradt a Várban, a Városháza előtti téren.³¹ Pest keddi és pénteki napokra nyerte el a jogot, a hetivásárt a Városháza előtti Fő téren tartották. Hogy volt-e valamiféle kontinuitás a középkori hetivásár napokkal, nem tudjuk biztosan, mindenesetre igencsak feltűnő, hogy Budán ugyanúgy szerdára és szombatra

²⁹ 1692. március 29. / 1694. augusztus 19. A Budai Kamarai Adminisztrációtól kövezetvám szedési jogot kap Pest városa. A két rendelet közül az 1694. augusztus 19-ei szövegét teljes átírásban (transsumptum), a vámtételekkel együtt tartalmazza az 1694. október 7-én kiadott uralkodói privilégium. Az 1692. március 29-ei, a kamarai adminisztráció által kiadott rendeletre az uralkodói privilégium csak utal, de nem írja át. Vö. még MNL OL A 57 Libri regii 22. kötet p. 346–347.; 1694. október 7. Ebersdorf. I. Lipót privilégiális formában kiadott oklevelében megerősíti az adminisztráció által Pestnek adott kövezetvámszedési jogot. BFL IV.1227 No. 4.

³⁰ 1696. december 5. Bécs. I. Lipót privilégiális formában kiadott oklevele Buda kövezetvám szedési jogáról. BFL IV.1018 No. 9.

³¹ *Simon Katalin*: Buda II. (1686–1848). (Magyar Várostörténeti Atlasz 5.) Bp. 2017. 78–79.

engedélyezték a heti két vásárnapot, mint a késő középkorban, míg Pesten a középkori keddi piacnap mellett a péntekit is felsorolták. Ez utóbbi felveti, hogy már a középkorban is megtarthatták a keddi mellett a pénteki hetivásárokat is. A hetivásárokat valószínűleg a török uralom idején is ugyanazokon a napokon tartották, mint a középkorban, és valószínűsíthető, hogy e vásárok a visszafoglalás után is megmaradtak. Bár a két várost újra kellett telepíteni, piackörzetük ugyanaz maradt, és így az ehhez kapcsolódó szokások tovább is élhettek. Párhuzamként említhetjük, hogy Szegeden bizonyított: az 1499-ben II. Ulászlótól kapott, csütörtöktől szombatig tartó hetivásárokat a török korban is megtartották.³²

A két város folyamatosan igyekezett visszaszerezni szabad királyi városi státuszát is, amiben 1703-ban – Székesfehérvárral együtt – sikeresek is voltak: I. Lipót 1703. október 23-án kiadta Buda és Pest szabad királyi városi jogairól kelt díszes privilégiumlevelét. A Diploma Leopoldinum helyreállította a két város szabad királyi jogait, a vásárok kapcsán ugyanakkor nem tartalmazott túl sok érdemi újdonságot, hiszen a vásártartási jogokat már korábbi uralkodói kiváltságlevelek részletesen szabályozták. Ami viszont bekerült a két város e legfontosabb privilégiumába, az a vásári rend megszabásának, azaz a súlyok, mértékek feletti ellenőrzésnek a joga volt.³³

A budai és pesti vásárok 1703 és 1848 között

Mivel a Diploma Leopoldinumokkal a két város elérte azt, amit a korszakban szabad királyi városként el lehetett érni, nem csodálkozhatunk azon, hogy e kiváltságokat a városok csak mértékkel gyarapították: Buda mindösszesen öt, míg Pest három uralkodói privilégiumra tett szert 1848-ig, és ezekből összesen hat függ össze vásártartással.³⁴ Pest esetében kettő, míg Budánál az egyik az országos vásárokkal kapcsolatos, a fennmaradók pedig további hetivásárokat engedélyeztek, kettőt budai külvárosokban, egyet pedig Pesten. (2. táblázat)

³² *Blazovich László et al.*: Szeged. (Magyar Várostörténeti Atlasz 3.) Szeged 2014. 13.

³³ Részletesen lásd *Kenyeres István*: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevelekig. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 184–186.

³⁴ Buda esetében a két másik kiváltság közül az egyik a borkereskedelemről, míg a másik egy speciális, nem sok helyen szedett vagyonszármazéki illetékről szólt. 1726. november 28. Bécs. III. Károly privilégiuma borárúvédjegy bevezetésének jogáról. BFL IV.1018. No. 13. Kiadása – tévesen 1727. november 28-ai dátummal: *Dvihally Anna Mária*: A budai szőlőművelés története. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 4.) Bp. 1932. 116–117.; 1731. január 6. Bécs. III. Károly privilégiuma Buda város számára, külföldre költözködés esetében a városból kivitt vagyon után a városnak fizetendő vagyoni illeték (Jus detractio) megfizetéséről. BFL IV.1018 No. 11.

2. táblázat Buda és Pest 1703 utáni vásártartással kapcsolatos kiváltságai³⁵

Buda	Pest
1780. II. József négy országos vásár tartását új időpontokra engedélyező privilégiuma	1780. II. József négy országos vásár tartását megerősítő privilégiuma
	1817. I. Ferenc keddi és pénteki hetivásártartás mellett szerdai heti állatvásár-tartási privilégiuma
1820. I. Ferenc tabáni hetivásár (hétfő) tartását engedélyező privilégiuma	
1845. V. Ferdinánd a krisztinavárosi csütörtöki hetivásárt engedélyező privilégiuma	
	1848. V. Ferdinánd privilégiuma a Medárd napi vásár 8 nappal később való megtartásáról

A budai és pesti vásárok gazdasági jelentősége a 18. században

A két város 1689-ben privilégiumot nyert a hetivásárookra, amelyek gazdasági jelentősége – az egyre gyarapodó lakosság miatt is – folyamatosan növekedett, amire számos adatot tudunk hozni főként a pesti számadáskönyvek alapján. Jól látható például, hogy az egész évben, azaz a hetivásárookra érkezőktől szedett kövezetvám összege az 1770-es évekre két-háromszorosára rúgott az országos vásárok idején szedett és külön nyilvántartott kövezetvámokénak. Budán, ahol az országos vásárok jövedelmei csekélyek maradtak, a hetivásárok még inkább felértékelődtek.

A két város országos és hetivásárait elvben összehangolták, de mint látni fogjuk, a vásárok időpontjai inkább Pestnek kedveztek. Pestnek helyzeti előnyt jelentett síkvidéki fekvése, amely jobb és több lehetőséget kínált nagyszabású állat- és gabonavásárok tartására, mint a szűkebb fekvésű Buda vízvárosi területei, ahol az országos vásárokat tartották. Ezek a felsorolt adottságokból fakadó előnyök, illetve hátrányok már a középkorban is megfigyelhetők voltak.³⁶ Buda számára a visszafoglalást követően nagy hátrányt jelentett, hogy a középkorral szemben nem lett *de facto* fővárossá, és nem volt királyi székhely. Az udvar jelenléte és kiemelt fogyasztói szerepe volt az a tényező, amely a középkorban ellensúlyozta

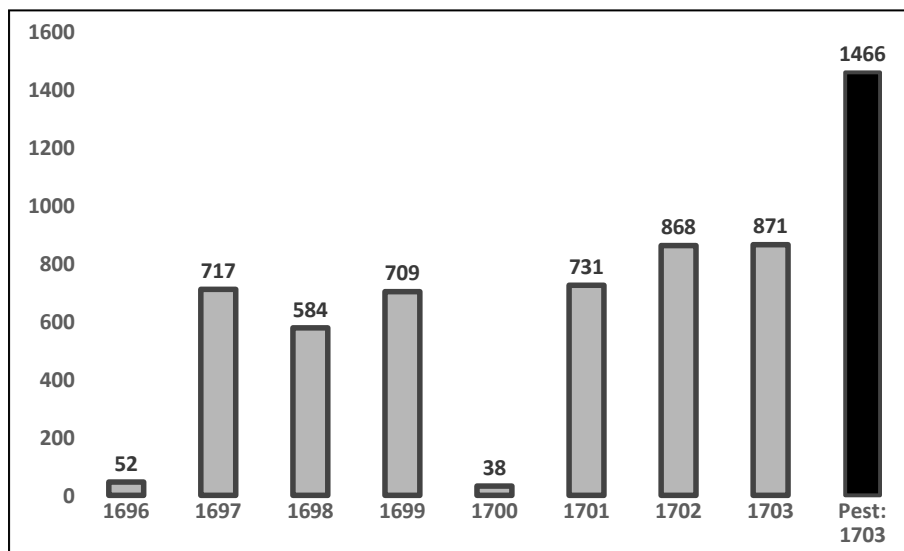
³⁵ 1780. december 9. Bécs. II. József négy országos vásár tartását engedélyező, új vásárnapokat kijelölő privilégiuma Buda részére. BFL IV.1018 No. 112.; 1820. május 12. I. Ferenc tabáni hetivásár (hétfői napon) tartását engedélyező privilégiuma Buda részére. BFL IV.1018 No. 512.; 1845. február 13. Bécs. V. Ferdinánd krisztinavárosi csütörtöki piacot engedélyező privilégiuma. BFL IV.1018. No. 12.; 1780. december 9. Bécs. II. József négy országos vásár tartását megerősítő és kiegészítő privilégiuma Pest város részére. BFL IV.1227.No. 9.; 1817. november 13. Grác. I. Ferenc keddi és pénteki hetivásártartás mellett szerdai napokra állatvásárt engedélyező privilégiuma Pest város részére. BFL IV.1227. No. 10.; 1848. április 6. Bécs. V. Ferdinánd privilégiuma, a Medárd-napi vásár nyolc nappal később való megtartásáról Pest város részére. BFL IV.1227.No. 11.

³⁶ Kubinyi szerint a késő középkorban (is) Pesten az állat- és a borkereskedelem volt a domináns. *Kubinyi A.: Budapest története i. m. 97.*

a kereskedelmi szempontból már akkor is előnytelenebb adottságokat. Buda viszonylag kis területű vásárterekkel rendelkezett, a város dombtetőn való elhelyezkedése a hetivásár szempontjából sem számított előnyösnek, közvetlen közelében pedig nem volt elegendő méretű legelő egy komoly állatvásár megtartásához, amihez az Alföld felől felhajtott állatokat még a Dunán is át kellett volna juttatni. Ez a probléma a gabona- és később a gyapjúkereskedelem kapcsán is fennállt. Mivel Buda esetében nem volt tehát semmi, ami ellensúlyozta volna e hátrányokat, Pest kedvezőbb adottsága és közvetlen – dunai átkelést nem igénylő – kapcsolata a fő beszállító területekkel zavartalanabban érvényesülhetett.

A budai, illetve a pesti vásárok eltérő látogatottságára, jövedelmezőségére jó mutató a beszedett kövezetvám összegének alakulása. (1. diagram)

1. diagram Budai és pesti kövezetvámok összege 1696–1703 (forint)³⁷

1697-től 1703-ig tehát hullámzó, bár alapjában véve növekvő tendencia figyelhető meg Budán, míg Pesten csupán az 1703-ból rendelkezésre álló adat is azt mutatja, hogy a Duna jobbparti város vásárai sokkal látogatottabbak voltak már ekkor is, mint a balparti egykori fővárosé.

³⁷ Adatok a budai számadáskönyvek (BFL IV.1006.e.) alapján, illetve *Kenyeres István*: Buda gazdálkodása a török alóli felszabadulástól a Rákóczi-szabadságharc kezdetéig. Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv 7. (2012) 377–400., valamint *Nagy Lajos*: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. 114. (Budára részben eltérő adatokkal).

A Rákóczi-szabadságharcot követő békés időszakban egyértelművé vált, hogy a pesti vásárok látogatottsága és jövedelmezősége lényegesen meghaladja a budaiakét. Budán a vízivárosi és a tabáni vásárok jövedelmeit már az 1710–1720-as évektől többnyire bérbe adták, amíg pedig beszédtek, a vízivárosinak volt nagyobb forgalma. A budai vásárvám bevétele az 1720-as évekbeli 1500 forint körüli szintről alig mozdult felfelé. Az 1730-as évektől szinte mindig bérbeadott vásárjövedelem – a vámbérlet meghatározásakor tekintettel voltak a várható haszonra – csak 1741-ben érte el a 2000 forintot, 1752-ben 2980 forint volt, az 1750-es évek végére újfent körülbelül 1500 forintra esett vissza, majd az 1760-as évek végétől nagyjából 3000 forintra emelkedett, és jellemző, hogy 1782-ben is mindössze 3949 forintot tett ki. Ezek az összegek nem voltak meghatározók Buda bevételei között, a vámbérlet a legnagyobb bevételi hányadot, 11%-ot 1751-ben érte el, ezt követően mindössze 2-3%-ot tett ki a város jövedelmeiből. A budai vásárok visszaesésének számos oka lehetett, a topográfiai hátrányoktól kezdve egyéb más, igazgatási és vámkérdés is szerepet játszhatott. 1755-ben például a budai kereskedők kifejezetten sérelmezték, hogy nekik fizetniük kell a rendes harmincadon felüli királyi vámilletéket (ami ekkor egy félharmincad, tehát 2,5%-os érték volt), míg a pestieknek nem.³⁸ A budai vásárok visszaeséséhez az is hozzájárult, hogy a kereskedők északról és keletről is szívesebben kerültek Pest felé, megspórolva az átkelési díjakat is. Pest szükség esetén még azt is megakadályozta, igaz ideiglenesen, hogy rivális, az állatfelhajtási útvonalon fekvő Pestközeli település, Soroksár kapjon országos vásártartási jogot.³⁹

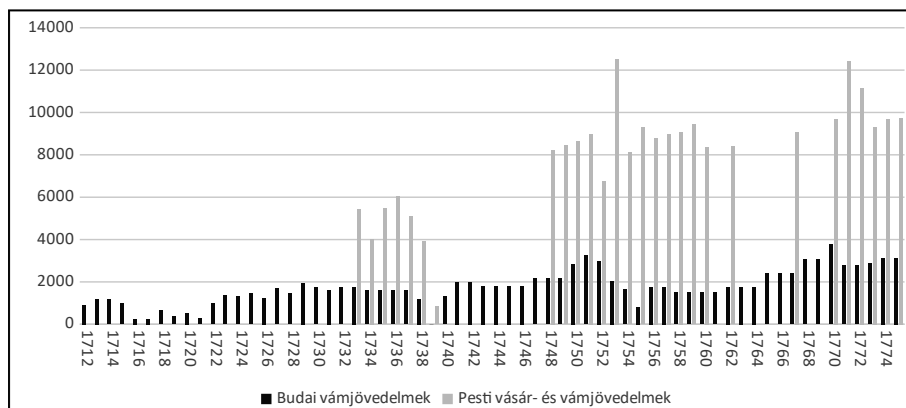
Az 1730-as évektől rendelkezésre álló pesti számadások alapján ugyanakkor az rajzolódik ki, hogy a vásárokhoz kapcsolódó bevételek voltak a város legjelentősebb jövedelemforrásai a 18. században. Az 1730-as évtizedben akár 5-6 ezer forintra is rúghattak ezek a jövedelmek, a város bevételeinek negyedét szolgáltatva. Az 1750–1770-es években a vásárokhoz kapcsolódó bevételek 8-9 ezer forintra tehetők – 1772-ben több mint 11 ezer forintra (!) –, és ekkor már stabilan a város nettó bevételeinek egyharmadát szolgáltatták. A pesti vásárok jövedelmei

³⁸ Nagy L.: Budapest története i. m. 119. A budaiak sérelmeire lásd *Karlovsky Endre*: Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Gróf Haugwitz és Procop egykorú jelentése nyomán. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 4. (1897) 212–213.

³⁹ Soroksár részére földesura, a később kamarai elnök Grassalkovich Antal szeretett volna éves vásártartási jogot szerezni 1743–1744-ben, amelyet a pestiek sikerrel akadályozták meg. Ekkor írtak a pesti vásárok kiemelkedő jelentőségéről, a vásárt messzi területekről, Erdélyből és a román fejedelemségekből is látogatták. A soroksári ügyre lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof und Staatsarchiv, Ungarische Akten Fasc. 251. 1743 fol. 1-23. (Az iratra Géra Eleonóra hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök, csakúgy, mint Oross András bécsi levéltári delegátusnak az iratok digitális másolatait.) Soroksár 1758-ban végül megszerezte az országos vásártartási jogot, de nem tudott élni vele igazán. Nagy L.: Budapest története i. m. 119.

tehát ebben az időszakban két-háromszorosát tették ki a budaiakéinak. (2. diagram)

2. diagram Buda és Pest vám- és vásárjövödelmei 1712–1775 (forint)⁴⁰

A pesti vásárok többféle jövedelemtípussal gazdagították a városi kasszát. (3. és 4. táblázat)

3. táblázat A pesti vásárjövödelmek megoszlása, 1733–1738 (forint)⁴¹

Év	1733	1734	1735	1736	1737	1738
Kövezetvám az országos vásárok alkalmával		635	1063	1069	891	455
Éves marhapiacok helypénzei	3330	1063	1226	1494	1221	677
Helypénzek az országos vásárokon	191	665	648	761	619	276
Kikötői díj az éves vásárokon		66	62	75	93	37
Kölcsönzött mérők	259	644	585	354	341	219
Kölcsönzött súlyok	29	45	44	69	50	51
Kövezetvám – éves	1617	827	1684	2045	1748	2072
Egyéb helypénz – hetivásárokon		71	151	162	158	143
Vásárokhöz kapcsolódó bevétel összesen	5426	4016	5463	6029	5121	3930
Pest éves bevételei	19 347	21 887	21 776	25 524	30 708	39 427
A vásárokhöz kapcsolódó jövödelmek aránya (%)	28,05	18,35	25,09	23,62	16,68	9,97

⁴⁰ Az adatok forrásai: budai és pesti városi számadáskönyvek vonatkozó kötetei. BFL IV.1006.e. és BFL IV.1213.b.

⁴¹ Adatok Pest város számadáskönyveiből. BFL IV.1213.b.

4. táblázat A pesti vásárjövödelmek megoszlása, 1770–1775⁴²

Év	1770	1771	1772	1773	1774	1775
Kövezetvám az országos vásárok alkalmával	814	974	1084	820	1024	1173
Éves marhapiacok helypénzei	1106	1259	1240	998	1089	1111
Helypénzek az országos vásárokon	1783	1991	2069	2034	2055	1975
Kikötői díj az éves vásárokon	282	368	525	491	472	417
Kölcsönzött mérők / mérés az éves és hetipiacokon	1579	1948	1686	212	1355	1838
Mázsaház	1049	1355	951	709	369	313
Kölcsönzött súlyok a heti- és éves piacokon	356	458	287	1142	293	258
Kövezetvám, éves	2450	3819	3008	2626	2734	2365
Egyéb helypénz a hetipiacokon	271	267	297	280	284	286
Vásárokhöz kapcsolódó bevétel összesen	9690	12 439	11 147	9312	9675	9736
A város bevételei	70 661	65 512	72 115	65 292	60 490	62 974
A vásárokhöz kapcsolódó jövödelmek aránya (%)	13,7	19,0	15,5	14,3	16,0	15,5
Előző évi kasszamaradvány	34 119	27 869	30 261	29 116	28 091	22 946
A város nettó bevételei	36 542	37 643	41 854	36 176	32 399	40 028
Vásárjövödelem a város nettó bevételéhez képest (%)	26,5	33,0	26,6	25,7	29,9	24,3

A vásárjövödelmekhez soroltam nem csupán az országos vásárokon szedett helypénzeket és az országos vásárok során tartott marhavásárok helypénzeit, hanem az ekkor befizetett és külön könyvelt kövezetvámot, a kikötői díjakat, valamint a vásárokról kölcsönzött mérőket, súlyokat, az 1756-ban épített mázsaház jövödelmeit, valamint az éves kövezetvám bevételeit. A heti vásárokon szedett kövezetvámot és helypénzt külön könyvelték. A budai országos vásárok gyér forgalma nem tette lehetővé, hogy a testvérváros ilyen vámokat és díjakat szedjen, ezeket beszámították a vámbérlet összegébe, Pesten viszont a súlyok kölcsönzése vagy a mérésügy már önmagában is jelentős hasznot hozott.

A budai országos vásárok visszaesésével magyarázható az 1780. évi budai és pesti vásárkiváltság kieszközlése. Budán a Vízivárosban tartott országos vásárok forgalma ekkorra már jelentősen visszaesett, ezért 1775-ben a budaiak a vásárok időpontjának megváltoztatását kérték az uralkodótól. A kérés oka az volt, hogy a korábbi időpontok közül több nem volt kedvező a kereskedésre. A budaiak szerint Vízkeresztkor a téli időszak, a dunai átkelés nehézsége, Margit-napkor az aratás, Mihály-napkor pedig a szüret tartotta távol a vásárolókat a budai országos

⁴² Uo.

vásároktól.⁴³ Hozzá kell tennünk, hogy az érvelés nem minden elemében megalapozott, illetve nem biztos, hogy valóban ezek az okok húzódtak meg a javaslat mögött. Vízkereszt a karácsonyi ünnepi időszak zárónapja volt, tehát a teljes időszak kedvezőtlen volt, amit valóban tetézték a közlekedési nehézségek. Margitnappal feltehetőleg az volt a probléma, hogy közel esett Medárdhoz, a pestiek e napon tartott, valóban országos hírű és jelentőségű vására fontosabb volt, amivel nem volt értelme versenyre kelni. A Szent Mihály-napi hagyományos szüreti időszakra való hivatkozás ugyanakkor jogos lehetett, különösen Buda esetében, amelynek polgárai maguk is jelentős szőlőkkel rendelkeztek, így a vásárok és a szüretnek egy időben történő lebonyolítása valóban nehézségeket okozhatott. Az 1780-ban kiadott privilégium a budai vásárokat átrendezte: március 1-jére, június 27-ére (Szent László napjára), szeptember 14-ére (Szent Kereszt ünnepére) és november 30-ára (Szent András napjára) rendelte el a megtartásukat.

Érdemes megjegyeznünk, hogy Óbuda mezőváros 1823-ban kapott évi négy országos vásár tartására engedélyt (február 16. – Szent Julianna, május 25. – Szent Orbán, augusztus 15. – Szűz Mária mennybemenetele, november 1. – mindenszentek ünnepén), olyan napokra, amelyek jól összehangolhatók voltak a budai és pesti országos vásárok időpontjaival.⁴⁴ (5. táblázat)

5. táblázat Országos vásárok napjai Budán, Pesten és Óbudán (1694–1848)

Évkör	Buda	Pest	Óbuda
1694/1696–1780	január 6., április 23., június 10., szeptember 29.	március 19., június 8., augusztus 29., november 15.	
1780–1848	március 1., június 27., szeptember 14., november 30.	ugyanaz	(1823) február 16., május 15., augusztus 25., november 1.

Pest városának a budaival egyidőben, 1780-ban kiadott uralkodói privilégiuma megerősítette az országos vásártartási jogot az 1694. évi, Lipót által kibocsátott oklevélben megjelölt napokra, kiegészítve azzal, hogy míg ezek a vásárok az adott ünnepnappal együtt hatnaposak és hétfővel veszik kezdetüket, addig a budaiak az ünnepet megelőző vasárnap. Az országos vásárok átszervezése sem hozta meg a várt sikert a budaiaknak, igaz, mint fentebb utaltunk rá, az 1780-as évektől már nagyobb összegben értékesíthették a vásárvámok bérleti jogát: 1798-ban 5648, 1829-ben 6242, 1838-ban pedig 9826 forint volt a vásárvám jövedelme, ami a város jövedelmeinek 4-5%-át tette ki. A pesti vásárijövedelmek az 1780–1790-es években is számottevők voltak:

⁴³ Nagy L.: Budapest története i. m. 119.

⁴⁴ Az I. Ferenc által kiadott óbudai privilégiumlevél eredeti példányát lásd 1823. május 30. BFL V.1.cc.

1797–1798-ban 19 254, 1798–1799-ben 21 845 forintra rúgtak,⁴⁵ tehát az 1770-es évekbeli jövedelmek több mint kétszeresére. A városgazdálkodásban játszott szerepük ugyanakkor valamelyest csökkent, de még mindig meghatározónak bizonyult (18%).

A pest-budai vásárok helye a 18–19. században

Hol tartotta Buda és Pest a vásárait a 18–19. században? Buda kereskedelmi központja a Vizivárosban volt a 18. században. A korabeli Felső vásártéren (Obere Markt/Haupt platz, később Bomba, majd Batthyány tér) volt az országos vásár, az Alsó Vásártéren (Untere Markt, később Kapucinus tér, ma Szilágyi Dezső tér) a szerdai heti vásár, míg a szombati a Várban a Főtéren (Haupt platz, a mai Szent György tér). Ugyan a Felső Vásártérről azt vélte a budai tanács, hogy hosszú távon alkalmas lesz országos vásárok lebonyolítására, mivel az itt lévő hajókikötő, harmincadhivatal, városi vámhivatal, fogadók révén az infrastruktúra rendelkezésre állt. Hamar kiderült azonban, hogy erre a célra már a 17–18. század fordulóján is szűkösnek bizonyuló terület, ahol ráadásul az állatvásárral járó szag is zavaró volt, nem megfelelő, a tanács azonban hiába kísérletezett más vásártér kijelölésével a városfalakon kívül, nem járt sikerrel. A 19. század elejére az országos vásárokat már a téren túlnyúlva, a Fő utca vonalán egészen délre, a kapucinusok templomáig, északon pedig az Erzsébet-apácák templomáig rendezték meg.⁴⁶ A szombati hetivásároknak a 17. század végétől a Fehérvári kapu és a Vízvárosi kapu közötti terület, a mai Dísz tér környéke adott otthont, majd a 18. század első negyedétől a 19. század második feléig a Szentháromság tér és környéke lett a meghatározó, de vásárnapokon lényegében az egész Vár összefüggő piactérré változott.⁴⁷ A később még tárgyalandó, az 1820-as évektől tartott tabáni hetivásár helye a városrész centrumában, a Hetivásár téren (Forum Nundinale hebdomadale, ma Döbrentei tér) és az ott található vámházból kiágazó utca (nagyjából a 19. századi Virág utca vonala) két oldalán található görögkeleti és katolikus templomok között húzódott, míg az 1845-től működő krisztinavárosi hetivásár helye a Horvát kert és a krisztinavárosi plébániatemplom közötti területen volt.⁴⁸

A pesti heti vásárokat a Városháza előtti Főtéren tartották még a 19. század utolsó harmadában is, a városnak ugyanakkor szüksége volt egy nagyobb piacterre, ez lett az 1780-as évek végétől a Duna partja felől is jól megközelíthető Neue Markt,

⁴⁵ Az 1797. november 1.–1798. október 31. és 1798. november 1.–1799. október 31. közötti pesti városi számadások alapján. BFL IV.1213.b.

⁴⁶ *Géra Eleonóra*: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság Budán (1686–1741). (Várostarténeti tanulmányok 18.) Bp. 2022. 176–177.; *Simon K.*: Buda II. atlasz i. m. 2.,24., 53.

⁴⁷ Uo. 2., 23.

⁴⁸ *Simon Katalin*: Városi tér – egyházi tér. A katolikus egyház városi térhasználatja a 18. századi Budán. *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv* 14. (2020) 13.; *Simon K.*: Buda II. atlasz i. m. 79. A krisztinavárosi vásártérről lásd alább.

azaz az Újtér vagy Új Vásártér, a mai Erzsébet tér. Az országos vásárokat hagyományosan a pesti városfal mentén, a mai Kiskörút nyomvonalán tartották a 18. században a Szénapiactól (Heumarkt, ma Kálvin tér) a Szénpiacig (Kohlmarkt, Deák tér), majd a század végétől az Új Vásártérig. A 18. század végén a külvárosokba szorultak ki a nagyobb heti állatvásárok: így a Viehmarkt, azaz a Marhavásártér, a mai Rózsák tere környékén, míg a sertéskereskedés a mai Népszínház utcában volt, a Parasztvásártér, azaz a Bauernmarkt pedig a mai II. János Pál pápa terén helyezkedett el. Ettől nem messze, a mai Teleki téren pedig a lóvásártér húzóódott meg.⁴⁹ A 19. század utolsó harmadára a marhavásár már a ferencvárosi Rezső tér környékére, míg a lóvásár a Vágóhid utcára költözött. Amennyiben topográfiai szempontból vizsgáljuk a vásárok elhelyezkedését, látható, hogy Pest jelentős helyzeti előnyben volt: a növekvő külvárosi beépítettségnek és az egyre inkább hangsúlyossá váló közegészségügyi szempontoknak megfelelően folyamatosan át tudta telepíteni vásártereit a pesti síkság irányában, elegendő helyet biztosítva a marha-, sertés-, juh- és lóvásároknak is. Buda esetében egyetlen komoly vásártér a mai Batthyány tér volt, a városnak más „tartalékhelye” nem volt a növekvő igények kielégítésére. A később kialakított tabáni és krisztinavárosi hetivásároknak is éppen hogy helyet tudtak szorítani. A topográfiai adottságok tehát egyértelműen Pestnek kedveztek.

Vásárprivilegiumok a 19. században

Az egyre növekvő lakosság jobb ellátása érdekében a külvárosokban is indokolt volt a hetipiacok beindítása. 1819-ben Buda városa a tabáni külvárosnak kért heti vásártási jogot hétfői napra, amelyre 1820-ban kapott privilegiumot.⁵⁰ Buda másik, egyre fejlődő külvárosa, a Krisztinaváros is igényt tartott egy hetivásárra, amelynek az előtörténete és létesítésének indokai is ismertek. A krisztinavárosi lakosok 1840 novemberében nyújtották be a budai városi tanácsnak kérelmüket egy helyi hetivásár létesítésére, indokaik között szerepelt, hogy Krisztinaváros lakosainak száma ekkor már 4260 főre emelkedett,⁵¹ a kiköltözők között számos királyi hivatalnok, nyugalmazott katona is volt, a várbeli vásár ugyanakkor messzire esett a nagy számú lakosságtól, ami az áruk beszerzésében és szállításában nagy fáradsággal járt, nyáron pedig a budai hegyekbe kiköltöző számos üdülővendégnek okozott problémát. A csütörtöki napot

⁴⁹ Ezek a vásárterek jól azonosíthatók az 1837. évi úgynevezett Vazquez-térképen BFL XV.16.d.241/2. <https://www.hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>. A vásárok elhelyezkedésére, áttelepülésére lásd Nagy L.: Budapest története i. m. 37., 65., 268–269.

⁵⁰ Az előterjesztést lásd BFL IV.1002.e. 885/1819.

⁵¹ Krisztinaváros lakosságának száma 1772-ben 217 fő, 1783-ban 698 fő, 1813-ban 2059 fő, 1828-ban 3259 fő volt, tehát rohamosan emelkedett. L. Gál Éva: A Krisztinaváros topográfiája, 1770–1872. Tanulmányok Budapest Múltjából 19. (1972) 213.

javasolták hetivásárnak, mivel ekkor sem Budán, sem pedig Pesten nem volt, a vízi-városi hetivásár eladóinak pedig szintén hasznos lehetett ez a nap, mivel a szerdáról megmaradt áruikat itt értékesíthették, egyúttal a krisztinavárosi kereskedőknek is új lehetőséget kínált egy helyi hetivásár. A budai városi tanács támogatólag terjesztette tovább a kérelmet a Helytartótanácshoz. A kérést 3 év múltán ismételte meg Buda városa, kiemelve, hogy a javasolt hetivásár mind a várbeli, mind a vízi-városi, mind pedig a tabáni hetivásároktól viszonylag messze található. A tanács a helyszínt is megtalálta: „a Horváth kertnek árkontúli hosszában, azonkívül a templom körüli téren, egész fel a volt katonai temetőig, ahol az út a Svábhegy felé kanyarodik, hetivásár tartására elegendő hely volna”. A döntés végül 1845-ben született meg, ekkor kapott Buda városa privilégialis formában hetivásártartási jogot Krisztinavárosra, csütörtöki napra.⁵²

Óbuda esetében úgy tűnik, a 19. század közepéig megmaradt a középkortól adatolt csütörtöki heti vásárnap,⁵³ az 1845 után bevezetett krisztinavárosi vásár feltehetően e tekintetben konkurenciát jelenthetett számára, mert az óbudai hetivásár napja – valamikor a század második felében – péntekre került át.

6. táblázat Heti vásárnapok (élelmiszervásár) Budán, Pesten és Óbudán
a 17. század végétől a 19. század közepéig

Buda	Pest	Óbuda
hétfő (Tabán) – élelmiszervásár (1820-tól)		
	kedd (Pest, belváros, Főtér (17. század végétől), külvárosok (18. század))	
szierda (Viziváros – 17. század végétől)		
csütörtök (Krisztinaváros – 1845-től)		csütörtök
	péntek (Pest, belváros, Főtér (17. század végétől), külvárosok (18. század))	
szombat (Vár, Főtér/Szent György tér)		

⁵² A krisztinavárosiak beadványát (1840. november 8.) és a városi tanács támogató döntését (1840. november 13.), majd Buda 1843. november 27-i felterjesztését, végül és a Helytartótanácsnak a privilégium megadásáról szóló döntését (1845. március 26.) lásd BFL IV.1002. e. 1895/1845.

⁵³ 1706-ban Buda és Pest intézkedést kért az Óbudán tartandó hetivásárokról. Pest-Pilis-Solt vármegye jegyzőkönyve, 1706. jún. 9. 4376. sz. (<https://tinyurl.com/2mjtmc4s>, letöltés 2023. júl. 22.) Az 1728. évi regnicoláris összeírás szerint Óbudának ekkor nem volt hetivására. Pest-Pilis-Solt vármegye jegyzőkönyvei. *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I. (Pest Megye Múltjából 8.) Bp. 1997. 149. Ugyanakkor ismert, hogy az 1730-as évek végén már tartottak vásárokat, 1739-ben például a pestis miatt a hetivásárt az Óbuda és Újlak közötti területen szervezték meg. Pest-Pilis-Solt vármegye jegyzőkönyvei. 1739. május 26. 5455. sz. (<https://tinyurl.com/29n2arhx>, letöltés 2023. júl. 22.) A 19. századból bőven adatolt a csütörtöki óbudai hetivásár, lásd például 1837-ből: *Blaskovits, A.*: Pesther und Ofner Wegweiser i. m. 114. 1849-ben még biztosan ekkor volt a heti vásár: Pester und Ofner Wegweiser Kalender 1849. Buda 1849. 24.

A 6. táblázat adatai is jól szemléltetik, hogy akárcsak a középkorban, Pest és Buda – ideértve Óbudát is – piackörzetei jól összehangoltak voltak a hetivásár napok tekintetében: hétfőtől szombatig lehetett a városokban piacozni.

Pest 1817-ben a keddi és a pénteki vásár mellett heti állatvásárra is (főként marhavásárra kell gondolni) kapott engedélyt. Az első vásár 1818. június 24-én volt, 1829 végén azonban Pest vármegye rendeletére felfüggesztették, majd 1832. augusztus 8-tól tartották meg újból a marhavásárokat.⁵⁴ Később a szerdai marhavásárhoz a csütörtöki lóvásár csatlakozott.⁵⁵ 1854 októberétől a heti marhavásárokat csütörtökre tették át.⁵⁶

Mint láthattuk, Pesten a vásártartás a városgazdálkodás szempontjából is igazán jövedelmező volt, különösen az országos vásároké, ezen belül a Medárd-napi számított a legjelentősebbnek – nemcsak Magyarországon, de a határon túl is.⁵⁷ Érdekes ugyanakkor, hogy V. Ferdinánd Pest városának adott utolsó privilégiumát éppen a Medárd-napi vásár nyolc nappal későbbre helyezéséről bocsátotta ki 1848. április 6-án. Az áthelyezés okát abban kereshetjük, hogy a magyarországi nagykereskedők szerették volna elérni, hogy a nemzetközi nagy vásárokhöz igazítsák a pesti országos vásárok időpontját, és hogy legyenek tekintettel az időjárási viszonyokra is, amit az is indokolt, hogy nem volt állandó híd a két város között a Dunán. A „magyarországi kereskedők” 1838. évi javaslata szerint a József-napi vásár időpontját is meg kellett volna változtatni, a márciusi időpontnak ugyanis nem kedvezett az időjárás és az árvizek miatt. Az 1838. évi nagy árvíz is jelentős kárt okozott számos kereskedőnek, akik nem tudtak átkelni a megáradt folyón. Ezért javasolták, hogy amennyiben a húsvét márciusra esik, április első hétfőjére, ha pedig áprilisban van húsvét, az ünnepet követő első hétfőre tegyék át a vásárt, miként az a lipcei és frankfurti esetében is történik. A Medárd-napi vásár áthelyezésére pedig a következő javaslatot fogalmazták meg: „A’ medard-napi vásár gyapjú-eladásra nézve, melly Magyarország’ kiviteli kereskedésének legfőbb czikkelye, annyival céliránytalanabb, mivel Németország’ legjelesb gyapjuvásárával a’ boroszlaival összeesik, ’s ez által a külföldi gyapjukereskedő fenmaradt gyapjubeli szüksége fődözéseül azt Magyarországon a’ természető kezéből közvetlen meg nem szerezheti; mi az által, ha a’ medárdnapi vásár két héttel később kezdetnék’s három hétig tartana, bizonyosan megtörténnék, ’s a’ vevői concurrentia külföldiek’ megjelenése által tetemesen növekednék.”⁵⁸

⁵⁴ Pesti vásárokra behajtott és eladott marhák feljegyzése, 1832–1840. BFL IV.1220 39. kötet.

⁵⁵ Nagy L.: Budapest története i. m. 317.

⁵⁶ Budapesti Hírlap, 1854. augusztus 13. 2768.

⁵⁷ Nagy L.: Budapest története i. m. 118–119.

⁵⁸ Magyarországi kereskedők javaslata a pesti vásárok időpontjának áthelyezésére. Jelenkor, 1838. december 1. (96. sz.) 381.

Mivel Magyarország egyik fő exportcikke, a gyapjú kereskedésének valóban a Medárd-napi vásár volt a legfontosabb alkalma, amely egybeesett a német területek legjelentősebb gyapjúvásárának, a boroszlóinak az időpontjával, észszerű javaslatnak tűnt a vásár két héttel későbbre helyezése. A külföldi kereskedők így a pesti vásáron is ki tudták volna elégíteni egyre növekvő gyapjúigényüket, tehát a javaslat szerint már nem csupán hazai, hanem nemzetközi kontextusban is szintet léphetett volna a pesti Medárd-napi sokadalom. A Helytartótanács 1847-ben hagyta jóvá a javaslatot. A vásár első, végül egy héttel későbbre való áthelyezésére 1848 tavaszán került sor, ekkor keletkezett Pest utolsó uralkodói privilégiumlevele. Mivel az ismert események, a felelős magyar minisztérium megalakulása és más politikai, közigazgatási feladatok között a városnak nem volt elég ideje, hogy a küszöbön álló Medárd-napi vásár kapcsán a megfelelő előkészületeket megtegye. Klauzál Gábor kereskedelmi miniszter 1848. április 18-án Pest városához intézett rendelkezésében, hivatkozva arra, hogy „Pest város polgármesterének hanyagságából” csak április 11-én tették közhírré a Medárd-napi vásár áthelyezését – annak ellenére, hogy a Helytartótanács a döntésről már 1847. június 22-én tájékoztatta a várost a megváltozott időpontról –, a pesti kereskedők nem értesültek időben a vásár elhalasztásáról, ezért arra az évre felfüggesztette az 1848. évi vásártartási diploma rendelkezéseit. Jellemző a helyzetre, hogy 1848. április 21-én egyszerre két hirdetmény is napvilágot látott, az egyik szerint az új uralkodói privilégium és rendelet alapján a vásár 8 nappal később kezdődik, így Medárd az elővásár határnapja lett volna, május 28. helyett június 4-ei kezdéssel. Ugyanaznap került kiadásra Pest város tanácsa – Klauzál miniszter utasítására kelt – hirdetménye, miszerint „minden innen támadható kereskedői bonyodalmak elhárításául ez idén az eddigi szokás szerint, és így azon hétben, amelybe Medárdnapja esik, az elővásár pedig azt megelőző hétben fog tartatni”.⁵⁹ Így az utolsó pesti vásárprivilégiumot nem hajtották végre, és az is ismert, hogy később sem helyezték át a kéthetes vásár időpontját.

Fővárosi vásárrend 1867 és 1949 között

A fentebb bemutatott, a heti vásárok tekintetében a középkori, míg az országosok esetében a 17. század végi alapokból kiinduló vásárrendszer fennmaradt a dualizmus korában és az azt követő időszakban is. Nem lepődhetünk meg ugyanakkor, hogy az országos vásárok és a heti állatvásárok a pesti vásárnapokra alapozva kerültek be az egyesített főváros vásárrendjébe. Érdemes idézni Riegler László

⁵⁹ Klauzál Pest városához intézett rendeletét és az elhalasztásról szóló hirdetmény fogalmazványát lásd BFL IV.1303.c. 51/1848.; Mindkét hirdetményt lásd Nemzeti Ujság, 1848. április 21. (682. sz.) 1238.

vásárigazgató 1880. évi jelentését: „Magyarország fővárosában Budapesten országos marha- és juhvásár tulajdonképen 4. van, ezen vásárok és pedig: 1 szőr»József«-napi mindenkor a József napot megelőző legközelebbi Vasárnap és Hétfőn; 2 or [sic!] »Medard«-napi Június 8-át megelőző legközelebbi Vasárnap és Hétfőn; 3 szor. »János«-napi Augusztus 29. és 30-án, más években pedig szintén mindig a megelőző legközelebbi Vasárnap és Hétfőn; 4.szer »Lipót«-napi, November hó 15-ét megelőző legközelebbi Vasárnap és Hétfőn tartatik. Van ezenkívül 52. heti marhavásár és juhvásár, ezen vásárok minden héten nevezetesen a marhavásár Csütörtökön, a juhvásár pedig Szerdán tartatik meg, kivéve azon eseteket, midőn Csütörtökre valamely ünnep esik, ily alkalmakkor a marhavásár Szerdán, a juhvásár pedig Kedden tartatik meg.”⁶⁰

Az 1892. évi rendeletek tára is ezt a vásári rendet határozza meg: „Budapest, márcz. második vasárnapján (József); május utolsó vasárnapján (Medárd); aug. harmadik vasárnapján (János lefejezése); november első vasárnapján (Lipót) kezdődik, s mindegyik két hétig, azaz bezárólag a második hét szombatjáig tart, mely vásárok alkalmával a marha- és lóvásárok a jelzett vásári időtartam közepén, azaz a második vasárnapon és hétfőn tartatnak. A kirakóvásárok első napját megelőző szerdai naptól a kirakóvásár keddi napjáig bőrriha-vásárok. A két külön lóvásár közül az egyik az április 24-ét (Szent György napot) magában foglaló hét vasárnapja előtti vasárnapon, hétfőn és kedden; a másik pedig okt. 1-ső vasárnapján, hétfőjén és keddjén tartatik.” Ugyanitt ismertetik a városrészek heti vásárnapi rendjét is: „I. ker. (Tabánban) hétfőn; (Krisztinavárosban) csütörtök; (Tabán) pénteken; (Várban) szombaton. Vasárnap az egész kerületben. II. ker. szerdán és szombaton és vasárnap. III. ker. kedden és pénteken (Ó-Budán), csütörtökön (Újlakon) vasárnap az egész kerületben. A IV., V., VI., VII., VIII. és IX. ker.-ben kedden, pénteken és vasárnap. X. ker.-ben csütörtök és vasárnap. Heti állatvásárok: I. ker. pénteken, szombaton pedig borjú és sertésvásár; II. ker. szerdán borjú- és sertésvásár; csütörtökön szarvasmarha és lóvásár; X. ker. csütörtök és vasárnap sertésvásár.”⁶¹

A felsorolásból látszik, hogy a középkori Buda szombati vasárnapja fennmaradt a Várban, a középkori szerdai vasárnap szintén, igaz ez már a 17. század végén átkerült a jobban megközelíthető és nagyobb vásártérrel rendelkező

⁶⁰ Riegler László vásárigazgató jelentése a fővárosi országos és heti állatvásárok helyéről, idejéről és a felhajtott állatok számáról. 1880. február 20. Források Budapest múltjából II. Források Budapest történetéhez, 1873–1919. Szerk. H. Kohut Mária. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 2.) Bp. 1971. 182. (No. 83.) A juhvásárt 1885-ben áttették keddre. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1885. szeptember 30. rendes közgyűlés jegyzőkönyve 761.

⁶¹ Rendeletek tára, 1892. 179. A kereskedelemügyi m. kir. ministernek 45.899. szám alatt valamennyi vármegye és törvényhatósági joggal felruházott város közönségéhez intézett körrendelete, az országos és hetivásárok tartása, új vásárok engedélyezése, valamint a vásárok áthelyezése a pótvásárok tárgyában. 2029.

Vízivárosba. Pest középkori keddi és pénteki vásárnapjai a Belvárosban (az akkori IV. kerület) és a 18. században kiépült külvárosokban (V-IX. kerületek) éltek tovább. A 19. század elején elindított nagy heti állatvásárok ideje is állandósult. Természetesen egy nagyváros igényeihez igazodva további napok is bekerültek a rendszerbe, elsősorban a vasárnap.

Ez a vásárrend a második világháború végéig fennmaradt, a *Belügyi Közlöny* és a *Fővárosi Közlöny* még az 1940-es években is közölte a csütörtöki heti vágómarhavasárok, a hétfői pót-vágó-marhavasárok, a keddi és pénteki heti borjúvásárok, a csütörtöki lóvásárok, valamint a József-, Medárd-, János fejevétele és Lipót-napi vásárok pontos határnapjait és ünnepnapok miatti áthelyezési rendjét.⁶² Budapest vásártartási joga 1949-ben szűnt meg, ekkor a főváros az alábbi vásárok fenntartására tett javaslatot: „A Közgyűlés utasítja a polgármestert, hogy Budapest székesfőváros vásártartási jogának további fenntartása céljából a következő országos, heti- és kirakodóvásár fenntartására kérjen engedélyt a kereskedelem és szövetkezetügyi miniszter úrtól: I. Országos vásárok: 1. Országos lóvásárok: József-napi, Medárd-napi, János fejvétele-napi, Lipót-napi. Országos kirakodóvásárok: József-napi, Medárd-napi, János fejvétele-napi, Lipót-napi. II. Heti vásárok: 1. Állatvásárok: a) Heti lóvásár minden csütörtökön. b) Hasítottkőrmű haszonállatok vására minden kedden. c) Vágóállatvásár minden hétköznap. d) Nyílt és zárt sertésvásár minden hétköznap. 2. Heti élelmiszer- és iparcikkvásár: Kedden és pénteken [...] 3. Apró állatok hetivására: Kedden és pénteken. 4. Heti takarmányvásár: Kedden és pénteken.”⁶³ Ugyan a javaslatot nem fogadták el, azonban látható, hogy Budapesten még 1949-ben is nyoma volt a 17. század végén elnyert heti- és országosvásár-privilégiumoknak, illetve a középkori eredetű keddi és pénteki hetivásároknak. Joggal állapíthatjuk meg, hogy közép- és kora újkori városi világunk leginkább maradandó, szinte máig ható elemei a vásárok és vásárnapok maradtak.

THE FAIRS OF BUDA AND PEST FROM THE MIDDLE AGES TO THE 19TH CENTURY

By István Kenyeres

SUMMARY

Among the liberties acquired by the privileged cities, those concerning the holding of fairs and markets stood out in economic terms. The present study examines the dates of the annual fairs and weekly markets at Buda and Pest, and their economic impact in the early

⁶² Például *Belügyi közlöny* 49. (1944) 10. sz. 281.; *Fővárosi Közlöny* 58. (1947) 6. sz. 142–143.

⁶³ Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1949. február 23-ai ülése. 13. napirendi pont. *Fővárosi Közlöny* 60. (1949) 7. sz. 7–8.

modern and modern periods, partly on the basis of surviving sources and, in the case of the medieval period, their reconstruction. It demonstrates that at the end of the Middle Ages, Buda and Pest coordinated their weekly markets: Buda held these on Wednesdays and Saturdays, while Pest held its own on Tuesdays and Fridays. The annual fairs of the two cities were also coordinated, with each city holding two annual fairs. After the two cities' liberation from Ottoman rule (1686), the days of the weekly fairs remained the same as in the medieval period, while both cities received privileges from the king to hold four annual fairs. Of the annual fairs, the Pest fairs seem to have been more important. After the unification of Budapest (1873), the annual fairs continued to be held on the dates established at the end of the 17th century, adopting the Pest fair system, until the mid-20th century.

PARTRENDŐRSÉG PESTEN (1870–1874)

Az egyesített főváros létrejöttének igénye már évekkel 1873 előtt is sok változást hozott Buda és Pest szabad királyi városok (valamint Óbuda mezőváros) életében. Az egyesítést deklaráló törvényt¹ megelőzték a magyarországi településekre vonatkozó jogszabályok,² amelyek bizonyos fokig már előkészítették a fővárosban szükséges közigazgatási reformokat is.

Budán és Pesten évszázadokon át a szűk körből választott városi tanácsok töltötték be a vezetői funkciókat, és ugyanezen testületek működtek az összes felmerülő szakigazgatási területen az adókvetéstől az építésfelügyeleten át az árvákról való gondoskodásig. A szabad királyi városokban a rendészeti feladatokat az 1848–1849-es szabadságharcig a tanácsok által választott kapitányok, illetve az alájuk rendelt egységek látták el.³ A neoabszolutizmus évtizedében (1849–1859) ezt a rendszert erős központi irányítás váltotta fel,⁴ ami majd csak az Októberi Diploma után szűnt meg, ismét teret engedve a városok korábbi önkormányzatiságának.

Ez azt jelentette, hogy a helyi közigazgatás a régebben működtetett, ám reformra szoruló modellel folytatódott, noha a társadalmi változások már szükségessé tették, hogy például a rendészeti feladatok is differenciálódjanak,⁵ vagyis az egyes rendőri eljárásokhoz szükségessé vált szakértő alkalmazása is, illetve a megnövekedett adminisztráció ellátására külön rendőri hivatalokat szerveztek. Ilyen volt például a mezei kapitányság⁶ vagy a partrendőrség.

A folyamrendőrség vagy a parti őrség történeti feldolgozását már néhányan megkezdték,⁷ de az 1870 és 1874 között működő partrendőrséget, amely merőben

¹ 1872. évi XXXVI. tc. (Városegysítési tv.)

² 1870. évi XLII. tc. (Törvényhatósági tv.), 1871. évi XVIII. tc. (Községi tv.)

³ *Kállay István*: Városi bírászkodás Magyarországon 1686–1848. Bp. 1996. 160.

⁴ *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. 89–93.

⁵ *Parádi József*: A magyar rendvédelem 1867–1914. Rendvédelmi füzetek 25. (2012) 79–83., különösen: 79.

⁶ A mezei rendőrség intézményét az 1840. évi IX. tc. hozta létre, azzal a céllal, hogy a mezőgazdasági kártételek felderítése, bizonyítása és főleg kártérítése egyszerűbb és hatékonyabb legyen a nehézkes, rendi típusú igazságszolgáltatási rendszer helyett egy korszerűbb, már a törvény előtti egyenlőség jegyében alkalmazott eljárás segítségével. Bővebben lásd *Herédi Attila*: Rend a periferián. A mezei rendőrség működése Kőbányán, Keresztes Károly irányítása alatt (1840–1870). Tanulmányok Budapest Múltjából 45. (2020) 151–182., különösen: 152–154.

⁷ Az eddigi kutatások elsősorban a katonai jellegű folyami hadihajózásra fókuszáltak, és a partrendőrségnek csak a 20. századi működését vizsgálta például *Csonkaréti Károly – Benczúr László*: Haditengerészek és folyamőrök a Dunán. Bp. 1991.; *Csonkaréti Károly – Kaiser Ferenc*: A folyami haderő a tanácsköztársaság időszakától a második világháború előestéjéig. In: Hajózni szükséges! A magyar hadihajózás története. Szerk. Balogh Tamás et al. Bp. 2016. 103–137.; *Suba János*: Dunai hajózás és vízrendészet 1922–1939. In: Emlékkönyv Öry Károly születésének 85. évfordulója tiszteletére. Szerk. Parádi József. (Salutum 6.)

különbözik a későbbi korok teljesen más körülmények között és eltérő szervezeti felépítéssel működött vízrendészeti szerveitől, még nem kutatták behatóbban.⁸

Tanulmányomban ismertetem a Duna folyam és Pest városának kapcsolatát a városegysítés korában, valamint bemutatom a rakpartokat és a kikötő hajók tevékenységét felügyelő és ellenőrző pestvárosi partrendőrséget. A fennmaradt levéltári iratokból és más forrásokból kiderülnek a szervezet létrehozásával felszínre bukkanó szervezési hiányosságok és hatásköri zavarok. A személyi anyagokból jól rekonstruálható mind a szereplők mentalitása, mind a feladatok sokfélesége, illetve a végrehajtásuk körüli konfliktusok folyamata is.

A Duna és Pest

A hatalmas folyam Buda és Pest életét, egész „karakterét” meghatározó adottság volt, mivel jó részben a Duna biztosította az ikervárosok számára a közlekedési és kereskedelmi központtá válás feltételeit. Ez azonban előnyei mellett hátrányokkal is járt, hiszen a folyó mégiscsak elválasztotta egymástól a két partra épült város részeit, s a Buda és Pest közötti közlekedés sokszor bizonytalan volt. A Lánchíd megépülése előtt a dunai átkelés biztosítására a hajóhid, illetve a repülőhid állt rendelkezésre,⁹ a Duna befagyása esetén pedig a jégen lehetett átjutni Pestről Budára – és viszont.

A Duna másik nagy problémája szeszélyes vízhozama volt, hiszen a csapadékosabb időszakokban, illetve hóolvadás idején folyamatosan árvízveszéllyel kellett számolniuk az itt élőknek.¹⁰ A folyó medre is tartogatott veszélyeket a hajósok számára, mivel a benne keletkező számtalan örvény alaposan megnehezítette a vízi közlekedést; az áruforgalmazást pedig jelentős mértékben hátráltatta, hogy a Duna kiépítetlen partjainál a kikötés sokszor veszélyes manővernek számított. A folyam által szállított hordalék a sekélyebb részeken lerakódva zátonyokat képezett, ami megváltoztatta a sodrást és így a vízi közlekedésre is kihatott. Mindezek ellenére a folyón már

Bp. 2018. 141–171.; *Parádi Ákos: A Magyar Királyi folyamőrőség*. In: Emlékkönyv Keserű István születésének 90. évfordulójára. Szerk. Parádi József. (Salutem 7.) Bp. 2019. 85–112.

⁸ Szinte csak az 1995-ben megjelent, a budapesti rendőrség történetét 1914-ig tárgyaló munkában lehet olvasni a pesti partkapitányság létezéséről. *Horváth J. András: A fővárosi rendőrség az 1860–1873 közötti időszakban: közrendészet az önkormányzat irányítása alatt*. In: A Fővárosi Rendőrség története (1914-ig). Szerk. Kollár Nóra. Bp. 1995. 157–194., különösen: 187.

⁹ A kőhidak megépülése előtti átkelési lehetőségekről lásd *Páll Gábor: A budapesti Duna-hidak története*. (Lánchíd-füzetek 6.) Bp. 2007. 12–16. A hajóhídról bővebben *Nagy Lajos: Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Bp. 1975. 65. A repülőhídról *Morvay Endre: A Pest-budai repülőhid*. Tanulmányok Budapest Múltjából 19. (1972) 131.

¹⁰ Elég csak a Nagy Árvízként emlegetett 1838-as katasztrófára gondolni. Bővebben lásd Pest-budai árvíz 1838. Szerk. Faragó Tamás. (Fejezetek Budapest múltjából 5.) Bp. 1988.

a gőzhajózás megjelenése előtt is jelentős vízi forgalom zajlott,¹¹ azonban a dunai hajóközlekedés nagyobb léptékű növekedésével az 1850-es évektől lehetett számolni.

A 19. század egyik nagy műszaki vívmánya volt a magyarországi folyók szabályozása, amellyel egyrészt az árvízkárokat akarták csökkenteni, illetve megelőzni, másrészt pedig a biztonságos és folyamatos hajózás lehetőségeinek megteremtésével a hazai kereskedelmet kívánták fejleszteni.¹² Magát a folyami hajózást kellő részletességgel kidolgozva és országos hatállyal a közmunka- és közlekedésügyi miniszter az 1869-ben kiadott rendeletével szabályozta,¹³ de a pesti Duna-partra nagy számban érkező hajók szükségessé tették a kikötőhelyek, kirakodási területek helyben történő elosztását, felügyeletét is, amely a városi tanács hatáskörébe tartozó feladat volt.

Erre annál is inkább szükség volt, mivel a ma ismert dunai rakpartok ekkor még nem épültek meg.¹⁴ A rakpartok kialakítása lassú, sok tervezést igénylő folyamat volt, hiszen nagy volumenű és persze igen költséges munkálatokról volt szó.¹⁵ A rakpartok tényleges kiépítését – jól felfogott érdekből – a Duna Gőzhajózási Társaság¹⁶ kezdte meg 1853 és 1859 között, majd az 1860-as évektől Pest városa vette kézbe a munkálatokat.¹⁷ A folytatásban viszont már Hieronymi Károly vezetésével a Fővárosi Közmunkák Tanácsa vette át az irányítást.¹⁸

¹¹ A gőzhajózás megjelenése előtt a hajók csak a Duna folyásirányában mozogtak könnyebben, vagyis Bécs felől a Délvidék irányába volt gyorsnak mondható a közlekedés; sodrással szemben a partról, állati erővel kellett vontatni a vízi járműveket. Ez számtalan problémát okozott, ezért a fővárosi Duna-szakaszon 1859-től gőzhajóval húzták a vitorlás hajókat a folyásirány ellenében. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Törvényhatósági jogú városok levéltára, Pest város levéltára, tanácsi iratok 1850–1873 (a továbbiakban: IV.1303.f), X. 252/1861. A hajóvontatásról lásd még *Majdán János: A közlekedés története Magyarországon (1700–2000)*. Pécs 2014. 20.; *Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig 1849–1873*. In: Budapest története IV. Főszerk. Gerevich László. Bp. 1978. 117–320., különösen: 136.

¹² A folyamszabályozásnak és a gőzhajózásnak egyaránt fő kezdeményezője volt gróf Széchenyi István, aki minisztersége alatt, még a szabadságharc idején is kinyilvánította a tárgy iránti elkötelezettségét. Széchenyi István válogatott művei II. 1841–1860. Szerk. Spira György et al. Bp. 1991. 460.

¹³ Az országos és pestvárosi rendőrügyi szabályrendeletek. Gyűjt. Kedvessy György. Pest 1873. 119–145.

¹⁴ *Vadas Ferenc: Duna-szabályozás és rakpartépítés Budapesten*. In: Bécs–Budapest. Műszaki haladás és városfejlesztés a 19. században. Szerk. Peter Csendes – Sipos András. (Várostörténeti tanulmányok 7.) Bp.–Bécs 2005. 77–87., különösen: 79–80.

¹⁵ Ugyan József nádor városfejlesztési víziói, illetve a Hild János-féle Szépítési terv (1808) nyomán elindult a Duna-part kikövezése, az 1840. évi IV. tc. (Folyamszabályozási tv.) kihirdetése azt jelzi, hogy a reformkorban is nagy problémát jelentett ez a kérdés.

¹⁶ A hazai folyami hajózásban monopolhelyzetet szerzett az 1829-ben alakult Első Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT), németül Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft (DDSG), amely 1831-től rendszeres vízi összeköttetést nyújtott Pest és Bécs között. Versenyképességét jelentősen növelte, hogy az osztrák vállalat Óbudánál építette fel hajógyárát. Budapest Lexikon. Főszerk. Berza László. Bp. 1973. 412–413.

¹⁷ BFL IV.1303.f a Duna-part kiépítése (külön csomó) 231/1862.

¹⁸ Hieronymi Károly (1836–1911) a magyarországi folyamszabályozásokat levezénylő mérnökök egyike, később miniszteri posztokat is betöltött. A rakpartépítésről bővebben lásd *Kolundzsija Gábor: Diescher József, a rakpartépítő*. In: Diescher József. Építészeti és mesterség. Szerk. Hidvégi Violetta – Maróty Katalin. Bp. 2016. 83–97.

A Duna jobb partján az áramlatok és a partviszonyok kevésbé kedveztek a hajókikötésnek, de a főbb indok, amiért a rakpartok kikövezése elsősorban a pesti oldalra koncentrált, az Pest dinamikus fejlődése volt, hiszen a város növekedése és élénk kereskedelme itt kívánta meg az áruk többségének kirakodását. Később, az 1870-es évtizedben azonban a budai szakasz kiépítése is megkezdődött.¹⁹

Természetesen ugyanolyan fontos volt a közbiztonság felügyelete és fenntartása a rakpartokon, illetve a Dunán. A hajóbalesetek során vagy más módon vízbe került emberek kimentése gyakori feladat volt,²⁰ valamint a folyóra telepített csónakházak, illetve „uszodák” engedélyezése, ellenőrzése is rendszeres munkát adott Pest városának.²¹

A rakpartépítésben a hajózás biztonságossá tételén túlmenően a város számára a leglényegesebb szempont a kikötni szándékozó vízi járművektől beszedendő partdíj volt, amely Pest egyik fontos adóbevételét jelentette.²²

A hajók kikötését az egyes hajózási társaságoknak, vállalkozóknak a városi tanáccsal kötött szerződésai, illetve a partbérletek határozták meg. Voltak a város saját szükségleteire fenntartott kikötők, helyesebben rakodóhelyek, ahol például a pesti lakosság számára szükséges tűzifát, építőanyagokat deponáltak. Ugyanígy a legtöbb nagykereskedő is bérelt bizonyos állandó kirakodóhelyeket a várostól. Az egyes, kirakodásra kijelölt területek felosztása sokszor évente változott, így a kikötésre alkalmas partszakaszokra vonatkozó szerződéseket is gyakran meg kellett erősíteni.²³ Egyrészt mert az évek során újabb és újabb szakaszok kikövezése valósult meg; másrészt cserélődtek a partokat bérlő vállalkozók. A Dunán érkező áruk mennyiségét több tényező is befolyásolta: az egyes társaságok rendelkezésre álló hajóinak száma, illetve az adott év eladásra kínált terményeinek és

¹⁹ Varrók Endre: A budapesti Dunaszakasz szabályozása. Hidrológiai Közöny 2. (1988) 87–98., különösen: 92.

²⁰ Az életmentők pénzjutalmat kaptak a tanácstól, és a sajtó is megemlékezett hőstetteikről. Simay László, a Lánchídról a Dunába esett vargamester a rakpartépítésről a folyam közepére behajózó kimentőinek hálából nyolc forintot adott, de azok később a kapitányságnál is megjelentek életmentési jutalmukat kérve. BFL IV.1303.f 1226/1864.

²¹ Sok dunai uszodát a katonaság épített a saját használatára, ahol a fából készült öltözőkkel és stégekkel elkerített partrészekben a folyó hullámterében folyt az úszás oktatása és gyakorlása. A többi fürdőt vállalkozók építették a városlakók számára. Ezeknél az intézményeknél a vízbe fúlás veszélyére kellett leginkább odafigyelni, illetve arra, hogy a vendégek ne akadályozzák a hajók mozgását és kikötését. BFL IV.1313.f X. 1452/1870.

²² A partvám fontos városi jövedelemnek számított. *Kőrösi József*: Pestvárosi statisztikai évkönyv (Budapesti Statisztikai Közlemények 7.) Bp. 1873. 144. A kiegyezést követően az állam átvállalta a várostól a rakpartépítés feladatát és költségeit, Pest (majd Budapest) a partdíjakat az építkezések jóváírásaként beszolgáltatta az államnak. BFL Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára (a továbbiakban: IV.1407.b) VII. 599/1874.

²³ A partbérletek megújítása körül mindig volt egy kis bizonytalanság, illetve versengés a leendő bérlők között, mert nem igazán voltak olyan „fix” kirakodóhelyek, amelyek éveken át azonos vállalkozóhoz kerültek volna. Ez természetesen a hajósok számára volt kellemtelen, a várost viszont jobb alkupozícióba hozta a partdíjak emelésével együtt. BFL IV.1407.b VII. 97/1874.

termékeinek a mennyisége (például aszályos években kevesebb gabona érkezett, vagy finansziális okokból a város olykor kevesebb építőanyagot igényelt stb.).

A partbérletek kezelése (partok felosztása, engedélyek kiadása, díjak beszedése) a tanácsi hivatalnokok feladata volt, akik a rendőri közegeket (biztosokat és poroszlókat) használták fel a kirótt partdíjak összegyűjtésére, ők a beszedett összegeket a város házipénztárába szolgáltatták be.²⁴ Tulajdonképpen az eljárás menete nem sokban különbözött a piaci árusok által a vásárok alkalmával fizetendő helypénz szedésétől, amely a vásárfelügyelő alapvető teendője volt.

Azonban a „váratlanul felbukkanó”²⁵ (vagyis nem rendszeres árubeszállító) vízi járművek kikötésének figyelemmel kísérése, az ezek által fizetendő partdíjak begyűjtése ugyanolyan fontos feladat volt – főleg, hogy egyes hajók nem is rakodtak ki a pesti Duna-parton, hanem az „hullámok hátán” kötötték meg, és a rakodás, valamint a kikötés díját a vásárlóikra hárították. Az ilyen, Pestet nem rendszeresen látogató vízi járművek számára is szabad kikötési lehetőséget kellett biztosítani, ami a korabeli kommunikációs lehetőségek mellett egyáltalán nem volt egyszerű. Az eseti kikötési engedélyeket a pesti főkapitány volt jogosult kiadni.

A piacozókkal ellentétben a hajókból kirakott áruféleségek legtöbbször – már csak mennyiségét vagy tömegét tekintve is – egy darabig még a helyszínen kellett tárolni, tehát a vásárolók által fizetett helypénzhez képest a rakpartokon bizonyos „türelmi ideig” szabadon tárolhatták az építőanyagokat.²⁶ Az egyes üzletek meghíúsulása (például az eladó és a vevő közötti pénzügyi vagy minőségbeli viták) esetén gyakran előfordult, hogy „bitang”, azaz gazdátlan áru maradt a parton, amely amellet, hogy foglalta rakpartot és akadályozta a szabad közlekedést, további munkát adott a tanácsnak az ilyen termékek elárverezésével vagy elszállításuk megszervezésével kapcsolatban.

A Duna-parti állapotok, a felszínre került problémák a pesti lakosok számára is jól láthatók voltak; nem véletlen, hogy a sajtó is sürgetőleg szólalt fel a helyzet rendezését követelve: „Máshol annyi helyen, mint amennyi nálunk rendelkezés alatt áll, négyszer annyi s még nagyobb forgalom talál biztos és elegendő támpontot. Nálunk a főváros homlokzatán végignyúló partnak csak csekély része használható fel a nagyobb gőzhajók kikötőjéül. Alul és felül is holt vizek, csavarodások, sekélyek fenyegetnek, s maholnap ott leszünk, hogy a százféle folyami szállítmányt kénytelenek leszünk szemünk előtt eleresztgetni, csak azért, mert a szabályozás, a folyamrendezés

²⁴ A rakodóhelyek elvi felosztását a városegysítést követően a budapesti fővárosi tanács Dunapartbeosztási Bizottsága végezte, Várady Károly képviselő vezetésével. BFL IV.1407.b VII. 599/1874.

²⁵ A dunai hajózást ugyan sokáig az Első Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT) monopóliumként uralta, de 1856-tól megszűnt az osztrák vállalat ezen kiváltsága, így sok más hajó érkezett a városba. *Holló Szilvia Andrea – Zsigmond Gábor: A fatestű bárkától a tengerjáró óriásig. Hajóépítés Budapesten.* Bp. 2013. 46.

²⁶ A belügyminiszteri rendelet két hétben határozta meg azt az időszakot, ameddig az építőanyagok a rakparton maradhattak, ez után pótdíjat kellett fizetni a tárolásért. BFL IV.1303.f. I. 330/1872. 43–44.

el lett hanyagolva, s biztos kikötőt, kirakodót nem adhatunk. [...] A part- és folyamrendőrség olyannyira szükséges, hogy arról már szólni is felesleges. A száz és ezerféle hajó kikötése, az ideiglenesen kirakott áruk biztonsága, a part és meder épségben tartása, a sűrű forgalomból keletkező akadályok elhárítása, zavarok megszüntetése s ezer apró, de összevéve fontos és jelentős ügy elintézése és figyelemben tartása vár a még csak megszületendő pesti partkapitányra, s hasonló s még szebb ügyek lesznek bízva az országos folyamrendőri közege, melynek felállítását nem lehet eléggé sürgetni.”²⁷

A partrendőrség felállítása

Az akuttá váló helyzet megoldására Pest városa elhatározta, hogy felállítja a parti rendőrséget, és az új rendészeti egységre vonatkozó, a tanács által elfogadott szabályzatot megküldték a felsőbb hatóságnak.²⁸ A belügyminiszter, Rajner Pál azonban nem volt elragadtatva az ügyrend kidolgozásától, aminek leiratában hangot is adott: „[Az] elfogadott partrendőrségi rendszabályok átvizsgálásából kitűnt, hogy azok nem egy kívánnivalót hagynak fenn; mindazonáltal tekintve azt, hogy a folyvást élénkülő dunaparti forgalom rendezése valóban oly sürgőssé vált, miként az továbbra már nem halasztható, s az említett rendszerrel és szabályokkal addig is, míg majd tökéletesebbekkel fognak felváltani, mindenesetre fontos lépés tételik az óhajtott cél elérésére, nincs észrevételem az ellen, hogy a város közönsége a kidolgozott partrendőrségi rendszabályokat és utasításokat ideiglenesen azonnal életbe léptesse, s e célból javaslatba hozott személyzetet a kimutatott fizetésekkel ideiglenes minőségben kineveztesse.”²⁹

Az ilyen módon létrehozandó állomány tehát egy partkapitányból, hat partbiztosból, valamint egy írnokból állt. A fizetéseket a többi városi rendőri közegehez igazították, a külvárosi alkapitányokkal egy rangba kerülő vezetőnek évi 1200-, a biztosoknak 400-, illetve az írnoknak 500 forintos jövedelme volt, amit 15 százaléknyi lakbérpótlék egészített ki. A kor szokásának megfelelően³⁰ egyenruhát is kaptak.³¹ Az egység felettese egy személyben Thaisz Elek, a pestvárosi rendőrség vezetője volt.³²

²⁷ Anyagi Érdekeink 3. (1870) 2. sz. 13.

²⁸ BFL Pest Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV.1202.a) 577. kötet, 219a-222., 1870. március 8-i tanácsülés, 6315. sz.

²⁹ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 383. Az állomány további tagjairól sajnos nem őrizték meg a kiválasztásuk szempontjait rögzítő iratokat, így a partbiztosokról a nevükön kívül más nem tudható meg.

³⁰ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 383. Az egyenruháról bővebben lásd A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941. Szerk. Borbély Zoltán – Kapy Rezső. Bp. 1942. 98.

³¹ „illetményképpen a hat partbiztos részére esedékes ruhadarabok, éspedig hat db sapka, hat db nyakravaló és hat db tengeri kalap, rendes nyugta mellett immár kiszolgáltatót”. BFL IV.1303.f.V. 634/1873. 3.; valamint fejenként 2 forintos „csizmaátalány” járt nekik. BFL IV.1303.f.V. 573/1871.

³² Thaisz Elek (1820–1892) pesti, majd budapesti rendőrfőkapitány a kortársak szemében megosztó személyiség volt, akit a sajtó is sokat támadott a korrupcióhoz való kapcsolódásai miatt. (Ezen

A protokoll szerint meghirdetett partkapitányi állásra jelentkezők közül azért esett a választás Guma Györgyre, mert ő „30 évig volt, mint hajóskapitány a gőzhajó társaságnál alkalmazva, és a magyar, német, olasz, szerb és oláh nyelvekbeni jártassága a felekkeli érintkezését elősegítendi, a bizottmány előtt mind becsületes, tevékeny egyéniség ismeretes”.³³ A fennmaradt iratokból kitűnik, hogy rajta kívül Lolics Simon ügyvéd pályázott még az állásra.³⁴

Az egyhangúlag megválasztott Guma György partkapitány le is tette esküjét és 1870 augusztusától már elfoglalhatta hivatalát.³⁵

Azonban más volt a helyzet az újonnan kialakított rendőri egységben a többi pozícióval, mert a biztosoknak kiszabott javadalom igencsak szűkösnek bizonyult. Erre Thaisz Elek maga emlékeztette a tanácsot: „[...] a főkapitányi hivatal a partrendőrségnél szervezendő 1 írnoki és 6 rendbiztosi állomások betöltésére nézve javaslatételre utasított. Annak előrebocsátásával, miszerint a parti rendbiztosoknál elsősorban a víz körül szerzett tapasztalatokra kellett a fősúlyt fektetni: a legjobb akarat mellett is kevésbé a többi képzettségre lehetetlen tekintettel lennem, mivel 400 forintnyi fizetés mellett a jelenlegi étel- és lakviszonyok közt a közkívánalomnak megfelelőbb egyéneket alig kaphattam és mivel a partrendőrségnek valahárai szervezése más továbbra halasztható nem lévén, középszerű erőkkkel is szükségképpen ideiglenesen beérni kell.”³⁶ Mindezek ellenére 1870 októberében Kirisics József írnok, valamint Endrődy Ferenc, Csókásy Ferenc, Müller György, Gyimóthy Gábor, Temesvári István és Csider János partbiztosok felvételével összeállt a parti rendőrség személyi állománya.³⁷

Szükség volt viszont egy hivatalos helyiségre is, hiszen ebben az időben a tanács még nem rendelkezett saját ingatlanokkal az egyes városi rendőri szervek számára.³⁸ A főkapitány ez ügyben a következő javaslatot tette: „az újonnan kinevezett dunaparti felügyelő hivataloskodásának természete szükségessé tévén azt, hogy az egész napon át a Dunapart közelében tartózkodjon, másrészt szükséges

támadásokat olykor sajtóper révén sikeresen visszaverte, például Eger, 1870. június 30. 208.). Hivatali hatáskörének önkényes kezelése vezetett Szentkirályi Móriccral, az utolsó pesti főpolgármesterrel lezajlott botrányához. Az összekülönbözés lényege az volt, hogy a főkapitány közvetlen felettese nem a főpolgármester, hanem a belügyminiszter volt, és Szentkirályi sokszor csak a sajtóból értesült Thaisz egyes intézkedéseiről. In: A 60 éves magyar rendőrség i. m. 80.; A fővárosi rendőrség története i. m. 180–182.

³³ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 514.

³⁴ Uo. 513–514.

³⁵ Uo. 363–365.

³⁶ Uo. 272–275.

³⁷ Uo. 170.

³⁸ A régi pesti Városháza mára lebontott épületében (a mai Március 15. téren) volt a főkapitányi hivatal, az egyes alkapitányságoknak az adott városrészekben (Bel- és Lipótváros, Terézváros, Józsefváros és Ferencváros), bérelt helyiségekben volt a központjuk.

lévén az is, hogy a közönség a parti felügyelőt minden időben egy bizonyos helyen feltalálhassa; ezen okból a Dunapart középpontján, jelesen a piaristák épületében egy nagy irodának megfelelő boltot szemlélttem ki, melynek évi bére 800 ft és mely folyó évi november hó első napján megürül. Van szerencsém tehát a Tekintetes Tanácsot felkérni, miszerint fennebbi minden tekintetben megfelelő boltnak felfogadására beleegyezését adni méltóztatnék.”³⁹

Személyi, szervezési problémák

A partrendőrséget kifejezetten a partjavadalmi jog ellenőrzésére hozta lére a pesti tanács, közvetlenül a városi főkapitánynak alárendelve. Tevékenységi körébe tartozott a Pestre érkező hajók engedélyeinek ellenőrzése, a díjak beszedése, kikötések és rakodási munkák irányítása. Az egység fő feladata emellett mindennemű vízi közlekedés szemmel tartása, illetve a Duna-parton általános felügyelet biztosítása, a közrend fenntartása volt. Intézkedési jogkörrel még a partkapitány is csupán bizonyos esetekben bírt, a legtöbb esetben a főkapitány volt jogosult eljárni (például kérelmek elbírálására, egyes döntések stb.), de természetesen a városiaknak és a hajósoknak a partkapitánnyal mint az alkaptányokkal egyenrangú hivatali személlyel kellett tárgyalniuk.

Még fél év sem telt el a partrendőrség felállítása óta, mikor 1871 márciusában panaszok érkeztek Guma kapitány ellen, azzal vádolva őt, hogy képtelen rendet tartani a rá bízott területen, valamint jogosulatlanul járt el egyes ügyekben.

Az egyik ilyen esetről a pesti városi tanács kihallgatási jegyzőkönyvében, amelyet Endrődy Ferenc és Csider János partbiztosokkal vettek fel, bepillantást nyerhetünk a parton zajló eseményekbe is: a nevezett két tanú egybehangozón azt állította, hogy március 28-án id. Strausz Salamon téglagyáros két, „cserepzsindellyel” megrakott hajójával az alsó Dunaparton tiltott helyen (Wallenfeld Károly városi kőszállító vállalkozó kibérelt partszakaszán) akart kikötni, és a partbiztosok felszólítására, hogy ereszkedjenek lejjebb, azt kiabálta, hogy „nekem itt nem parancsol senki, mert én olyan polgár vagyok, mint a főkapitány, 400 ft adót fizetek, nem kell ide biztos, magunk is elvégezzük, amit kell”.⁴⁰ A vád szerint a hajós még arra is felbízta a rakparton tartózkodó napszámosokat, hogy kövezzék meg a partbiztosokat, de a vallomások szerint ez nem felelt meg a valóságnak. A tanúk ettől függetlenül a további bajokat („népcsődülés és közbotrány”) elkerülendő, eltávoztak a helyszínről, és csak 30-án tértek vissza, amikor is csak ifj. Strausz volt jelen, és már semmi probléma nem állt fenn a kikötőhelyen.

³⁹ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 286–289. A Városházához hasonlóan ezt az irodahelyiséget is lebontották a 20. század fordulóján az Erzsébet híd építése miatt.

⁴⁰ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 497–502.

Guma György a további gyanúsítások alól is megpróbálta tisztázni magát: azt a vádat, hogy önkényesen intézkedett volna a kirakodóhelyekről a hivatalosan engedélyezett területeken felül, határozottan tagadta. A partkapitány szerint a „rendtelenségek” abból adódtak, hogy például a nem építőanyagnak kijelölt helyeken található „hét téglá- és kő garmada” már akkor is ott volt a molnárok partszakaszán, amikor ő átvette a posztját, de így is maradt elegendő hely a molnárok és a fuvarosok számára. Egy másik helyen (Luczenbacher Pál építőanyag-nagykereskedő számára fenntartott területen) „a múlt évekből mintegy 50 000 téglá és kő is létezik, mely bitang, és melynek gazdját a mai napig sem tudom”. Valamint „A Káldor és Schlocz-féle uszodák előtti partrészekben semminemű építési anyag nem létezik, ugyan annak tőszomszédságában a városi kövezőkő csakis kirakatott, és ezen kívül egészen a szabad fürdőig semminemű egyéb építőanyag legalább tudtommal ki nem rakatott, és nem is létezik kirakva – a vízvezető part mellett azonban létezik kirakva mintegy 80 000 téglá, de mely hely kirakodóhelyül a tekintetes városi tanács által kijelöltetett.” Guma szerint egyébként is, „akinek a hatóságtól a jog megadatott, nehezen vetnék alá magokat az én netaláni ellenkező rendeletemnek”.⁴¹

Guma György úgy nyilatkozott Thaisz Eleknek az őt érintő vádakkal kapcsolatban, hogy azok alaptalanok, és hogy beosztottja, Kirisics József „partírnok” az „ő háta mögött” ármánykodik a főkapitánynál ellene: „miként már több ízben tapasztaltam, hogy Kinyizsi [helyesen Kirisics! – H. A.] József úr, ki tudva azt, hogy én a biroukratiai [sic!] eljárásban járatlan vagyok, minden alkalmat megragad személyemet lealázni, és hivatásomban gátolni.”⁴²

A tanács felszólítására Thaisz főkapitány is kifejtette véleményét a partkapitány személyéről és intézkedéseiről: „a főkapitányság, melynek a partkapitányság feletti ellenőrködés kötelességévé van téve, azon volt, hogy a hivatalos eljárás és formákkal tökéletesen avatatlan új partkapitányt amennyire csak lehetett megismertesse, de különösen igyekezett a főkapitányság Guma úrnak a Tekintetes Tanács által megállapított partbeosztást megmagyarázni, melynek szigorú fenntartására azután több ízben szóbelileg figyelmeztetve lett. [...] Amíg tehát a partkapitány [az] előfordult ellenszegülési esetekben a főkapitánysághoz fordult, minden a lehető jó rendben ment és alapos panasz semmi oldalról nem tétetett; azon perctől kezdve azonban, midőn a partkapitány saját belátása után indulva és magát a főkapitányság jogos befolyásától emancipálva a fennálló partbeosztást rakoncátlanok irányában fenn nem tartja, sőt, mióta megengedi, hogy a városunkat látogató téglá- és egyéb gyárosok és szállítók ott rakodjanak, ahol ők akarnak, és mióta írásbeli engedélyeket is állít ki, hogy más célokra kijelölt helyeken téglás

⁴¹ Uo. 508–511.

⁴² Uo. 503–504.

hajók kiköthessenek [...] azóta a panaszok minden oldalról egyre szaporodnak és ide vonatkozó bizonyítékok is kezeimbe szolgáltattak.”⁴³

Thaisz főkapitány kijelölt egy kapitánysági írnokot, aki egy partbiztos kíséretében helyszíni bejárást tartott, hogy szemrevételezzék a partszakaszok valós rendjét. Az általuk észlelt és a főkapitány elé terjesztett főbb észrevételek a következők voltak:

1. tanácsilag kiosztott kikötőhelyeken való kirakodás megengedése másoknak;
2. a városi „kötér” elfoglalása idegen hajók által, amiből Pestnek hátránya származik;
3. a partkapitány saját hatáskörben állított ki kikötési engedélyeket, amihez nem volt joga;
4. a tanácsi felszólításra a rossz helyen lévő téglakupacokról azt állította, hogy régóta ott vannak, de Thaisz vizsgálata előtt igyekezett eltüntetni onnan.

A főkapitány a fenti tapasztalatokat összevetve Guma György, illetve a beosztottjai, valamint az ügyfelek nyilatkozatával, az alábbi értékelésében számolt be a pesti tanácsnak: „A partkapitány úr nyilatkozatára tett észrevételeim berekesztése után szükségesnek tartom a Tekintetes Tanács figyelmét arra irányozni, miszerint 8 hónapi próbaidő lefolyása után azon meggyőződésre jutottam, miszerint Guma úr megközelítőleg sem bír annyi készültséggel, mely mellett oly fontos hivatalt, mint a partkapitányságot, képes lenne vezetni; elég legyen felhoznom azt, hogy a neki kiadott utasításokat elolvasni nem tudja, a tartalmát pedig – ha neki többször megmagyaráztatik is – vagy éppen nem, vagy pedig igen ritkán tudja helyesen felfogni.

Az ebből folyó következmények tehát igen közel feküsznek, és első sorban abban nyilatkoznak, hogy a Dunaparton folytonos zavar és rendetlenség uralkodik, hogy Guma úr alárendeltjeinél maga irányában nem tud tiszteletet gerjeszteni, és mivel hivatalos eljárásainál vastag botlásokat tesz, több ízben nemcsak mások előtt – de a felek előtt is neveltség tárgyává szokott lenni. Szellemi tekintetben alárendeltségénél fogva tehát a melléje rendelt írnoknak kell a partkapitányságot amennyire tőle kitelik, akarva, nem akarva vezetni, mire az írnoknak – ki állásánál fogva csak leírásra és apróbb dolgok fogalmazására van kinevezve – évi 500 forintnyi fizetés mellett kedve nincsen.

Mivel pedig a partkapitány a legegyszerűbb jelentés fogalmazására nem képes, kénytelen az említett írnok nemcsak a saját, hanem a partkapitány teendőit is úgy, ahogy tudja végezni, miáltal ezen két hivatalnok közt a súrlódások és személyeskedések napirenden vannak. Feleslegesnek tartom bővebben körülvonalmazni mindazon hátrányokat, melyek abból származnak, ha a hivatalfőnöknek alárendeltjeinél tekintélye nincsen, és ha bármelyik rendbiztosnak több készültsége és

⁴³ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 413–424.

természeti felfogása van mind a jelenlegi partkapitánynak. [...] Miután életkérdés Pest városára nézve az, hogy a partkapitányságnak intelligens és egyszersmind erélyes és hivatali kötelességétől áthatott egyéniség álljon élén, szükséges, hogy a fennforgó kérdésben rögtön történjék intézkedés olyképpen, hogy egyelőre is a felsorolt tények alapján a partkapitányság más kezekre bízassék.”⁴⁴

A fentiekre válaszolva 1871. június 5-én Guma György levélben kereste meg Kada Mihály helyettes alpolgármestert, amelyben a Thaisz jelentésében szereplő vádakra azt írta magyarázatul, hogy a főkapitány a tények ismerete helyett csupán egy rágalmozó vádjainak engedve írta meg elmarasztaló sorait. Guma szerint csapatából csupán a partkapitányi hivatali írnok volt az, aki nem tisztelte őt, de róla meg tudni lehetett, hogy korábban is volt már probléma a magatartásával, sőt „éjjeli kicsapongás” miatt el is zárták. A partkapitány szerint Kirisics József „partírnok” magasabb posztra vágyott, illetve jobb fizetésre, mert évi 500 forinttal „minden vágyait nem teljesítheti”. Guma kérte egy vizsgálóbizottság felállítását, és az érintett felek kihallgatását, ám kijelentette, hogy ő ennek az eljárásnak az eredményétől függetlenül „egyszer s mindenkorra” lemond a „parti kapitányságról.”⁴⁵

Új kapitány

Így tehát Guma György partkapitányi pályafutása alig egy év után véget ért.⁴⁶ A helyére viszont sürgősen keresni kellett valakit, ezért a posztját ideiglenesen Burghardt Ferenc főkapitánysági tollnok vette át helyettes partkapitányi minőségben, a tartós megoldás érdekében pedig ismét meghirdették az állást.⁴⁷

Ezúttal többen is jelentkeztek a partkapitányi pozícióra: Kiss Károly, Csasznek József, Krajner Ede, Wunder Frigyes, valamint Kerekes József és Prückner István – jóllehet, az utóbbi kettőt kizárták, mivel nem mutatták be az előírt bizonyítványokat.

A pályázókról nem sokat lehet tudni, mivel benyújtott leveleik általában nem maradtak fenn az iratanyagban,⁴⁸ de egy-két érdekességet azért más forrásokból össze lehetett gyűjteni róluk. Kerekes József jelentkezése például számos érdekes elemet tartalmazott: „Pesten való időzésem alatt valamely lapban olvastam, hogy szabad k[irályi] Pest

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 522–524. A Thaisz Elek-féle, a partkapitány alkalmatlanságát bizonyító jelentésének a sajtóban is híre ment. Pesti Napló, 1871. május 13.

⁴⁶ A volt partkapitány nem sokkal élte túl állása elvesztését, mert 1871 őszén gyermek és vagyon hátrahagyása nélkül eltávozott az élők sorából. 68 éves volt, ami azt is jelenti, hogy partfelügyelői megbízatását (mai felfogásunk szerint) már bőven nyugdíjas korúként látta el. BFL IV.1343.i Visszaállított pesti törvényszék iratai, hagyatékok 1861–1871 II. 5969/1871.

⁴⁷ Ellenőr, 1871. június 22. 2. (Pest város közgyűlése 1871. június 21.)

⁴⁸ A sikertelen pályázók iratait visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak. BFL IV.1202.a 596. kötet, 86., 1871. október 5-i tanácsülés, 34053. sz.

város nemes Tanácsánál egy partkapitányi hivatal üresedésbe jött, és egy oly egyén által volna betöltendő, aki annak megfelelné.” A pályázó kifejtette, hogy személyesen kívánt volna beszélni a főkapitánnyal, de csak a számvevőt tudta megtalálni. Ez mindenesetre gyakorlatias, mondhatni, rámenős személyiségre vallott, az viszont, hogy a jelentkező saját bevallása szerint „uradalmi kasznár”, aki Székelyhídon, vagyis a hajózható vizektől elég távol lévő, bihari településen élt, így gyaníthatóan vajmi kevés folyami tapasztalattal rendelkezhetett (hiába volt egyébként „48-as huszárszázados”, aki beszélt magyarul, németül, tótul, oláhul és „valami keveset diákul,” valamint „írni képes magyar és német nyelven”), nem tette őt a tanács szemében komolyan vehető jelentkezővé.⁴⁹

Wunder Frigyes késve adta be jelentkezését, de ő amúgy is ellentmondásos figurának tűnik: az egykori honvéd százados, aki az „Aggharcosok Egyletének” titkáraként, a Szent István Társulat egyik alapítójaként⁵⁰ és ügyvédként is ismert személy volt, korántsem bizonyult feddhetetlen életűnek. Neve alperesként előkerült egy végrendelet-hamisítási ügyben, illetve évekkel később egy kocsmáros-sal folytatott perlekedése során azt vágták a fejéhez, hogy „ügyvédi oklevelét elveszítette”, ezen kívül részeges ember, aki „volt már elzárva is”.⁵¹

Krajner Edéről csak azt tudni, hogy vasúti tisztviselő volt – ellenben a Ferenc József által is kitüntetett⁵² Csasznek József, akit a tanács egy része is támogatott a pályázat során,⁵³ Gumához hasonlóan tapasztalt hajóskapitány volt,⁵⁴ emellett ismert feltaláló és hajózási szakember.⁵⁵ Kicsit furcsának tűnik, hogy egy ilyen kvalitású és több lábon álló ember miért jelentkezett egy sok kötöttséggel járó, hivatali állásra, de az a tény, hogy 1870-ben csőd alatt állt,⁵⁶ kicsit más megvilágításba helyezi a dolgokat.⁵⁷

Kiss Károly régóta állt a város szolgálatában – talán ennek is köszönhető, hogy végül ő nyerte el a megbízatást: a pesti közgyűlés szavazása alapján: „Kiss

⁴⁹ BFL IV.1303.f.I. 27/1870. 472-472.

⁵⁰ Katholikus Néplap, 1856. 56. sz. 403.

⁵¹ Wunder Frigyes is belekeveredett az 1870-ben elhunyt Pausenberger, az „ismert pesti Harpagon” vagyona elleni cselszövésbe. Pazar Lajos, a néhai ügyvédje annak vagyonát család módjára akarta megkaparintani, amiben segédkezett Wunder ügyvéd úr is, aki akkor városi kórházi tisztviselőként dolgozott. Az ügy miatt pár hónap elzárásra ítélték. Pesti Hírlap, 1887. január 12. 11.

⁵² Az áradások során tanúsított szolgálataiért kapott kitüntetést. Budapesti Hírlap, 1855. július 20. 1.

⁵³ A pályázóról elhangzott az 1871. augusztus 8-i pesti tanácsülésen, hogy „már előbb a dunai hajózásnál volt elfoglalva, s így már ezen állásában a partkapitányi tisztséghez szükséges ismereteket megszerezhetette, de másrészt még a tanács előtt ismeretes lévén az, hogy Csasznek József az alkalommal, midőn az elmúlt tavaszon a várost árvízveszély fenyegette, működésével helyismeretet, buzgalmat és ügyességet tanúsított.” BFL IV.1303.f. I. 58/1871. 239–240.; A Hon, 1871. szeptember 21. 3.

⁵⁴ A férfi érdekes módon nem a DGT-nél, hanem egy konkurens cégnél, az 1865-ben alapított Középdunai Gőzhajó-Társaságnál dolgozott kapitányként. Pesti Napló, 1867. február 13. 2.

⁵⁵ Csasznek József találmányával indult az 1871-es londoni nemzetközi kiállításon, majd 1873-ban a bécsi világkiállításon is. Ellenőr, 1871. szeptember 8. 3.; Budapesti Közlöny, 1873. február 17. 4.

⁵⁶ Budapesti Közlöny, 1870. június 12. 20. A csődöt 1872-ben megszüntették.

⁵⁷ Mindenesetre a későbbi forrásokban is hajóskapitányként bukkan fel a neve, például Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1879. szeptember 30.

Károly városi képviselő nyert 44 szavazatot, Krajner Ede 12, Csasznek József 15 és Wunder Frigyes ügyvéd 14 szavazatot, s így Kiss Károly lett partkapitánynak megválasztva.”⁵⁸

Mindeközben Thaisz főkapitány egy fontos elmaradásban intézkedett: „A partkapitányságnak nemcsak az a feladata, hogy a Tekintetes Tanács által megállapított Dunapart-beosztást fenntartsa, hanem az is, miszerént idejekorán gondoskodjék arról is, hogy a városunkba érkező különféle vízi járművek a számukra kijelölt helyen kikössenek – mert a tapasztalás bizonyítja, hogy a hajók tulajdonosai vagy vezetői sokszor akaratlanul oly helyen kötnek ki, melynek más rendeltetése van, és midőn a partbiztos a rendtelenséget észreveszi, már a szállítmány nagy része ki van rakva, és így a dolgon segíteni nem lehet, hacsak nem úgy, hogy a kereskedő roppant veszteséget szenvedjen.

Hogy azonban jövőre az ne történhessék, szükséges, miszerént a partbiztosok, ha ily hajót városunk felé közeledni látnak, csónakkal menjenek elébe, és mutassák meg az illetőknek a helyet, hol kikötniük szabad.

Miután pedig ily hajók a partkapitányságnak rendelkezésére nem állanak, a körülmények által szorongatva utólagos tanácsi jóváhagyás reményében három csónakot rendeltem meg, és pedig kettőt a fentebb közelebről körülírt célra, melyek közül az egyik a felső, a másik pedig az alsó Dunaparton állítatnék fel; a harmadik azonban, mely a partkapitányi hivatal előtti parton foglalna helyet, és csakis most mondott hivatalnak állna rendelkezésére, leginkább arra szolgálna, miszerént a partkapitány a vízen is a szükséges felügyeletet gyakorolhassa, és azon kívül a bármi okból a hullámokkal küzdőknek segítségére lehessen.

Egyszersmind van szerencsém az 1./- alatti számlát azon kérelemmel tiszteletteljesen bemutatni, miszerént az abban előtüntetett 188 ft 50 kr – melyet egyelőre sajátomból előlegeztem, részemre kiutalványozni méltóztatnék.”⁵⁹

Nagyon furcsa, hogy a partkapitányságnak nem álltak kezdettől fogva a rendelkezésére vízi járművek – és még furcsább, hogy ez két esztendőn keresztül nem

⁵⁸ BFL IV.1202.a 596. kötet, 86., 1871. október 5-i tanácsülés, 34053. sz.; Pesti Napló, 1871. szeptember 28. (Esti kiadás) 1. Más újságok értetlenségüket fejezték ki a tanács választása miatt: „A partkapitányi állomás betöltésére a mai városi közgyűlést előzőleg történt a szavazás. A szabad választás megtréfálta kicsit a candidationális bizottmányt. Ugyanis, a három candidátus mellőzésével a szavazatok többsége a sem nem pályázott, sem nem candidált Kis Károly városi képviselőre esett, ki a választást el is fogadta.” Magyar Ujság, 1871. szeptember 28. 3.; Kiss Károly (a sajtóban néha egy s-sel írták, de az iratokban mindig kettővel szerepel a neve) eredeti szakmája szerint tímármester volt, de már az 1840-es években választópolgárként tevékenykedett, majd később pestvárosi képviselő, illetve több bizottság tagja volt. A Hon, 1871. november 3. 1., *Wildner Ódön*: Buda és Pest közigazgatásának története az 1849–1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt II. Bp. 1937. 31.; Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1873. Megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok adattára 128. (<https://tinyurl.com/2wwwtut74>, letöltés 2023. júl. 29.)

⁵⁹ BFL IV.1303.f. V. 694/1872. 1–3.

is hiányzott senkinek. Mindenesetre Thaisz Elek jóvoltából 1872 júniusában a parti rendőrség immár a Duna vízfelületére is kiterjeszthette működését.

Ezzel az intézkedéssel és a vezetőcserével úgy tűnt, hogy rendeződik a partrendőrség ügye. Néhány hónap elteltével azonban Kiss Károly rátermettségét is kikezdték – ez alkalommal az ügyfelek kérték a partkapitány leváltását, még hozzá mindjárt „magasabb helyen”, vagyis a Belügyminisztériumban: „A különböző gőzhajózási társulatok kapitányai részéről a közmunka- és közlekedési magyar királyi miniszter úrhoz intézett és elintézés végett hozzám áttett kérvényét, melyben Kis N-nek [sic!] városi partkapitányává lett megválasztását szakképzettség hiánya miatt megsemmisíttetni kérik, a város közönségének oly felhívással küldöm meg, hogy a panasz indokoltsága felett kellő tájékoztatást szerevén, e felett saját hatáskörében intézkedjék, s megállapodásáról a folyamodókat értesítse. Budán, 1872. évi február hó 26-án, a miniszter helyett Zeyk Károly államtitkár.”

A pesti tanácshoz érkezett utasítás hátiratán ez olvasható: „Alkotmányos kormányformák alatt a köztörvényhatóság autonóm jogánál fogva a szabad választás korlátozható nem lévén, erről folyamodók kérvényük visszaadása mellett értesítettek. Pesten, 1872. március hó 2-án tartott városi tanácsülésből.”⁶⁰

A partkapitányt tehát nem sikerült elmozdítani állásából, így Kiss Károly tovább folytathatta tevékenységét. 1872. április 24-én az alábbi feljelentést tette az egyik hajótulajdonos ellen:

„Tekintetes Ertl Károly Úr! A tekintetes főkapitányi hivatalnak 17600/872 szám alatti szigorú rendelete következtében van szerencsém tekintetes Uraságodnak tudomására juttatni, miszerént az Ön tulajdonát képező Barcs nevű gőzhajónak, mert hajóleveleit felmutatni nem tudván, a közlekedés Pest és vidékén megtiltatik, s ezúttal figyelmeztetem, hogy azon esetben is, ha az engedélyt az illető helyről kinyeri, gőzhajójára oklevelés kapitányt vagy hajóvezetőt szíveskedjék alkalmazni.”⁶¹

Ebből a rövid, hivatalos felszólításból is kitűnik, hogy Kiss Károlynak az előző partkapitányhoz képest tanult modora volt, azonban a hajótulajdonos hivatása ügyvéd volt, aki szofisztikált, ám szarkasztikus válaszában kioktatta az ellene intézkedni próbáló tisztet. A pesti tanácshoz küldött levelében Ertl Károly kifejtette: hajózási engedélyről szólva azt nem tartja bajnak, hogy a minisztérium szabályok közé sorítja a hajózást, de szerinte a törvény a részletekre nem terjed ki, a korlátozó szabályrendeletekről meg ő nem értesült. A letiltott tulajdonos arra is felhívta a figyelmet, hogy a gőzhajó kazánját még a vízi jármű előző gazdája szakszerűen levizsgáztatta, és a tulajdonosváltással a gőzgép minősége nyilván nem változott... Ertl a továbbiakban értetlenségét fejezte ki az őt ért eljárással kapcsolatban: „[...] mert hogy is

⁶⁰ BFL IV.1303.f. I. 58/1871. 128–129.

⁶¹ BFL IV.1303.f. I. 330/1872. 15.

volna eszközölhető az, amit a partkapitányság kíván úgy, amint ő óhajtja – követeli, hogy hajózási jogomat igazoljam, de hajózási jogot mikor, és mire lehet megszerezni? Meg lehet szerezni akkor, ha van szándékom, a hajózás, és ha van hajóm – én mielőtt hajóm nem volt, a hajózási jogot nem is szerezhettem meg – megszerezvén pedig a hajót, igen hibás intézkedés, midőn eltekintve az általam megkötött szerződések nem teljesíthetése által előidézendő káraitól, egyszerre a hajózási jogomat tiltja meg [...].

Mellőzve és elodázva magamtól azon, tán csak pillanatra bár feltűnhető gondolatot, miszerint én jelen felfolyamodással a fenn létező szabályrendeletek megváltoztatása vagy kijátszására kérném fel a tekintetes Városi Tanácsot, korántsem e gondolat – tisztelvé a törvényt soha agyamban elő nem fordult, de igen is céloom és szándékom a tekintetes Városi Tanács figyelmét felhívni azon körülményre, miszerint a partkapitányság által helytelenül alkalmazott törvényt saját természetes alakjában felfogni és értelmezni méltóztassék [...].” Az ügyvédnek egyébként nem volt igaza, hiszen a hajózási rendelet értelmében csak felsőbb hatóság által kiállított engedély birtokában volt szabad a Dunán hajózni – mindezzel a tekervényesen előadott okfejtéssel csupán harminc napnyi haladékot akart kicsikarni magának a tanácstól addig, amíg a szükséges engedélyeket beszerzi.⁶²

Úgy tűnik, hogy a hajótulajdonosnak sikerült is elérnie célját, mert Ribáry Károly belügyminisztériumi tanácsos az alábbi módon zárta le az ügyet: „Ertl Károly pesti ügyvédnek felfolyamodása tárgyában [...] értesítem egyúttal a város közönségét, hogy miután nevezett folyamodó időközben tőlem mind gőzhajózási engedélyt, mind pedig hajólevelet nyert, s így a hajózás betiltásának alapja megszűnt, azt most már minden akadály nélkül gyakorolhatja.”⁶³

Ezt a történetet egy olyan aktában őrizte meg a levéltár, amelyben a Kiss Károly elleni vádak sorakoznak. A tanácshoz érkezett feljelentésben a már Guma György alatt megismert írnok, Kirisics József sorolta fel, milyen problémákat tapasztalt a partkapitány tevékenységével kapcsolatban. A „feladás” szerint Kiss Károly semmit sem ért hivatalához, alkalmatlan posztjára, és mindent a partírnoknak kell intéznie – sokkal kevesebb bérért.⁶⁴ A beosztottja által emelt vádpontokra a partkapitány az alábbi nyilatkozatot adta: „[...] Mindenekelőtt önigazolásom s a valódi tényállás kivetítése végett szükségesnek tartom kimutatni azon indokot, mely nevezett írnok urat arra bírta, hogy ellenem a legaljasabb rágalmatokat magában foglaló, megbuktatásomat célzó, illetén panasszal lépjen fel.

Köztudomású dolog azon ténykörülmény, miszerint folyó évi július hó 8-án Kirisits József hites írnok urat a Tekintetes Tanácsnak pénzsikkasztás, részeges magaviselete, és a felekkeli durva bánásmódjáért, noha már többször ezen utóbbi tényeiért

⁶² Uo. 30–34.

⁶³ Uo. 28.

⁶⁴ A sajtóban a Kiss partkapitány elleni vádak is nyilvánosságot kaptak. Pesti Napló, 1872. augusztus 15. 2.

komolyan megintettem, fel kellett jelentenem, és hivatalábóli elmozdítottatását kérnem. Ezen ténykörülmeny az, mely Kirisits József hites írnok urat arra bírta, hogy ellenem, kinek eddigi előéletem szenny- és mocsoktalan, panaszlevélben foglalt rágalmakkal fellépjen. Hisz erről és a felbőszült rosszakaratról tanúskodik vádlevele egész szelleme!”

Kiss Károly ezek után részletesen felsorolta levelében, hogy az írnok mi minden-
nel vádolta őt, és szerinte mi a helyes tényállás az ellene felhozott vádakkal szemben. Említésre került Ertl hajóengedély-ügye, amelyhez a partkapitány csatolta a fent ismertetett iratokat, megjegyezve, hogy azokból „kitűnik e tárgybani eljárásom helyes-
sége, de ki továbbá panaszló rosszlelkűsége, és azon körülmény, hogy jelen vádlevelé-
ben részeg fővel mindent összevissza írkált”, valamint egy másik esettel kapcsolatban jelentette, hogy bizonyos „Dittrich N. iszaphordási vállalkozó az iszap alatt elszórva
nem ezer darab téglát talált, hanem ennél kevesebb összedarabolt téglá mennyiséget,
s minthogy azok inkább csakis tégladarabokat képeztek, semmi okot nem láttam
arra, hogy az ily összedarabolt téglák elhordását betiltsam, mely körülményről azon-
ban Tekintetes Kada Mihály alpolgármester úrnak szóbeli jelentést tettem.”

Egyes beosztottjai és ügyfelei panaszára azt felelte: „minthogy Gyimothy Gábor
már általam a felekkeli gorombasága és durva bánásmódoráért többször meg volt
intve, s jelen esetben is Schwarcz raktárnok úr [az] említett partbiztos ellen ugyanazt
hozta fel, ez egész ügyet jónak láttam annyiban hagyni. Különben tagadom, mintha
én úgy Schwarcz raktárnok úrtól vagy bárki mástól is ajándékot elfogadtam volna.”
A partkapitány a korrupciót sejtető vádakkal kapcsolatban azt is tagadta, hogy az
ügyfeleket saját házához kísértette volna. Ugyanakkor ügyelt rá, hogy emberei jelen
legyenek a Dunaparton: „egy alkalommal Müller partbiztost oda utasítottam, mi-
szerint ügyeljen a parton, és ne járkáljon mindig Kirisits József hites írnok úrhoz be”.

A partírnok azon állításait, amelyek a parton itt-ott kirakodott és túl sokáig
tárolt építőanyagok után be nem szedett díjakról szólt, a kapitány pontos mennyi-
ségekkel, időpontokkal és pénztári bizonylatokkal tudta cáfolni. Egy másik alka-
lomról, amikor Kirisics szerint engedély nélkül hajóztak, a partkapitány így nyilat-
kozott: „Hirschler és Dankich csavargózós tulajdonos urak szabályszerű engedély-
lyel közlekedésre bírnak, mely nekik a Nagyméltóságú Belügyminisztériumtól lett
engedélyezve, és hogy csakugyan bírnak engedéllyel, panaszlónak is erről kellene
tudni, ha esze nem járna mindig a borraivalók szerzése után, mert hisz ő maga ik-
tatta jegyzőkönyvbe nevezett urak engedélyét, miről tanúskodik a jegyzőkönyv.

Erős hitem és meggyőződése, miszerint a Tekintetes Tanács az előadottak
alapján azon meggyőződést szerezte, hogy egy percig sem tértem el a reám ruházott
hivatal pontos, lelkiismeretes kiteljesítésétől, sem senkitől magamat megveszteget-
tetni pénz vagy egyéb ajándék által nem engedém, és így a legártatlanabban és leg-
alaptalanabban sújt engem azon aljas vádak özöne, melyeket a felbőszült rosszakarat
s megbuktatásomra célzó gonosz szándék ellenem felhalmoz. Ugyanezért esedezem

[a] felhozottak alapján, miszerint tekintetbe véve feddhetetlen előéletem, a nekem tulajdonított alaptalan vádak alól felmenteni méltóztassék.”⁶⁵

Thaisz főkapitány elegánsan kihúzta magát a perlekedésből, mondván, hogy a fegyelmi bizottság feladata a részletek, illetve annak kiderítése, hogy ki nem mond igazat. Tájékoztatásul közölte azonban, hogy létezik belügyminisztériumi rendelet, amely pontosan szabályozza a kikötésre, anyagminőségre, helyfoglalásra stb. vonatkozó részleteket; másfelől Kiss Károlynak a főkapitányságra beküldött jelentéseit helyénvalónak találja, illetve azt emeli ki, hogy a jövőben a különböző pénzekkel való kavarodásoknak legcélszerűbben úgy lehetne elejét venni, ha ilyen fizetések alkalmával számvevő is jelen lenne.⁶⁶

Kirisics Józsefet a fegyelmi vizsgálat idejére felfüggesztették, amire az inkriminált partírnok egy újabb panaszlevélben adott hangot csalódottságának: „Tisztelettel alólírott a tekintetes Tanácsnak folyó évi augusztus hó 22-én tartott tanácsülési jegyzőkönyvi kivonata folytán, hivatalom- és fizetésemről a tekintetes főkapitányi hivatalnak nem érdemleges bizonyítékokkal igazolt jelentésére felfüggesztettem – sérelmesen, igen sérelmesen vehettem ezen végzését a tekintetes Tanácsnak én, aki a partkapitányi hivatalt olyan kapitány alatt, mint boldogult Guma György volt, aki sem írni, sem olvasni nem tudott, egy betű utasítás nélkül felállítottam, és jelenleg is Kiss Károly úr alatt, szinte, mint aki a hivatal vezetéséhez mit sem tudott, működtem és vezettem, mert tekintetes Kiss Károly partkapitány úr a partbiztosok által taníttatott be, a napi szokásos és gyakorlati téren – a partszolgálatot illetőleg – azon teendőkre, melyek általam a parton életbe léptettek, ha egyesek átvizsgálása után elégséges az amit Kiss Károly partkapitány úr, most már 1200 forint évi fizetésért csak a neve aláírásával végezhet, csak nekem köszönheti, mert jó lélekkel elmondhatom, hogy naponkint oktattam és tanítottam a külső- és belső szolgálatra, amit ő maga sem fog kétségbe vonni; máskülönben a hivatal élén voltam, ahol oda működhettem, hogy tekintetes Pest városának örökös tőkéket alapítottam bűvárkodásom és teendőimnek pontos és szorgalmas végrehajtása által, nem szép ugyan saját magamnak »érdemeimet« elősorolni, de könnyebben érezve magamat bátor vagyok alázatos tisztelettel elősorolni.”⁶⁷

A következőkben a partírnok felsorolta egy tucatnyi vállalkozó nevét, akik addig nem fizettek partdíjat, de akiktől állítása szerint saját buzgóságának köszönhetően a város immár évi plusz 2500 forintnyi „örökös tőkét” tud behajtani. Végezetül arra kérte a tanácsot, hogy „alapos okaim után, miután egyedül hivatalomból tartottam fenn magamat és 4 tagból álló családomat, esedezem, hogy fizetésem addig is, míg ügyem a törvényes úton megvizsgáltatnék, legalább 2/3-ad részben tétessék folyóvá”.⁶⁸

⁶⁵ BFL IV.1303.f. I. 330/1872. 21–26.

⁶⁶ Uo. 44.

⁶⁷ Uo. 76.

⁶⁸ Uo. 95.

A lefolytatott fegyelmi eljárás során azonban megállapították, hogy Kirisics „bánásmódja a felek, sőt a város szolgálatában állók s hivatalos teendőikben eljáró egyének irányában durva és sértő, ő maga iszákos, ezen felül meg nem bízható egyén, s a rendőri szolgálatra teljesen alkalmatlan”, ezért 1872 augusztusában véglegesen elbocsájtották állásából.⁶⁹

A főváros egyesítésekor a partkapitányi állás megszűntével Kiss Károly kérte nyugdíjazását. Az ő élete sem lehetett könnyű, hiszen sok teendője mellett⁷⁰ időskorára nyakába szakadt családja eltartásának a gondja is.⁷¹ Gumával szemben neki legalább hosszabb élet és nagyobb megbecsülés jutott, mert amikor 1881-ben, 76 éves korában tüdőbajban elhunyt, a közgyűlésen is méltatták érdemeit.⁷²

A partrendőrség megszűnése

Az egységben szolgálók egyéni bajain túl magának a partrendőrségnek a további sorsa sem volt sikertörténet. A közelgő városegyesítés miatt a törvényt előkészítő, úgynevezett „34-es bizottság”⁷³ Budapest leendő rendőrségéről is hosszas vitákat folytatott.⁷⁴ Végeredményben azonban a megszülető jogszabály csupán arról rendelkezett, hogy a létrejövő fővárosban a rendőri feladatokat az állam fogja átvenni Pest, Buda és Óbuda városok tanácsaitól. Ennek eredményeként a partrendőrséget megszüntették, az egység feladatait a vásárfelügyelő alá rendelték. A partbiztosokból vásári biztosok lettek, a partkapitányi állás pedig megszűnt.⁷⁵ A törvény végrehajtásának részletes kidolgozása azonban egy későbbi törvényhozói feladattá vált,

⁶⁹ Uo. 92.

⁷⁰ Kiss Károly városi képviselői teendői alól felmentést kért, hogy teljesen a partkapitányi tisztségnek szentelhesse magát, de kérését a tanácsülésen nem vették figyelembe. BFL IV.1303.f. I. 403/1872.

⁷¹ A partkapitány feleségével, öt kiskorú unokájával és megözvegyült vejével, a 45 éves Csuka Lőrincsel lakott együtt a fiatalabb férfi számára biztosított szolgálati lakásban. Csuka ugyanis a volt „Kötő utcai piaristák épületében” községi iskolaigazgatóként működött, de az 1870-es év folyamán *megőrült*... Hosszas vizsgáldások és kérvényezések után sikerült a beteget felvetetni a Téboldyába (kivételesen csak a szokásos kezelési díj feléért, mivel magasabb fizetési osztályú tanító volt), ahol pár év múlva meg is halt. A nyomorúságos körülmények miatt Kiss Károly megpróbálta két kisebb unokáját felvetetni az árvaházba, de ezt elutasították. BFL IV.1303.f. I. 296/1870. Mindez meglehetősen furcsának tűnik annak fényében, hogy Kiss Károly 1873-ban *virilistaként* jutott be az egyesített főváros közgyűlésébe, ahol aztán még éveken át fontos feladatokat teljesített különböző bizottságok tagjaként.

⁷² BFL XV.20.2.a A259.397, 297.; Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 12. (1881). 1881. május 25-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 314. napirendi pont. 144.

⁷³ *Gerhard Péter*: Az egyesülő Budapest közigazgatási és választókerületeinek kialakulása. Budapesti Levéltári Mozaikok 17. (2022) 8. (<https://tinyurl.com/2b4vap52>, letöltés 2023. máj. 16.)

⁷⁴ Bővebben lásd *Herédi Attila*: Elvharcok és reális megfontolások Budapest rendőrségének kérdésében (Rendészet, állami vagy fővárosi rendőrség). In: Budapesti Levéltári Mozaikok 18. (2022) 11. (<https://tinyurl.com/2p8zdu5m>, letöltés 2023. máj. 16.)

⁷⁵ BFL IV.1407.b I. 597/1874.

vagyis egyelőre a három város meglévő rendőri szerveit egyesítette fővárosi rendőrség néven.⁷⁶ Erre készülve Pest városa az 1873. évi költségvetés tárgyalásakor már számításba vette a rendőrség tervezett államosítását, és a város által hozzájárulás-ként az államnak fizetendő összeget átalányként határozta meg.⁷⁷

1873. december 15-én ténylegesen is megtörtént a városi rendőrségek átadása az államnak.⁷⁸ Pár nappal később a belügyminiszter utasítással látta el Thaisz Elek – immár budapesti – rendőrfőkapitányt az új szerepkörének hatáiról. A leirat⁷⁹ tizenkét pontban részletezte a főkapitány jogait és kötelezettségeit, akinek közvetlen és kizárólagos felettese a belügyminiszter volt. Fontos változás, hogy a munkáltatói jogokat is rá ruházták át – korábban ezt a pestvárosi tanács gyakorolta.⁸⁰ A rendőri szervezetben a tényleges feladatokat illetően történt néhány olyan változás is, amely nem várt következményekkel járt.

Így történetelt meg az, hogy 1874 júniusában egy miniszteri megkereséskor fény derült Budapest rendőrségének egy alapvető hiányosságára. A felsőbb hatóság ugyanis figyelmeztetni akarta a főpolgármestert, hogy a Dunán bizonyos biztonsági szempontokat fokozottan vegyen figyelembe a partrendőrség közegei által, mire Ráth Károly válaszában kénytelen volt az alábbiakat közölni: a partrendőrséget kifejezetten a partjavadalmi jog ellenőrzésére hozta lére a pesti tanács, közvetlenül a városi főkapitánynak alárendelve. Ezen kívül „az egészségügyi és vásári érdekekre, egyszóval a parti életre ügyelni volt hivatva, szoroson vett rendőri vagy folyamrendőri teendőket azonban nem végzett. A folyamrendőri teendők, vagyis a folyamhasználati, hajózási és közlekedési szempontokra való felügyelet gyakorlása a pesti kir. folyammérnökséget illette [. . .] A folyammérnökség vitás kérdései közben netalán szükségelt rendőri asszisztenciát pedig a folyammérnökség megkeresésére a Duna folyam mentében illetékes rendőri hatóságok voltak kötelesek nyújtani, tényleg mindeddig legalább úgy történt, hogy a budapesti folyammérnökség rendőri asszisztencia szükségessége esetében Pest város törvényhatósági területén a pestvárosi főkapitányhoz, s nem a partkapitánysághoz [fordult], mely mint fentebb előadni szerencsém volt, csakis a partjavadalmi és vásári érdekekre ügyelt, de különben a folyamrendőri teendőkre megkívánt közegekkel sem rendelkezett; Buda város területén, hol külön partkapitányság nem is létezett, az ottani városi főkapitányi hivatalhoz, megyei területen pedig, Margitszigeten, Óbudán, mindig az illető járási szolgabíróhoz fordult”.⁸¹

⁷⁶ 1872. évi XXXVI. tc. 20–21.§

⁷⁷ *Kőrösi József*: Pestvárosi statisztikai évkönyv. (Budapesti Statisztikai Közlemények 7.) Bp. 1873. 108.

⁷⁸ Fővárosi Lapok, 1873. december 16.

⁷⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Belügyminisztériumi levéltár, elnöki iratok 1867–1949 K 148 1873. XIV/6. 3309.

⁸⁰ *Kollár Nóra*: A fővárosi államrendőrség létrehozása, fejlődése és a rendőrségi törvény (1872–1881). In: A fővárosi rendőrség története i. m. 195–252., különösen: 215.

⁸¹ Ráth Károly főpolgármester felirata a belügyminiszterhez, 1874. július 7. BFL IV.1402.b Budapest főpolgármesterének iratai, általános iratok 1873–1945. 316/1874.

Ez a tarthatatlan állapot a sajtónak is szemet szúrt: „[a partrendőrséggel kapcsolatban] több vitás kérdés merült fel, mert nincs közeg, amely azt saját hatáskörébe tartozónak ismerné el. [...] A rendőrség kijelenti, hogy ez nem tartozik reá, a város meg azt hozta fel, hogy neki nincs közega, mely ily felügyeletet gyakorolhatna. A vitás kérdés elintézése végett a belügyminiszter vegyes bizottságot hívott egybe, melyben a belügyi s a közlekedési minisztériumok, a rendőrség s a város lesznek képviselve”.⁸²

Azonban a partrendőrségi funkció szabályozása egészen 1897-ig váratott magára, amikor is a Belügyminisztérium 1896. évi 75844. számú rendeletével a székesfővárosi magyar királyi rendőrségen belül létrehozta a dunai kerületi kapitányságot.⁸³

A pestvárosi partrendőrség a városegyesítés körüli hatásköri és jogi zavarok egyik szemléletes példája. Az iratokból ugyanakkor felszínre kerülnek olyan, az egész társadalmat megosztó problémák is, mint a korrupció, a rosszul fizetett hatósági személyzet és a tehetős rétegek ellentétei, a rendőri feladatokat ellátók egyéni, egzisztenciális nehézségei, az egyes személyek műveltségi szintje stb. Bár a tanulmány a szűkre szabott idejű partrendőrség társadalmi csoportján keresztül fókuszál az 1870-es évek eleji Pestre, a kutatás tapasztalatai további kulcsot vagy adalékot jelenthetnek mind a rendészettörténet, mind pedig a városegyesítés korának kutatói számára.

COASTAL POLICE AT PEST (1870–1874)

By Attila Herédi

SUMMARY

The nineteenth century witnessed the large-scale development of the city of Pest, a major element of which was the spread of steamships. Part of the city's public administration after its reorganisation in the 1860s was the coastal police, whose main task was the provision of docking for the great number of ships arriving to the city, and the collection of coastal fees. Yet the institution of the coastal police proved short-lived. The study examines the difficulties that the working of the organisation ran into: its operation was hindered by conflicting competences, the lack of resources, and also the human shortcomings of its personnel. While the existence of the coastal police of Pest was no doubt a marginal episode in the history of the Budapest police, the few years of its effective operation, notwithstanding the narrow spatial and temporal limits, are a perfect illustration of the tensions generated by the crucial social transformations.

⁸² Pesti Napló, 1874. október 7. 3.

⁸³ *Rácz Lajos*: A modern, nagyvárosi rendőrség kialakulása és működése (1881–1914). In: A fővárosi rendőrség története i. m. 253–366., különösen: 277–279. Törvényi szinten magát a fővárosi rendőrséget is csak a városegyesítés és így az állami kezelésbe vétel után majdnem egy évtizeddel szabályozták újra (1881. évi XXI. tc.).

Sipos András

BUDAPEST BEVÉTELEI ÉS BERUHÁZÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A világháború előtti külföldi kölcsönök rendezése mint a rendezett gazdálkodás előfeltétele

Az államháztartás szanalása, az infláció megfékezése, a népszövetségi kölcsön megszerzése és Magyarország visszatérése a nemzetközi pénzpiacra 1924–1925 folyamán Budapest gazdálkodásában még nem hozta el a békebeli állapotok be-köszöntét, mivel 1925 végéig (sőt szoros értelemben 1926 közepéig) rendezetlen maradt a főváros háború előtti kölcsönökből eredő külföldi tartozásainak ügye. A világháborút megelőző években a Bárczy István polgármester irányításával vég-rehajtott nagyszabású városfejlesztési programot külföldi hitelekre alapították. 1909 májusában 270 millió korona kölcsön igénybevételét határozták el, amely-nek felvétele három nagyobb ügylet keretében történt: az 1910. évi angol font kölcsön 48 millió korona, az 1911. évi francia frank kölcsön 100 millió korona, az 1914. évi többvalutás, úgynevezett „német”¹ kölcsön 158 millió korona név-értéket képviselt. Mindez azon a hosszú távú elgondoláson alapult, hogy a városi beruházásokat alapvetően kölcsönpénzekből kell megvalósítani, máskülönben a fejlesztésnek és a szolgáltatásoknak a modern nagyváros viszonyai által megkö-vetelt biztosítása csak a lakosságra háruló terhek nagyarányú emelésével lenne lehetséges. Ehhez csupán arra kell ügyelni, hogy az egyes kölcsönök programja tartalmazzon elegendő olyan nyereséges beruházást, amely a kölcsön egészének, tehát a nem jövedelmező létesítményekbe fektetett résznek a törlesztését is kiter-meli. A békeidők viszonyai között ez megalapozottnak tűnt, és az eredmények is igazolni látszottak az elgondolást. Noha a város adósságállománya 1909–1914 között háromszorosára nőtt, háztartása nemhogy megrendült volna, inkább a korábnál is stabilabb képet mutatott.

A fenti koncepció feltételezte, hogy a magyar főváros mindig elég jó adós lesz ahhoz, hogy a hitelek előteremtése, legalábbis tartósan, ne jelentsen problémát, és megkövetelte a főváros által kibocsátott kötvények iránti olyan széles körű és sta-bil kereslet biztosítását, amely a hazai pénzpiacra elérhetetlennek mutatkozott.

¹ A kölcsönt nyújtó konzorciumban a berlini Dresdner Bank mellett angol, svájci, holland és belga pénzintézetek is részt vettek, és a kölcsön címletei a befektető választása szerint bármely részes banknál beválthatóak voltak az adott ország pénznemében.

1910-től a Bárczy-féle városvezetés komoly sikerének számított, hogy nagy volumenű, hosszú lejáratú törlesztéses kölcsönöket immár közvetlenül külföldi pénzintézetektől tudott szerezni, megtörve a hazai nagybankok monopóliumát a főváros hiteligényének kielégítése terén. A valutaárfolyamok szélsőséges eltolódásából eredő kockázat ekkor nem tűnt fel a döntéshozók horizontján, de hozzá kell tenni, hogy a városvezetés ellenzékéén sem; ők inkább abból a szempontból bírálták az eladósodást, hogy a törlesztés terhe, az ígéretek ellenére, az adók emeléséhez fog vezetni.²

A békeidőben észszerű és elviselhető mértékűnek látszó tartozásokat a korona háború utáni értékvesztése duzzasztotta horribilis összeggé. Ehhez járult, hogy a világháború kitörése után megtiltották az ellenséges államokba irányuló kifizetéseket, így az 1910. évi „angol” és az 1911. évi „francia” kölcsön törlesztése és kamatszolgálatára már 1914-ben megszűnt, az 1914-ben felvett többvalutás „német” kölcsön után Németország felé teljesített fizetés pedig 1919-ben maradt abba. Az ellenséges államok irányában ilyen módon felgyülemlett hátralékról a trianoni béke rendelkezett. Ennek értelmében az annak hatályba lépéséig (1921. július 26.) meg nem fizetett adósságokat kölcsönös államközi elszámolás útján kellett rendezni, az államnak viszont jogában állt behajtani saját országának tényleges adósától, így a magyar kormánynak a fővárostól is. Az e határnap után esedékes törlesztést és kamatfizetést viszont elvileg haladéktalanul, az eredeti szerződési feltételek szerint kellett teljesíteni. Ez mintegy évi 13 millió aranykoronát igényelt volna, miközben a főváros teljes költségvetési kiadása 1921-ben 10,2 millió, 1922-ben 11,4 millió, 1923-ban 21,6 millió, 1924-ben 49,1 millió aranykoronáértéknek felelt meg.³ Még ezen felül jelentkezett a háborús hátralék, amelynek mértékét 1925-ben csak az angol, francia és belga kötvénybirtokosokkal szemben közel 24,8 millió aranykoronára becsülték.⁴ A békeszerződés hatályba lépése után esedékes, az államközi elszámolás keretébe nem tartozó követelések ráadásul bármikor perelhetők és behajthatók voltak, így reális veszély volt, hogy a fizetés hosszas elmaradása esetén a hitelezők bírói úton zár alá vétetik, majd lefoglalják a város vagyont, közműveit, vállalatait.

Az, hogy a főváros és a hitelezők között 1922 nyarán megindult tárgyalások még a valutastabilizáció után sem vezettek jó ideig eredményre, főleg abban leli magyarázatát, hogy a felek célkitűzéseit és elvárásait alig voltak összeegyeztethetők. A főváros vezetése mindenképpen szeretne volna elérni a tartozás tetemes részének elengedését, a többire pedig halasztást, illetve a főváros korlátozott

² Sipos András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Bp. 1996. 130–146.

³ Homolyai Rezső: A főváros pénzügyei 1919–1931. (Statisztikai Közlemények 66/2.) Bp. 1934. 7.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 269 Pénzügyminisztérium. Általános iratok. 344. cs. 360 tétel. PM Elnökség 6258/1925.

teherviselő képességéhez igazított törlesztés lehetőségét, vagy legmerészebb célként kieszközölni a valutatartozás koronára váltását. A fennmaradó törlesztési kötelezettségre nézve pedig olyan ütemezésben akart megállapodni, hogy a nagyon nehéznek ígérkező közeli évekre jusson kevesebb teher, s ki kívánta zárni a rendezés minden olyan módját, amely a város vagyonának jelentős részét engedi át a hitelezőknek az adósság fejében, kiváltképp azt, hogy a hitelezők esetleg közüzemekben kapjanak tulajdonrészt. A hitelezői oldal viszont adósság elengedésről hallani sem akart, legfeljebb átütemezésre mutatott hajlandóságot, bizonyos csökkentést csak a kamatokra nézve tartott elképzelhetőnek. Számukra prioritás volt az is, hogy a sok éve várakozó kötvénytulajdonosok mielőbb pénzt lássanak. Komoly engedményt csak azonnali, nagyobb összegű kifizetés esetén tekintettek megfontolhatónak, ami viszont a városi vagyon értékesítése nélkül ekkor nem volt reális.⁵

Addig nem lehetett szó szilárd alapokon nyugvó fővárosi költségvetés készítéséről, ameddig bizonytalan volt, hogy a következő évekre milyen nagyságrendű régi adósságokból származó törlesztési és kamat kötelezettséggel kell számolni. Megállapodás nélkül a város nem minősült hitelképesnek a nemzetközi pénzpiacon, márpedig a háborús és azt követő évek alatt leromlott infrastruktúra feljavítására, valamint az égetően szükségessé vált lakás- és iskolaépítkezésekre más forrás nem állt rendelkezésre. De nem csak a pénzhiányról volt szó: a kérdés további függőben tartása gúzsba kötötte a fővárost a saját erőből végrehajtható fejlesztések terén, sőt az elismerten súlyos adóprés enyhítésében is, mivel a hitelezők igényt tartottak arra, hogy a város, szükségleteinek a végletekig történő megszorításával, elsősorban az ő kielégítésükről gondoskodjon.

Jeremiah Smith népszövetségi főbiztos 1925 februárjában Montagu Normanhoz, a Bank of England igazgatójához írott levelében kizártnak minősítette, hogy Budapestnek az adott viszonyok között bárki kölcsönt nyújtson.⁶ Az államháztartás szanálásának váratlanul gyors sikere ezt az atmoszférát hamarosan megváltoztatta: „A szanalási kölcsönnél még Magyarország örült, hogy a bankárok vállalkoztak a kölcsön kibocsátására, később már a bankárok igyekeztek versenyezve megszerezni a magyar kötvényeket.”⁷

Amikor 1925. június végén a Speyer & Co. New York-i bank képviselője Budapestre érkezett, hogy a kormánnyal megkösse a vidéki városok állam által

⁵ *Sipos András*: Kísérletek a Budapest I. világháború előtti külföldi kölcsöneinek rendezésére. 1919–1922. Fons 25. (2018) 505–525.; *Uő*: Budapest I. világháború előtti külföldi kölcsöneinek rendezése 1922–1925. Fons 26. (2019) 273–300.

⁶ *Peterecz Zoltán*: Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön 1924–1926. Egy Jenki pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban. Debrecen 2018. 223.

⁷ *Buday Kálmán*: Magyarország a nemzetközi pénzpiacon. *Közgazdasági Szemle* 53. (1929) 559.

garantált egyesített kölcsönéről szóló szerződést,⁸ hazai partnere, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnök-vezérigazgatója útján június 30-ai levelében egy másnapra kitűzött, „néhány mérvadó úrral” tartandó megbeszélésre invitálta a polgármestert a bankelnök irodájába „Budapest Székesfőváros kölcsöne ügyében”, s a rámenősséget csupán azzal próbálta ellensúlyozni, hogy a polgármester kívánsága szerint a helyszínt kész a megadott időpontra az ő hivatalába áthelyezni.⁹ A főváros ekkor éppen a régi kölcsönök rendezésére hivatott nemzetközi értekezlet összehívását várta. Sipőcz Jenő polgármester hivatalos elfoglaltságra hivatkozva kitért a találkozó elől, elküldte viszont maga helyett Folkusházy Lajos alpolgármestert, a város pénzügyeinek minden hájjal megkent intézőjét, aki az ezt követő bizalmas értekezleten így összegezte benyomásait: „[...] én ezt egy rendkívül a kés fokán táncoló helyzetnek láttam. Nevezetesen teljesen kétféle taktikát kell nekem követnem egy hitelezővel szemközt; nekem mint adósnak egy régi hitelezővel szemben és egy új hitelezővel szemben, akitől fel akarok venni újabb kölcsönt. Az egyiknél, aki engem jobban nyom, nekem fel kell mutatnom az én fizetési képességemet, itt még az eltitkolással is védem a főváros vagyonát [...]. Egy másik hitelezővel szemközt pedig, akitől felvenni akarok pénzt, annak meg azt kell mondanom, rózsás színekben kell festenem a helyzetemet [...], nekem mindent ki kell tárnom és azt kell mondanom: nézd, milyen gazdag vagyok, én hogy tudom fizetni az 50 és 100 millió dollárokat. Már most vigyázzunk, hogy ebben a két külön egymástól hermetikusan elzárt irányban hogyan mehetne ez a tárgyalás. De ez ki van zárva, mert az én levetközésem az egyik oldalon nyilvánvaló lesz a másik oldalon, és ki fog derülni, hogy belém látnak teljesen [...], mert a bankárérdek valahol mégiscsak össze fog jönni, és én teljesen ki leszek nekik szolgáltatva.”¹⁰

Július első napjaiban megérkezett a várt meghívó az augusztus 8-ra Ostendébe kitűzött hitelezői értekezletre. A főváros kölcsönügyi bizottságának bizalmas ülésén július 10-én részt vett Bud János pénzügyminiszter, hogy személyesen nyomatékosítsa a kormánynak a hosszú ideje terhes és az ország hitelképességére negatív hatást kifejtő ügy lezárására irányuló kívánságát: „Nekem alkalmam volt Genfben beszélni több irányadó pénzügyi tényezővel, s többek között az angol pénzügyminisztériumnak az az egyénisége, aki nálunk körülbelül az adminisztratív államtitkárnak felel meg, de akinek sokkal nagyobb puvoárja van, mert majdnem az összes adminisztrációt ő vezeti, ő felhívta az én figyelmemet egész őszintén arra, hogy ő azon a nézeten van, hogy a fővárosnak minden körülmények

⁸ *Ináncsy-Pap Elemér*: A magyar városok Speyer-kölcsönei. *Városi Szemle* 24. (1938) 481–516.

⁹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1403.s. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai. Kölcsönügyi albizottság jegyzőkönyvei (a továbbiakban: IV.1403.s.), IX. 1925. július 6. 4.

¹⁰ BFL IV.1403.s IX. 1925. július 6. 12–13.

között szorgalmaznia kell lehetőleg most, egy végleges megállapodást. Ő maga hozzátette azonban azt – nem tudom, hogy mely információk révén –, hogy ő attól fél, hogy ez a végleges megállapodás már csak 100 percentre vonatkozhatik.”¹¹

A hitelezők által a főváros „átvilágítására” kiküldött szakértői csoport 1925 január végétől február végéig vizsgálódott Budapesten.¹² Hogyan értékelték ők a főváros anyagi helyzetét?

„A város pénzügyi erőforrásait igen nagy mértékben közérdekű vállalatok képviselik” – állapították meg,¹³ és valóban, a világháború előtti viszonyokhoz képest talán a legnagyobb változás a város kezén lévő kiterjedt közüzemi hálózat kialakítása volt. A korábban koncesszionált magánvállalatok által ellátott monopolisztikus jellegű és jól jövedelmező közszolgáltatások városi kézbe vételére irányuló „községésítési” politika terén az első nagy lépés 1910-ben a gázgyárak megváltással történő átvétele és az új óbudai gázgyár immár városi beruházásként történő megépítése volt. A Gázművek volt a főváros első önálló vagyonkezelésű nagyvállalata. A világháború végére az áramszolgáltatás terén is monopolhelyzetbe került a város: 1914-re felépült a kelenföldi erőmű, és megváltották a két magánvállalat egyikét is, a másikat pedig 1918-ban. Az egyik nagy villamosközlekedési vállalat részvénytöbbséget 1911-ben szerzte meg a város. 1918 novemberében, a forradalom győzelme után a kormány az első napokban intézkedett a Budapest és környéke tömegközlekedésének zömét ellátó villamosvasúti vállalatok átvételéről és a főváros kezelésébe adásáról. A Tanácsköztársaság bukása után a ténylegesen már egységes irányítás alatt álló hálózat jogi és pénzügyi helyzete évekig átmeneti jellegű volt, míg a vasutak megváltásával 1923. január 1-től a főváros 100%-os tulajdonában álló Budapest Székesfővárosi Közlekedés Rt. (BSZKRT) vette át a forgalom lebonyolítását. (Működési köre kezdetben csak a villamosra és helyiérdekű vasutakra terjedt ki, külön városi üzem maradt az autóbusz és a sikló.)

1925-ben a főváros több mint két tucat önálló vagyonkezelésű üzemmel rendelkezett, a közlekedéstől a temetkezésen, hulladékkezelésen át a Széchenyi és Gellért Fürdőig a legváltozatosabb működési területeken. Ebben a számban nincs benne a BSZKRT és a Vásárpénztár, amelyek részvénytársasági formában kívül álltak a városi háztartás keretein, sem a Vízművek, amely a legrégibb, már

¹¹ Azaz vállalni kell a tartozások teljes összegének megfizetését. BFL IV.1403.s IX. 1925. július 10. 5.

¹² A bizottság elnöke J. de Pury ezredes volt a Svájci Bankárok Szövetsége képviselőjében, tagjai: B. H. Binder londoni könyvszakértő, J. J. Fifer londoni elektrotechnikai szakértő, André Poisson, a Francia Magánjavak és Érdekek Hivatala pénzügyi szakértője és M. Berkitz, a berlini Dresdner Bank osztályigazgatója. A bizottság jelentése: Fővárosi Közlöny 36. (1925) 44. sz. (november 27.) Melléklet 12–75.

¹³ Uo. 23.

1868-tól működő üzemként még nem tért át az önálló vagyonekezelésre, azaz bevételei a városi költségvetésbe folytak be, és kiadásait is onnan fizették.¹⁴

A közszolgáltatási politika legfőbb célkitűzése, a szolgáltatások megfelelő szintű biztosításán kívül, eredetileg is az volt, hogy a gáz- és áramszolgáltatás, valamint a tömegközlekedés nyereségorientált tarifapolitikája hosszú távra is biztos alapokat teremtsen a város beruházási költségeinek a törlesztéséhez. A hitelezők szakértői szerint 1923–1924-ben, a hiperinflációt kihasználva, a négy igazán nagy közmű, a víz-, gáz-, áramszolgáltatás és a tömegközlekedés díjait olyan mértékben megemelték, hogy azok „aranykorona alapon való megállapítása a szóban forgó 4 vállalatnál nemcsak, hogy megközelíti a háború előtti kondíciókat, hanem például a villamos vasutaknál felül is múlta”.¹⁵ Miközben „az ipari bérek még nem érték el teljesen az aranystandard-ot, mely magában is csak 70%-os vásárlóerőnek felel meg; a középosztály, főleg azonban az állami és városi hivatalnokok pedig még ennél is rosszabb helyzetben vannak [...]”.¹⁶ A törlesztés érdekében történő fokozott lakossági tehervállalás másik lehetséges útja, az adózás tekintetében az alábbi következtetésre jutottak: „Bár a város lakossága által vállalt összes pénzügyi terhek (város és állam) hivatalos felbecsülése ez ideig nem állapítható meg, kétségtelen, hogy ez a teher 1913 óta erősen emelkedett (azt közölték velünk, hogy körülbelül a kétszeresére). [...] Végeredményben, bár minden kétséget kizáróan nem mondható ki, hogy a város lakossága már elérte adózóképesége határát, nem volna óvatos a lakosságot terhelő adóteher súlyosbítását ajánlani.”¹⁷

A villamos áramfogyasztás ezekben az években dinamikus emelkedett, a világítás terén lényegében ekkor szorította ki a gázt. A szakértők arra hívták fel a figyelmet, hogy az évi 200 kilowattóránál kevesebbet fogyasztók tarifakedvezményének megszüntetése – ami számukra csaknem kétszeres díjemelést jelent – 4 millió aranykorona bevételt eredményezne, ami önmagában is számottevő része a törlesztéshez szükséges összegnek. A többi fogyasztó esetében maguk is úgy vélekedtek, hogy „egyelőre nem lehet számítani a tarifa további emelésére, miután a jelenlegi tarifa a gazdasági lehetőségek határát már elérte és annak további emelése már a fogyasztás terhére menne”.¹⁸ A BSZKRT tarifáit egyenesen úgy jellemezték, hogy a „vasúti hatóságok az emelést túlságos módon fokozzák”,¹⁹ mivel az utasonkénti

¹⁴ Sárosi András: Várospolitikai és városigazgatás i. m. 163–190.; Szekeres József: A fővárosi közüzem hálózat működésének jogi szabályozása (1872–1938). Tanulmányok Budapest Múltjából 22. (1988) 287–309.; A székesfővárosi üzemek megvizsgálására alakított bizottság általános és összefoglaló jelentése. Bp. 1925.

¹⁵ Fővárosi Közlöny 36. (1925) 44. sz. (november 27.) Melléklet 23.

¹⁶ Uo. 14.

¹⁷ Uo. 54.

¹⁸ Uo. 28.

¹⁹ Uo. 32.

bevétel meghaladta, a mérföldenkénti bevétel pedig megközelítette az 1914. évi szintet, ezt azonban kevesebb utas fizette meg. (Meg kell jegyezni, hogy 1923. július 1-től a hitelezőkkel történt megállapodás alapján kellett a villanyvilágítás és a villamosjegyek árát 10% pótlékkal megterhelni, mivel a törlesztési moratórium ideje alatt megkívánt fizetésre a főváros ezt tudta papírkoronában képződő, de az inflációt követve biztosan emelkedő fedezetként felajánlani.)

A szakértői bizottság azt is kiemelte, hogy az üzemek, kiváltképp a BSZKRT és az Elektromos Művek, a folyó bevételeik terhére komoly rekonstrukciós és átalakítási munkákat végeztek, illetve irányoztak elő a következő évekre. Következtetések szerint, ha ezeket a díjbevételek helyett külső források bevonásával, azaz újabb kölcsönrel valósítanák meg, akkor olyan összegek szabadulnak fel, amelyek – az üzemviteli költségekben jórészt éppen ezen beruházások eredményeként elérhető megtakarításokkal együtt –, kiegészülve a kisfogyasztók áramdíj kedvezményének megvonásával, valamint gáz- és vízdíjak békenívóra történő emelésével, optimális esetben magukban is elegendők lennének a kölcsönszolgálat fedezésére. A városi büdzsé helyzetéről úgy vélekedtek, hogy az általuk elhagyhatónak ítélt beruházásokról való lemondás, valamint az állam által nyújtott előlegek visszafizetésének elhalasztása esetén az előkészítés alatt álló 1925. évi költségvetés 2,22 millió aranykorona hiány helyett 4,27 milliós felesleget mutatna. Különösen a ferencvárosi helyi kikötő építkezéseit minősítették olyannak, ami „csak igen távoli esetleges szükségleteknek felel meg”.²⁰

A hitelezők számára kecsegtető konklúziókat nemcsak a nemzetközi pénzvilág osztotta, de a jelentés leglényegesebb részét, a közüzemek jövedelmezőségének növelési lehetőségeivel kapcsolatos számítást a főváros vezetői „belső használatra” maguk is reálisnak tartották, noha tárgyalási pozíciójukat éppen a jelentés cáfolatára kellett építeni.²¹ Ellenvéleményükben az üzemek 1925-re várható, szabadon felhasználható feleslegét a szakértők 12 milliójával szemben csak 4,21 millió aranykoronában mutatták ki, ami 1929-ben 15,66 milliót (a szakértők becslése 33,7 millió) érhet el, és azzal érveltek, hogy a költségvetés várható újabb terhei és egyes bevételi forrásainak feltételezhető kiesése, amit a szakértők nem vettek figyelembe, ezt a felesleget többszörösen fel fogják emészteni.²²

Az augusztus 8-án Ostende-ben kezdődött tárgyalásokon a hitelezők a kamatfizetés teljes újrafelvételét igényelték 1926-tól kezdve, a hátralékos kamatoknak azt a részét pedig, amelyet a villanyvilágítás és a villamosjegyek árának 10%-os pótdíjából 1923–1925-ben fizetett összegek nem fedeztek, új, kamatozó

²⁰ Uo. 57.

²¹ BFL IV. 1403. s. IX. 1925. július 27.

²² Fővárosi Közlöny 36. (1925) 44. sz. (november 27.) Melléklet 77–87.

kötvényadóssággá kívánták alakítani; a tőketörlesztés tekintetében azáltal nőtt volna a város terhe, hogy az 1919 óta megtartott kötvény-sorsolások hatálytalanításával a hátra levő évek törlesztését meg kellett volna emelni. Azaz minden adósság-leszállítást megtagadtak, csupán a hátralékokra nézve ajánlottak fel bizonyos halasztást. Mindez fényévnyi távolságban volt a főváros képviselőinek vágyaitól, így kemény alkudozás után született meg az augusztus 14-én aláírt egyezmény. E felé a hitelezők részéről az jelentett nagy lépést, hogy a békeszerződés óta 2,5 millió angol fontra felszaporodott kamathátralékot hajlandók voltak kiegyenlítettnek tekinteni az említett 10% pótdíjából teljesített fizetésekkel. Mivel a teljes adósságnak ez volt a legveszedelmesebb, azonnal perelhető és végrehajtható része, a város tárgyalóküldöttsége ezek után hajlott nagyobb teher vállalására a későbbiekben, és 1926–1930 között az esedékes kamat 75%-ának, ettől kezdve 100%-ának fizetésében egyeztek meg. A tőketörlesztés alól nyolc évre mentesítést kaptak, azt 1934-ben kellett megkezdeni, és mindhárom kölcsön törlesztési idejét 20 évvel meghosszabbították. Zálogul a város lekötötte a Víz-, a Gáz- és az Elektromos Művek bruttó bevételeit. A döntő kérdésben tehát a hitelezők álláspontja kerekedett felül: adósságot nem engedtek el, csak átütemezték, a főváros csupán az első öt évre esedékes kamat tekintetében kapott könnyítést.²³ Az egyezmény aláírásáról a magyar küldöttségen belül folyt vita során arra a felvetésre, hogy a főváros részéről milyen hibák vezettek a súlyos feltételekhez, Buzáth János közművekért felelős alpolgármester így reagált: „Kérde, mik voltak ezek a helyrehozhatatlan hibák? Hiba volt az, hogy a főváros üzemeit fejlesztette, hogy azok jól prosperálnak, s hogy ezt a szakértők szemel természetesen észrevették? Éppen a főváros helyes üzempolitikája fogja eredményezni azt, hogy kötelezettségének a külföldi hitelezőkkel szemben eleget fog tehetni.”²⁴

1925 volt az első olyan év, amikor a főváros költségvetése aranykorona-értéken elérte, sőt némileg már meg is haladta a háború előtti szintet. A főváros

²³ Az ostende-i tárgyalások hivatalos jegyzőkönyveit és az egyezményt lásd uo. Melléklet 87–106.; A háttérben folyt alkudozásokat és a magyar küldöttség belső vitáit megvilágító feljegyzéseket közli *Sipos András*: Ostende-i napló. Budapest székesfőváros és a külföldi hitelezők tárgyalásai 1925-ben. *Fons* 9. (2002) 399–432.

²⁴ *Sipos András*: Ostende-i napló i. m. 431.; A fővárosi közgyűlés 1925. december 18-án fogadta el az egyezményt, miután a kormánnyal sikerült megegyezni abban, hogy a háború alatti, államközi elszámolás keretében megfizetendő tartozás felét az állam átvállalja, másik felét a főváros 35 év alatt részletekben fizeti meg. A kérdés megnyugtatóan csak akkor zárult le, amikor 1926. június 5-én a Nemzetgyűlés megszavazta az 1926. évi XVII. tc.-et, amely kimondta, hogy a várossal szemben a három kölcsönből eredően csak az ostende-i egyezmény értelmében lehet követelést támasztani; egyúttal felhatalmazta a kormányt a klíring-tartozással kapcsolatos megállapodás megkötésére a fővárossal. A hitelező bankoknak pedig be kellett szerezniük a kötvénytulajdonosok szerződésben meghatározott részének hozzájárulását, amelyet szintén 1926 júliusára teljesítettek.

gazdálkodásának adatsorait innen kiindulva az éves zárszámadások²⁵ alapján állítottam össze, a bevételek és kiadások tényleges pénztári teljesülését tükröző „lerovási” rovatok alapján. A korábbi évektől ugyanazért kellett eltekinteni, mint amit a hitelezők szakértői 1925-ben megállapítottak: a pénz hónapról hónapra, majd napról napra történő rohamos elértéktelenedése idején a bevételek és kiadások aranykoronára való átszámítása megállapított szorzószámokkal „csak a bemutatás egy módja, mely a tényeknek egyáltalán nem felel meg”, s nem alkalmas arra, hogy „a stabilizációs időszaknak [...] bevételei és kiadásai összehasonlítása alapjául szolgáljanak”.²⁶

A költségvetés és zárszámadás struktúrája a vizsgált időszakban többször ment át alapvető változásokon: az 1920-tól alkalmazott, igazgatási ágak szerinti tagolásról 1929–1930-tól áttértek az ügyosztályok ügyköreinek megfelelő csoportosításra.²⁷ Mindegyik struktúrára jellemző ugyanakkor, hogy a nagyobb fejezetek és címek vizsgálatunk szempontjai szerint nagyon különböző természetű bevételeket és kiadásokat foglaltak magukban. Ezért az elemi rovat/alrovat szintű adatokat használtam fel, és nem követhettem a korabeli statisztikai kiadványoknak azt a módszerét sem, hogy a számadásokat valamely időszakban érvényes szerkezet szerint újracsoportosítva hozzam közös nevezőre.²⁸

Látható, hogy a világháború előtti kölcsönök rendezésével a főváros valóban kívárta azt az időt, amikor, legalábbis a nagy válságig, szélsőséges erőfeszítés nélkül ki tudta gazdálkodni az ostende-i terhet: a törlesztés 1926-ban a kiadások 5%-át, 1927-ben 4%-át vette igénybe. 1928-tól már az újonnan felvett 20 millió dolláros beruházókölcsönt is törleszteni kellett, kifejezetten az ostende-i egyezményel

²⁵ Budapest Székesfőváros Zárszámadása és Vagyonleltára 1925–1940. évről. Bp. 1926–1941.

²⁶ Fővárosi Közlöny 36. (1925) 44. sz. (november 27.) Melléklet 50. Az infláció adatait összefoglalóan *Botos János*: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. Múltunk 60. (2015) 3. sz. 70–138.; Az 1923 nyarától 1924 márciusáig állandósuló havi kétszámjegyű infláció időszakában a havi és évi átlagok alapján hivatalosan megállapított szorzószámok nemcsak a pénzürtéktromlás és áremelkedés üteme miatt nem adnak megfelelő képet arról, milyen feladatot jelentett ekkor a főváros háztartását vezetni, de azért sem, mert a fővárosi költségvetés kiadási struktúrájának megfelelően az igénybe vett árúk és szolgáltatások áremelkedése közötti különbségek is az átlagtól erősen eltérő hatást gyakoroltak. Az 1925. és 1926. évi zárszámadási adatokat a Székesfőváros Statisztikai Hivatal által alkalmazott szorzóval számoltuk át pengőértékre (1925: 1 aranykorona = 15 854 papírkorona, 1926: 1 aranykorona = 14 500 papírkorona, 1 aranykorona = 1,16 pengő). *Homolyai R.*: A főváros pénzügyei i. m. 19.

²⁷ *Bódy László*: Budapest költségvetése. Városi Szemle 16. (1930) 554–570. A költségvetés szerkezete annak következtében is átalakult, hogy a meghatározott célra rendelt, különböző eredetű és jellegű vagyonrészekkel bíró alapok vagyona az infláció következtében elértéktelenedett (szegényalap, köztemetői alap, szociális intézmények fenntartására szolgáló alapok), így feladataik finanszírozását átvette a községi háztartás, de teljes beolvastásuk csak az 1920-as évek végén történt meg. A kisajátítási és a közkórházi alap külön kezelését az 1930-as évek elején szüntették meg.

²⁸ Ennek következtében, valamint azért, mert ahol erre szükség volt, a bevételi és kiadási főösszegeket a költségvetést alkotó különböző alapok között átfolyó összegektől is igyekeztem megtisztítani, adataim nem egyeznek meg sem az évi zárszámadások főösszegeivel, sem a korabeli statisztikai kiadványokban közöltekkel. Lásd az 1. táblázatot. (A tanulmányhoz tartozó táblázatok a munka végén találhatóak. Valamennyi forrása a Zárszámadások.)

rendezett kölcsönökből eredő kifizetés 1928–1929-ben nem haladta meg a kiadások 3,2–3,3%-át. Az összes kölcsöntörlesztés a 20 millió dolláros kölcsön felvétele után a kiadások 6–7%-át tette ki. Ez a nagy válság idején vált lényegesen súlyosabb teherre, amikor a kiadások volumene 1929-hez képest 1933-ra több mint 38%-kal zuhant, s a kamatot és tőketörlesztést ebből a besűkülő költségvetésből kellett kiszorítani, így az már a kiadások 12–13%-át emésztette fel.

1926-ra kialakult a főváros bevételeinek, gazdálkodásának az a nagyságrendje és lényegében struktúrája is, amely a továbbiakban, a mindenkori konjunktúrát követő ingadozásoktól eltekintve, keveset változott.

Bevételek²⁹

A kölcsönpenzek nélkül számított bevétel 1926-ban az előző évinek csaknem kétszeresét tette ki. Ebben a hatalmas ugrásban két bevételi csoport játszott a döntő szerepet: a bevételek nagyobb részét kitevő adóbevételek 85%-os emelkedése, valamint ekkor jelentek meg a városi háztartás igazán számottevő jövedelmi forrásaként az üzemekből származó bevételek. A szolgáltatásokból származó bevételek ehhez képest már „csak” másfélszeres, a vagyontól származó bevételek pedig egyharmados emelkedést mutattak.

Az üzemi bevételek súlyának nagyságrendi emelkedése mellett is, a városi háztartás fő tartópillérei az adóbevételek maradtak, sőt ezekre erőteljesebben támaszkodott, mint a világháború előtti években. Az adóbevételek két világháború közötti többnyire 52-56%-os aránya korábban a 19. század utolsó és a 20. század első éveire volt jellemző. 1901 után, a korszerű szolgáltatások szélesebb körű terjedése és a közüzemi szektor kialakulása időszakában az adók már soha nem érték el a bevételek fele részét, az utolsó békeévekben pedig részesedésük 42-44%-ra süllyedt.³⁰ A két világháború között viszont csak a nagy válság fővárosi gazdálkodás szempontjából legsúlyosabb éveiben, 1933–1934-ben maradt az adók aránya markánsan 50% alatt, amikor az 1930. évi csúcshoz képest 1933-ra az adóbevétel több mint harmada tűnt el. Az adóbevétel és a kölcsönök nélküli összbevétel volumene is csak 1940-re – már jól érzékelhető inflációs környezetben – tudta elérni és némileg meghaladni az 1929–1930-as szintet.³¹

Az adóbevétel 1926-ban tapasztalható megugrásában két adónemnek volt kiemelkedő szerepe: az állami egyenesadók után kivetett községi pótdónak és a

²⁹ Lásd a 2. táblázatot. A táblázatban kiemelt négy fő kategória nem fedi le a kölcsönök nélküli összes bevételt, csak annak általában 91-93%-át. A kiemelt kategóriák nem ölelik fel a különféle eljárási díjakból és illetékekből, az állami hozzájárulásokból és megtérítésekből, a személyzet nyugdíj-, betegség és balesetbiztosítási járulékaiból származó bevételeket, valamint számos kisebb, illetve egyedi jellegű tételt.

³⁰ Sipos András: Várospolitika és városigazgatás i. m. 100–110.

³¹ Lásd a 3. táblázatot.

forgalmi adórészesedésnek. A pótdadó, amelyet az alapul szolgáló állami adó után százalékos arányban vetettek ki, a városegysítés óta mindig első volt az adóbevételek ranglistáján. Az 1922. évi adóreform óta a földadó, a házadó, a társulati adó, valamint a részvénytársaságok igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjai javadalmazása után kivetett tantième-adó után rótták ki. 1920-ban a pótdadó kulcsát az alapadókhoz képest a korábbi 33%-ról 60%-ra emelték, 1924-ben azonban a szanalási törvény felhatalmazása alapján a városok háztartásáról kiadott belügyminiszteri rendelet a legmagasabb mértékét 50%-ban állapította meg, hogy a városok szorult helyzetükben a pótdadó emelésével ne vegyék túlságosan igénybe az állam számára kiaknázható adóalapot.³² A fővárosi közgyűlés – társadalmi bázisuk és politikai felfogásuk, világképük markáns különbözőségeinek megfelelően³³ – adózási kérdésekben általában élesen eltérő álláspontot megjelenítő pártjai az 1926. évi költségvetés tárgyalása során egyetértésre jutottak abban, hogy meg kívánják tartani a 60%-os mértéket, mivel „mindaddig, míg a legszegényebb néposztályt sújtó forgalmi adó és fogyasztási adók, valamint a vámok megszüntetve, esetleg mérsékelve nincsenek, semmiféle más adókönnyítésnek nem lehet helye, annál kevésbé, mert a községi pótdadó inkább azokat a teherviselő rétegeket sújtja, amelyek csak a legkisebb egzisztenciák terhein való könnyítés után tarthatnak igényt adómérséklésre [...]”.³⁴ A kormány azonban a költségvetés jóváhagyása során nem engedélyezte az 50%-ot meghaladó pótdadót.

A pótdadó mértékénél figyelembe kell venni, hogy 1927-ig a feltüntetett összeg magában foglalja az általános kereseti adót is, mivel pénzügyminiszteri rendelet alapján, mint egyéb közadókkal együttesen kezelendő adót, ennél a költségvetési címnél kellett elszámolni. Az 1925–1926 közötti növekedést ezzel együtt is túlnyomórészt a házadó csaknem kétszeres emelkedése magyarázza. A házadót a nyers házbér-jövedelem után, Budapesten annak 20%-ában, (1929-től 17%-ában) állapították meg. A szanalásról szóló 1924. évi IV. törvénycikk alapján megkezdődött a kötött lakberek aranykorona értékben történő fokozatos emelése, amelynek eredményeként a papírkoronában fizetett lakbérnek 1926 májusára az aranykorona-érték 50%-át el kellett érnie.³⁵ Másrészt a határozott időre kötött új bérletek béréről a felek már szabadon állapodhattak meg, majd 1926-ban ezt minden bérletre kiterjesztették. 1926 novemberére Budapesten már mintegy 4000 lakást érintett a szabad megállapodás, ami nyilvánvalóan tetemes emelkedéssel járt.³⁶

³² 1924. évi 171.000. BM rendelet 2.§. Magyarországi Rendeletek Tára 1924. 468.

³³ A fővárosi politika pártstruktúrájáról összefoglalóan *Ignác Károly*: Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban 1920–1945. Bp. 2013.

³⁴ Fővárosi Közlöny 37. (1926) 27. sz. (június 21.) 1. Melléklet. A Pénzügyi Bizottság jelentése. 1–2.

³⁵ 1924. évi IV. tc. 2.§ a) melléklet C. pont.

³⁶ *Borsos Endre*: A magyar lakásügy a háború kezdetétől. I. Bp. É. n. [1929.] 492–493.

A kereseti adótól eltekintve, amely az állam által átengedett adónem volt, és átmenetileg szerepelt a pótdadó zárszámadási elszámolásában, a valóban pótlékolat adónemek között a földadó pótléka Budapesten csak néhány tízezer koronát jelentett. A házadó 1926-ban 86%-os, a társulati és tantième-adó 13%-os részesedése a pótdadó-bevételben kisebb ingadozásokkal az egész korszakra jellemző. Hiába összpontosult Budapesten a bank- és részvénytársasági vagyontulajdonosok része, a vállalatok és haszonélvezők közvetlen adózása szinte elhanyagolható szerepet töltött be a főváros közfeladatainak finanszírozásában. A házbéradó szerepéről a korabeli statisztikus megállapította: „A házadó mindenestre olyan adónem, amely a háztulajdonost kíméli és a terheket azokra hárítja, akik nem a maguk tulajdonában laknak vagy nem abban fejtik ki üzleti tevékenységüket. [...] A házadót ennél fogva nem szabad tárgyi adónak tekintenünk, sem hozadéki adónak. Csak formája szerint hozadéki adó ez, mert az adókivető hatóságok a ház hozama után vetik ki. De lényegében részben jövedelmi, részben kereseti adó ez, vagy a lakó fizeti jövedelméből vagy a kereskedő, haszoncélra bérlő az üzemi keresetből.”³⁷ Ha ehhez hozzávesszük a bérjövedelem 3%-át kitevő házbéradót és az 1,5% szemétfuvarozási illetéket, amelyek teljes egészében a főváros bevételét (az 1920-as évek végén együtt az adóbevétel kb. 10–11%-át) képezték, megállapítható, hogy folytatódott az a dualizmus kori hagyomány, hogy a fővárosi adóztatás legnagyobb mértékben a lakásbérekből merített.

1921-ben bevezették Magyarországon az általános forgalmi adót, és mivel az infláció elszabadulását az egyenesadók emelésével nem lehetett követni, a pénzforgalom emelkedését automatikusan követő forgalmi adó lett az államnak, de a fővárosnak is az egyik legfontosabb bevételi forrása, mivel a kormány az adó negyed-részét átengedhette a kezelésüket és ellenőrzésüket átvállaló önkormányzatok részére. Kulcsát 1922-ben 1,5-ről 3%-ra emelték, majd 1925-ben 2%-ra szállították le, 1931-ben ismét 3%-ra emelték (a főváros részesedése azonban 0,5% maradt).³⁸

1923-tól új és nagy hozamú jövedelemforrást jelentett a főváros számára az állam által kreált új típusú kereseti adó átengedése az önkormányzatoknak.³⁹ Két kategóriája volt: az 5%-os általános kereseti adót az önálló kereset után (iparosok, kereskedők, vállalkozók, szabadfoglalkozásúak, járadékosok) fizették, az alkalmazottak kereseti adóját 0,5–7,5% közötti kulccsal a munkáltató vonta le és fizette be. A fogyasztási adó, amelyet a húsfélék és a bor után 1925-től önálló városi

³⁷ *Móricz Miklós*: Budapest szerepe az országos közteherviselésben. II. rész. Városi Szemle 19. (1933) 720–721. (Budapesten a lakásoknak mintegy 85%-a bérlemény volt.)

³⁸ A mai szemmel alacsonynak látszó kulcs megtévesztő, mivel az adót nemcsak a végfelhasználónak kellett megfizetnie, hanem az előállítás és értékesítés minden olyan pontján, amikor pénzbeli ügyletre került sor, így az többszörösen épült be a végtermék árába.

³⁹ 1922. évi XXIII. tc.

adóként, a sör és az égetett szeszes italok után állami adó pótlékként szedtek, valamint a főváros területére behozott áruk után lerótt városi vám együttesen az adóbevétel mintegy ötödrészét szolgáltatták a korszak folyamán.

Az infláció megfékezése után az egyenesadók valorizálódtak, ugyanakkor az infláció idején bevezetett vagy felemelt közvetett adók is megmaradtak, így az egy főre jutó fővárosi közteher a Statisztikai Hivatal kimutatása szerint az 1913. évi 49,85 pengőről 1926-ra 93,77 pengőre emelkedett.⁴⁰ A Pénzügyi Bizottságnak az 1926. évi költségvetést kísérő jelentése megállapította: „nem lehet véleménykülönbség a tekintetben, hogy az életszükségleti cikkek, különösen a hús fogyasztási adójának és az elsőrendű élelmicikkekre kirótt városi vámnak eltörlése egyik igen fontos közérdek. Teljes tudatában vagyunk annak, hogy ezek a közterhek különösen az életviszonyokkal amúgy is küszködő népkategóriákat sújtják, amelyeknek ezek alól való mielőbbi mentesítése kétségkívül elsőrendű kötelesség.”⁴¹ Az így kieső összeg fedezeteként egyrészt a községi pótagó 60%-os kulcsának megtartása szolgált volna, amit a kormány nem engedélyezett, másrészt a bizottság felhívta a figyelmet „igazságos újabb bevételi források”⁴² előteremtésének szükségességére is. E téren azonban már nem jött létre egyetértés a későbbiekben sem.

A világháború előtti városi adóreform-elképzelések elsősorban a telkek értékében ismerték fel azt a kiaknázatlan adóalapot, amely a város fejlődésével úgyszólván automatikusan emelkedik. 1917-ben a közgyűlés telekértékadó bevezetését szavazta meg a telkek háromévenként megállapítandó forgalmi értékének fél százalékában. Ebben megalkotói a fiskális és szociális érdek összhangját látták, mivel a telkek (a felépítmény nélküli föld) értékemelkedése a „köz munkája”, azaz a városfejlődés révén áll elő, az új adó ezt veszi igénybe a köz javára, miközben akadályozza a spekulációt, egyúttal ösztönzi a telkek értéküknek megfelelő, de nem túlzott kihasználását.⁴³ 1921 júliusában a közgyűlés keresztény községi párti többsége az eltörlése mellett döntött, arra hivatkozva, hogy az adó a családi házat építő kispolgárokat kényszerítheti telkeik eladására, azokat a „konjunktúrák” kezébe juttatva.⁴⁴ A belügyminiszter ezt a határozatot ugyan nem hagyta jóvá, de mivel a közgyűlés nem alkotta meg a kívánt újabb szabályrendeletet, az adó további kivetésére nem került sor. A telekértékadónak mint a forradalom előtti

⁴⁰ *Homolyai R.*: A főváros pénzügyei i. m. 19. (Zárszámadási előírási adatok alapján. Az általa számításba vett közterhek köre némileg szélesebb a 3. táblázatban szereplő adófajtáknál, mert bizonyos díjakat és járulékokat is magukban foglalnak.)

⁴¹ Fővárosi Közlöny 37. (1926) 27. sz. (június 21.) 1. Melléklet. A Pénzügyi Bizottság jelentése. 2.

⁴² Uo.

⁴³ BFL IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: IV.1403.a.) 849/1917.; Fővárosi Közlöny 28. (1917) 33. sz. (június 15.) I. Melléklet 1–15.

⁴⁴ Fővárosi Közlöny 32. (1921) 28. sz. (július 8.) II. Melléklet 86.

liberális városvezetés jellegzetes alkotásának elutasítása a kereszténypárt részéről szimbolikus kérdés volt, amelyhez mindvégig következetesen ragaszkodott. A szociáldemokraták 1926-ban – arra utalva, hogy „a községi közszolgáltatások főösszegei olyan adónemekből származnak, amelyek főleg a szegényebb néposztályt terhelik”⁴⁵ – kezdeményezték háztartási alkalmazottak tartásának és a magáncélú gépjárműveknek a megadóztatását, valamint szobaszám szerinti progresszív lakásadó mint lakásépítési céladó bevezetését az egyszobás lakások mentesítésével.⁴⁶ Ezeket az elképzeléseket azonban egyetlen polgári párt sem támogatta, így az adórendszerben lényegi változásra nem került sor.

Említettük, hogy a hitelezők a főváros közüzemeiben látták a potenciális aranybányát. Az infláció idején ezek nem szolgáltattak számottevő jövedelmet a városi háztartásnak, mivel bevételi többletüket az üzem rekonstrukciójára, beruházásra használták fel.⁴⁷ 1925-ben a lakhatási válság és a közintézmények leromlása arra készítette a főváros vezetését, hogy lakásépítési programot indítson,⁴⁸ valamint iskolaépületek emelet-ráépítésére is jelentős összeget szavaztak meg. Amikor az ostende-i egyezmény végleges perfektuálásával felmerülhetett újabb kölcsön felvételének lehetősége, 1925–1926 folyamán már közel 18 millió pengőnyi olyan beruházást határoztak, sőt részben végeztek is el, amely végső soron csak az új, hosszú lejáratú kölcsönben találhatta meg fedezetét.

Amint 1926. március 29-én egy bizalmas értekezleten Sipőcz polgármester kifejtette, a külföldi pénzcsoportokkal folytatott tárgyalások során olyan jelzések érkeztek, miszerint „nem valószínű az, hogy nem jövedelmező beruházások a kölcsönpénz piacon kedvező fogadtatásra fognának találni [...], hogyha mi beruházási programot akarunk, és ezt rövid idő alatt akarjuk megvalósítani, akkor csakis lukratív dolgokkal jöhetünk, és csak bizonyos rövid időn belül.”⁴⁹ Mivel a kölcsön elmaradása az építési program kifulladásával fenyegetett, az adók további emelésétől az adott struktúrában mindenki tartózkodni kívánt, az adó alapnak a kevésbé igénybe vett vagyonok és magas jövedelmek rovására történő bővítését sem az önkormányzaton belüli erőviszonyok, sem a kormány hozzáállása nem tette lehetővé, ez a szituáció véglegesen eldöntötte azokat a vitákat is, hogy a közüzemi politikában a közszükségletek jó és olcsó kielégítését vagy a pénzügyi rentabilitást kell-e előtérbe helyezni. Amint Harrer Ferenc Sipőcz fenti

⁴⁵ Fővárosi Közlöny 37. (1926) 27. sz. (június 21.) III. Melléklet 8.

⁴⁶ Vö. *Varsányi Erika*: A szociáldemokrata párt várospolitikája Budapesten a két világháború között. Bp. 2011. 205–210.

⁴⁷ *Homolyai R.*: A főváros pénzügyei i. m. 25–27.

⁴⁸ Fővárosi Közlöny 38. (1927) 10. sz. (március 10.) Melléklet 55–56.; *Umbrai Laura*: A szociális lakásépítés története Budapesten 1870–1948. Bp. 2008.

⁴⁹ BFL IV.1403.s.22. kötet, 1926. március 19-ei ülés 18.

megnyilatkozására reagálva megfogalmazta: „nekünk az üzemeken keresztül kell a kölcsönt vezetnünk, és az üzemeken keresztül kell előteremteni azt a – hogy úgy mondjam – másodlagos kölcsönt, amellyel azután az úgynevezett nem lukratív, de szükséges beruházásokat fedezzük”.⁵⁰ Azaz, az önállóan gazdálkodó üzemek fejlesztése és a város más célú építkezéseit szolgáló kölcsön nem feltétlenül kapcsolódik össze, de a hiteligény mértéke akkora, hogy azzal a város mindenképpen a nemzetközi pénzpiacra szorul, ott pedig nem túlságosan kedvezőtlen kondíciókkal csak úgy lehet kölcsönt szerezni, ha olyan célokat jelölnek meg, hogy a kölcsönből eszközölt jövedelmező befektetések közvetlenül biztosítsák a törlesztés fedezetét, és arra ne általánosságban a város vagyona és költségvetési bevételei szolgáljanak biztosítékként. A kérdés már csak azért is kényes volt, mert a Víz-, Gáz- és Elektromos Művek bruttó bevételei le voltak kötve az ostende-i egyezményrel rendezett kölcsönök törlesztésére. Márpedig csak e monopolisztikus üzemek és a közlekedési vállalatok esetében lehetett kilátásba helyezni, hogy a tervezett beruházások részben a kapacitás bővítéséből származó bevételi többlet, részben a korszerűsítéssel elérhető gazdaságosabb működésből eredő megtakarítás révén meghozzák azt az évi több millió aranykoronát, amely a tőke- és kamatfizetés fedezeteként szolgál. A tanács 1926 márciusában 20 millió dollár felvételére tett előterjesztést, ebből 23,8 millió aranykorona összeget kívántak tanácsi beruházásokra – nagyrészt lakás- és iskolai célokra – fordítani, 64,6 milliót viszont az üzemekbe fektetni.⁵¹

Ennek nyomán 1926-tól alakult ki az a rendszer, amelyet a polgármester költségvetési előterjesztésében így foglalt össze: „az üzemek a múlthoz képest lényegesen nagyobb tétellel járulnak hozzá a központi pénztár dotálásához és így szolgálják a főváros háztartásának általános érdekeit. [...] arra kell a jövőben törekedni, hogy ez a kérdés megoldassék akképpen, hogy az üzemek a befektetett tőkének megfelelő amortizációjával, valamint üzleti feleslegükkel járuljanak hozzá az általános szükségletek fedezéséhez.”⁵²

Az üzemi bevételeken belül csaknem kiegyenlített volt a beruházott tőke törlesztése és kamata, illetve az üzleti felesleg címén a városi háztartásnak a korszak

⁵⁰ Uo. 19.

⁵¹ Fővárosi Közlöny 37. (1926) 15. sz. (április 16.) I. Melléklet.

⁵² Fővárosi Közlöny 37. (1926) 23. sz. (május 28.) Melléklet 4.; Az egyes adónemekről részletesen lásd A székesfővárosi községi közterhek jogszabályai. Szerk. Homolyai Rezső – Takács György. Bp. 1933. Lásd a 4. táblázatot. (A táblázat nem foglalja magában a részvénytársasági formában működő fővárosi vállalatokból származó bevételt, így a BSZKRT és a hozzá kapcsolódó megváltott villamosvasúti társaságok, a Vásárpénztár, Kisipari Hitelintézet, Községi Takarékpénztár által szolgáltatott bevételeket. Ezek a városi vagyomból származó bevételek között jelentkeznek, mint osztalékjövdelem. A közlekedési vállalatok esetében ehhez képest jóval többet jelentett a területhasználati díj és a közlekedési adó. A BSZKRT-től például 1934-ben területhasználat címén több mint 3 millió 600 ezer pengő, közlekedési adóban 3 millió 890 ezer pengő folyt be 12 525 pengőnyi osztalék mellett.)

egésze alatt beszolgáltatott összeg aránya (42, illetve 39%), természetbeni szolgáltatás címén a Gázművek és az Elektromos Művek által biztosított és ilyen módon elszámolt közvilágítás jelenik meg. Az üzemekből származó bevétel a részvénytársaságok nélkül – így a BSZKRT által szolgáltatott évi több millió korona területihasználati díj és közlekedési adó nélkül is – mindvégig megbízhatóan felülmúlta a városi költségvetésre nehezedő kölcsöntörlesztési kötelezettség mértékét.

A szolgáltatásokból származó bevételben a kórházak, gyógyintézetek ápolási díjai, valamint a közlelmezési intézmények (közvágóhidak, vásárcsarnokok) bevételei képviselték a legtetemesebb részarányt. 1929-ig ide számítottak a vízművek bevételei is, majd önálló vagyongazdálkodás üzem lett. A főváros jelentős lakásállománnyal is rendelkezett, amelynek bérjövödelme évi 4,5–5,5 millió pengő körül mozgott. Számottevő összeget jelentettek még a burkolási és csatornázási járulékok, a temetői díjak és a főváros törvényes kötelezettsége nélkül fenntartott iskolák tandíjai. A városi vagyomból származó bevételben stabil alapot jelentettek a közterületihasználati és az ingatlan-bérleti díjak; időnként tetemes, de a dollor természetéből következően erősen ingadozó volt az ingatlanok értékesítéséből származó jövedelem. Az értékpapírokból, részvényosztalékból származó bevétel az 1920-as években képviselte a vagyomból származó bevételek kiemelkedő komponensét, a válság alatt azonban ez tetemesen megcsappant.

Kölcsönök és beruházások

Az 1926-ban elhatározott 20 millió dolláros új beruházókölcsönt a főváros végül 1927-ben vette fel a New York-i Bankers Trust Company által vezetett, amerikai, holland és svájci pénzügyintézeteket összefogó konzorciumtól.⁵³ Az eredeti elképzelés módosításával ebből kikapcsolták a Gázművek és a BSZKRT beruházásait, nagy hangsúlyt kaptak viszont a közlelmezési beruházások, amelyeknek nem csak a város ellátása, de az agrárexport Budapesten keresztül történő lebonyolítása szempontjából is nagy jelentőséget tulajdonítottak, és ezzel is úgy számoltak, hogy a rá fordított kölcsönpénz törlesztését képes kitermelni. Az 1924. évi államkölcsönt követő nagy tőkebeáramlás idején az egyik legkedvezőbb kondíciókkal felvett közületi kölcsön volt a fővárosé, amelynek bonitását az általánosan kedvező pénzügyi hangulat mellett az ostende-i egyezményben vállalt 100%-os törlesztés is erősítette. A népszövetségi kölcsön, a vidéki városok 1925. évi egyesített kölcsöne és az 1926. évi vármegyei kölcsön 7,5%-os kamatjával szemben a főváros 6%-ra kapta meg a hitelt (a kötvények átvételi árfolyama 88,5%), ennél alacsonyabb csak az 1928. évi svéd „gyufakölcsön” 5%-os kamata volt (amelynél

⁵³ BFL IV.1403.a. 402/1927., 800/1927. kgy.

az ügylet részét képezte az állami gyufamonopólium bevezetése és kihasználásának svéd kézbe adása is).⁵⁴ A felhasználás alakulását 1927-től 1934-ig Budapest Székesfőváros Zárószámadásában követhetjük.⁵⁵

A pénzügyi helyzete a későbbiekben nem tette lehetővé újabb hosszú lejáratú kölcsön felvételét, így az 1927-es kölcsön pénzkészletének kimerülésével az Elektromos Művek és a Vízművek fejlesztésének folytatását, valamint az 1927. évi beruházóprogram az amerikai kölcsön által nem fedezett részének befejezését 1930-ban 46 millió pengő függő kölcsönrel biztosították.⁵⁶

A válság mélypontján, 1933–1934-ben a fővárosi beruházási tevékenysége minimális keretek közé szorult. A válság utáni helyzetben a nemzetközi pénzügyi piac már elérhetetlennek mutatkozott, az újabb hosszú lejáratú kölcsönökhöz viszont új tőkeforrást jelentettek az 1928-ban bevezetett öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló kötelező biztosítás tartalékai. Ez egyben azzal is járt, hogy mivel ezen alapok felhasználása végső soron éppúgy a kormánytól függött, mint a fővárosi kölcsönfelvételeinek jóváhagyása, az állami gazdaság- és pénzügyi politika szempontjai a korábbinál is közvetlenebbül határozták meg a fővárosi beruházási lehetőségeit. A fővárosi vezetés ugyanakkor a korábbinál nagyobb mértékben vette figyelembe – a város fejlesztésének, a szolgáltatások működésének követelményein túl – a főváros által eszközölt beruházások konjunktúra-szabályozási és munkaerőpiaci hatásait.

1935–1938 között a főváros 46,7 millió pengő beruházási célú kölcsönhöz jutott, ebből 25,2 millió az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI), 9 millió a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetétől, 7,5 millió a Községi Takarékpénztártól⁵⁷ származott, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 5 millió hitele pedig egy különleges, de meg nem valósult célra, egy tabáni gyógyszálló felépítésére szolgált volna. A felvett összegekből állami beruházásokhoz való hozzájárulásként (Margit híd kiszélesítése, Nemzeti Sportcsarnok, tüdőbeteg klinika) 5,9 milliót kellett átengedni, így a fővárosnak saját beruházásaira 40,3 millió állt rendelkezésre.⁵⁸

Az 1930-as évek második fele fővárosi beruházásainak középpontjában a beépített városterület 1920-as évek óta lezajlott bővülésével elégtelenné vált technikai alpinfrastruktúra hiányainak pótlása, valamint a fokozódó és lassan

⁵⁴ *Buday K.*: Magyarország a nemzetközi pénzügyi piacon i. m. 572–573.

⁵⁵ Budapest Székesfőváros Zárószámadása 1934. i. m. 383. Lásd az 5. táblázatot.

⁵⁶ BFL IV.1403.a. 1089/1930.

⁵⁷ Az 1937. évi 440. sz. közgyűlési határozat a Községi Takarékpénztártól 30 millió pengő névértékű kölcsön felvételéről rendelkezett, ennek a 7,5 millió felüli része a Takarékpénztárral szemben fennálló rövid és középlejáratú adósságok konvertálását szolgálta.

⁵⁸ Fővárosi Közlöny 50. (1939) 25. sz. (április 18.) I. Melléklet 4. Lásd a 6. táblázatot.

tömeggé váló motorizációhoz történő alkalmazkodás és a város működésének változatlanul kritikus pontját jelentő tömegközlekedés fejlesztése állottak. A válság alatt leállt hatósági lakásépítés folytatásában kezdetben a szükséglakások építésére esett nagyobb hangsúly, mivel ezek hiánya a fizetésektelen lakók kilakoltatását és a nyomortelepek felszámolását is akadályozta (1937–1938-ban épültek a ferencvárosi Dzsumbuj és a hozzá hasonló kőbányai Bihari és Hős utcai szükséglakásos tömbök). 1938–1939-ben mintegy ezer kislakást is építettek.⁵⁹

1939 áprilisában több évre szóló, 114 milliós beruházási programot fogadtak el, amelynek súlypontjai az előző éveketől sok tekintetben eltérően alakultak. A legnagyobb összeget, 42,5 millió pengőt a tömegközlekedésre – nagyrészt a villamosvágányoknak, a gépkocsik tömeges megjelenésével előállt új forgalmi követelmények által kívánt, útközépre helyezésére és a kocsipark felújítására – szánták. Ezt a terv szerint a BSZKRT nagyrészt a saját erejéből fedezte, a város pedig a költségvetésbe teljesítendő befizetési nagy részének elengedésével támogatta volna. 22 millió pengőt terveztek az új városháza és az ugyanitt elhelyezni szándékozott üzemi székházak építésére. Erre a célra a Községi Takarékpénztár kölcsönét kívánták felhasználni. 3000 kislakás építésére pedig az OTI 20 millió pengős kölcsöne szolgált. A fennmaradó mintegy 30 millió pengő értékű beruházást szándékoztak bankhitelből finanszírozni. Ebből 19 milliót a fővárosra háruló légmentesítési igényeltek, 3 milliót városszabályozásra és ezzel összefüggő telekszerzésekre, 2 milliót iskolaépítésre, 1,5 milliót a Duna-parti villamosvonal – a Duna-parti gyorsforgalmi út kialakításának tervével összefüggő – átépítésére, 1,4 milliót út- és csatornaépítési, valamint kertészeti munkálatokra, a többit pedig a költségvetésből kiszorult kisebb beruházásokra irányozták elő.⁶⁰

A vizsgált időszakban a főváros háztartásának keretében finanszírozott beruházások zöme két nagy hullámban zajlott le 1927–1931 között, majd 1938-tól. Erre a 8 évre esik a 16 évben végrehajtott beruházások kiadásainak háromnegyed része. Ezek a beruházási hullámok egyértelműen a kölcsönpenzek hozzáférhetőségével állottak kapcsolatban. Az egyik fontos tanulság mégis az, hogy a főváros a rendes bevételekből is számottevő arányban fordított beruházásra. Míg 1900–1913 között a beruházásra költött összeg közel 80%-a kölcsönpénzből származott, addig az 1925–1940 közötti beruházásokat csak 51%-ban finanszírozták ilyen forrásból. Az út- és csatornaépítés, új iskola- és óvodaépületek emelése a meglévők bővítése és korszerűsítése, a szociális, egészségügyi és kulturális létesítmények modernizálása, az épületek felújítása, tatarozása évről évre komoly összegeket emésztett fel.

⁵⁹ *Umbrai Laura*: A szociális kislakásépítés története Budapesten i. m. 243–304.

⁶⁰ Fővárosi Közlöny 50. (1939) 25. sz. (április 18.) I. Melléklet 1–17.; BFL IV.1403.a. 266/1939., a 30 milliós bankkölcsön felvétele: uo. 347/1939., az új városháza és üzemi székház céljára 22 millió pengő felvétele: uo. 267/1939., a 20 millió pengő OTI-kölcsön felvétele uo. 417/1939.

Összegzés

A világháború előtti, Bárczy István által irányított városvezetés gazdálkodási elvvé emelte, hogy a városfejlesztést, a nagyobb beruházásokat alapvetően kölcsönpénzekből kell megvalósítani, már csak azért is, mert ezek nemzedékeket hivatottak kiszolgálni, így a hosszúra nyúló törlesztés révén a terheket is indokolt a nemzedékek között megosztani. A két világháború között regnáló, mindvégig keresztényszociális dominanciájú városvezetés, egyrészt a valutakölcsönök kockázatairól szerzett tapasztalat, részben az aktuális pénzügyi lehetőségek miatt jóval nagyobb óvatosságot tanúsított az eladósodást illetően, de a meglévő létesítmények és szolgáltatások szinten tartásán túlmenő fejlesztések ekkor is meghatározó mértékben függtek a kölcsönszerzési feltételektől. A háború előtti külföldi kölcsönök rendezetlen volta miatt az 1920-as évek elején csak az önálló vagonkezelésű üzemek használhatták ki rekonstrukcióra az inflációs finanszírozás nyújtotta lehetőségeket, de a fővárosi háztartást ennek a kérdésnek kellett alárendelni. Érdemi fejlesztési, beruházási politika csak az ostende-i egyezmény eredményeképpen, 1926-tól indulhatott meg, amikor a meglévő létesítmények 1914 óta tartó leromlása is orvoslásra várt. A városnövekedés súlypontjának áthelyeződése a kompakt városmagról lazább beépítésű külsőbb területekre azzal járt, hogy a lakosság gyarapodásához képest sokkal gyorsabban nőtt a közművekkel, tömegközlekedéssel ellátandó terület kiterjedése. Mindezek miatt a technikai és szociális infrastruktúra végig a nyomasztó elégtelenség állapotában leledzett. A beruházási hullámok másik fő ösztönzője a szinte permanens lakhatási válság volt. A lakásépítés úgy képezte a beruházási politika súlyponti területét, hogy – ha a szükséglakásoktól eltekintünk – a Bárczy-kori 1909–1913 közötti lakásépítési akció 4816 lakásra rúgó mennyiségi teljesítményét csak kevéssel sikerült túlhaladni 1939-ig, az OTI-kölcsönből elindított, de csak részben végrehajtott 3000 lakásos akció kezdetéig, és a lakhatás minőségében sem jelentettek úttörést a főváros lakásai.

A kölcsöntörlesztés fedezetének megteremtésében, a Bárczy-korszakhoz hasonlóan, meghatározó szerepet szántak a monopolisztikus jellegű közüzemeknek. A háború előtt ezek közül a gázszolgáltatás került városi kézbe, s minthogy a gázzal ellátott lakás középosztályi szint alatt viszonylag ritka volt, a magánvállalati korszak nyereségorientált tarifapolitikájának fenntartását úgy is lehetett tekinteni, mint a tehetősebb rétegek egyfajta – az adórendszer szociális igazságtalanságait valamelyest ellensúlyozó – plusz hozzájárulását a költségvetés adósságszolgálati terheihöz. A két világháború között a magas közüzemi tarifák már az alsó rétegeket is komoly mértékben érintették, hiszen ekkor terjedt el tömegeken az elektromos áram használata (1930-ban már a munkáslakások több mint

fele is el volt látva villanyvezetékekkel), széles tömegek számára vált nehezen nélkülözhetővé a tömegközlekedés igénybevétele. Így a nyereségorientált közüzemi tarifapolitikának hasonló társadalmi hatása volt, mint a létszükségleti cikkeket terhelő forgalmi és fogyasztási adóknak. Bár az egyenesadók részesedése az adóbevételek között a világháború előtti 30-36%-os szinthez képest emelkedett, ez nem jelentette az adórendszernek a társadalmi igazságosság szempontjai szerinti kiegyenlítését. Az adórendszert a lakbérjövedelem szisztematikus túl-, míg a vállalati nyereségek alul adóztatása jellemezte.⁶¹ Ez nyilvánul meg abban, hogy az egyenesadók között legnagyobb hányadot kitevő községi pótdadón belül általában 80%-ot meghaladó volt a lakbérékbe beépülő házadó aránya. A fővárosi törvényhatóság élesen szemben álló társadalomképet és politikai felfogást hordozó pártjai abban teljesen egyetértettek, hogy a fennálló adórendszer „antiszociális”, a változtatáshoz szükséges politikai feltételek azonban soha nem jöttek létre, így mind a nagy ingatlanvagyon, mind a nagyvállalati nyereségek utáni adózás aránylag csekély mértékben járult hozzá a főváros működésének és fejlesztésének finanszírozásához.

⁶¹ *Bojkó Béla: Magyar adórendszer és adópolitika (1919–1945). Bp. 1997. 72–123., 152–158.*

1. táblázat Budapest Székesfőváros bevételei és kiadásai pengőben, 1925–1940

Év	Bevételek				Kiadások				
	Bevétel	1925=100	Ebből kölcsön	Kiadás	Ebből beruházás	A kiadások %-a	Kölcsöntörlesztés	A kiadások %-a	
1925	89 402 224	100%	81 897	94 044 710	6 849 457	7%	4 613 029	5%	
1926	184 845 255	207%	11 512 752	157 949 006	10 936 623	7%	7 769 135	5%	
1927	263 652 603	295%	90 142 136	196 260 487	44 344 596	23%	8 280 374	4%	
1928	207 933 817	233%	3 412 429	245 683 167	40 830 264	17%	15 959 166	6%	
1929	209 980 669	235%	574 250	256 620 192	43 683 819	17%	15 983 139	6%	
1930	244 472 410	273%	46 751 059	246 367 842	47 486 644	19%	18 113 366	7%	
1931	200 735 701	225%	6 831 452	215 065 677	32 979 434	15%	22 913 977	11%	
1932	176 081 094	197%	1 632 928	179 515 503	20 108 146	11%	22 901 014	13%	
1933	153 443 980	172%	1 041 000	158 366 459	6 312 379	4%	19 245 659	12%	
1934	174 287 587	195%	3 745 028	175 827 130	5 738 614	3%	18 510 321	11%	
1935	173 657 598	194%	19 580 188	182 578 093	11 266 682	6%	17 644 122	10%	
1936	170 830 403	191%	11 400 000	172 643 244	19 078 988	11%	18 705 786	11%	
1937	200 202 986	224%	41 550 000	197 287 078	17 138 077	9%	16 591 697	8%	
1938	195 749 967	219%	6 850 000	201 243 372	33 669 029	17%	19 473 606	10%	
1939	203 955 887	228%	13 716 817	191 614 308	19 372 961	10%	21 328 319	11%	
1940	253 246 832	283%	39 873 997	235 912 164	35 358 761	15%	28 526 264	12%	

2. táblázat A főváros bevételeinek megoszlása a fő bevételi csoportok szerint pengőben, 1925–1940

Év	Adók	%	Szolgáltatások	%	Vagyon	%	Üzemek	%	Bevétel kölcsönök nélkül = 100%	Kölcsön	Összes bevétel
1925	52 589 607	59%	22 817 063	26%	4 395 506	5%	1 818 323	2%	89 320 327	81 897	89 402 224
1926	97 372 938	56%	34 310 630	20%	5 829 044	3%	21 987 839	13%	173 332 502	11 512 752	184 845 255
1927	104 453 465	60%	32 905 943	19%	6 287 205	4%	12 959 083	7%	173 510 467	90 142 136	263 652 603
1928	104 465 449	51%	48 483 215	24%	7 895 187	4%	17 804 868	9%	204 521 388	3 412 429	207 933 817
1929	108 304 027	52%	41 521 743	20%	17 284 009	8%	16 296 609	8%	209 406 419	574 250	209 980 669
1930	110 681 581	56%	34 260 775	17%	12 753 440	6%	22 155 526	11%	197 721 351	46 751 059	244 472 410
1931	101 873 250	53%	35 304 834	18%	9 616 881	5%	31 557 902	16%	193 904 249	6 831 452	200 735 701
1932	93 129 054	53%	33 715 917	19%	7 583 995	4%	26 220 560	15%	174 448 166	1 632 928	176 081 094
1933	71 027 566	47%	28 156 955	18%	8 662 472	6%	25 515 939	17%	152 402 980	1 041 000	153 443 980
1934	77 215 167	45%	32 037 539	19%	8 309 211	5%	27 317 420	16%	170 542 559	3 745 028	174 287 587
1935	81 943 140	53%	29 875 136	19%	4 993 384	3%	22 761 882	15%	154 077 410	19 580 188	173 657 598
1936	83 871 241	53%	31 687 457	20%	5 894 095	4%	23 600 825	15%	159 430 403	11 400 000	170 830 403
1937	81 807 490	52%	31 626 771	20%	4 024 287	3%	24 919 634	16%	158 652 986	41 550 000	200 202 986
1938	91 817 815	49%	32 072 235	17%	14 642 971	8%	28 242 073	15%	188 899 967	6 850 000	195 749 967
1939	103 669 755	54%	33 057 346	17%	8 096 815	4%	29 609 366	16%	190 239 070	13 716 817	203 955 887
1940	117 184 599	55%	30 472 493	14%	16 084 904	8%	26 614 671	12%	213 372 835	39 873 997	253 246 832

3. táblázat Az adóbevételek megoszlása adónemek szerint pengőben, 1925–1940

év	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Községi pótdadó	14 266 732	30 767 275	25 737 501	22 736 600	28 941 008	27 911 104	25 691 965	21 058 923	19 557 962	18 018 493	15 667 218	16 854 889	16 641 803	18 972 423	21 508 322	26 008 662
%		31.60%	24.64%	21.80%	26.72%	25.22%	25.22%	22.61%	24.20%	23.34%	19.12%	20.10%	20.30%	20.66%	20.70%	22.15%
Ált. kereseti adó			9 957 160	9 54%	6 985 250	7 303 536	6 884 520	5 600 169	5 730 793	5 986 886	5 619 495	5 702 246	6 005 392	7 243 749	8 341 605	9 585 856
					6.45%	6.60%	6.76%	6.01%	7.09%	7.75%	6.86%	6.80%	7.33%	7.89%	8.03%	8.16%
Állk. kereseti adója	8 404 518	9 001 593	11 223 280	14 058 465	13 126 014	18 763 282	11 600 353	8 887 866	7 873 940	7 778 284	8 134 875	8 853 048	8 548 103	9 711 714	11 537 717	13 345 618
	15.98%	9.24%	10.74%	13.47%	12.12%	16.95%	11.39%	9.54%	9.74%	10.07%	9.93%	10.56%	10.43%	10.58%	11.11%	11.37%
Érték-járadék	307 738	590 566	1 001 968	1 863 981	565 257	1 306 302	3 126 372	6 524 166	6 094 754	5 834 842	7 207 621	7 668 384	5 494 892	7 034 483	9 441 785	12 465 088
		0.61%	0.96%	1.79%	0.52%	1.18%	3.07%	7.01%	7.54%	7.56%	8.80%	9.14%	6.70%	7.66%	9.09%	10.62%
Ebadaó	238 587	238 198	212 893	202 149	185 180	171 654	148 758	136 394	135 017	149 578	157 399	172 437	173 430	185 713	213 036	220 508
		0.24%	0.20%	0.19%	0.17%	0.16%	0.15%	0.15%	0.17%	0.19%	0.19%	0.21%	0.21%	0.20%	0.21%	0.19%
Össz.	23 217 574	40 597 631	38 175 642	48 838 355	49 802 709	55 455 878	47 451 968	42 207 518	39 392 466	37 768 083	36 786 608	39 251 004	36 863 620	43 148 082	51 042 465	61 625 732
Egynes %		41.69%	36.55%	46.78%	45.98%	50.10%	46.58%	45.32%	48.74%	48.91%	44.89%	46.80%	44.97%	46.99%	49.13%	52.49%

BUDAPEST BEVÉTELEI ÉS BERUHÁZÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

év	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Forg. adó rész.	988 492	16 349 341	25 389 614	14 028 808	13 580 495	12 528 125	10 053 369	7 997 463	5 511 850	4 408 886	4 002 424	4 411 968	4 314 403	7 612 111	8 345 099	9 376 854
Fényüzemi forg. adó		16,79%	24,31%	13,44%	12,54%	11,32%	9,87%	8,59%	6,82%	5,71%	4,88%	5,26%	5,26%	8,29%	8,03%	7,99%
Fogyasztási adó	11 665 625	13 580 854	12 639 845	12 341 615	12 106 557	12 007 238	13 403 029	12 524 219	10 801 690	11 247 076	11 083 167	11 021 129	11 115 859	11 685 509	12 430 230	11 918 880
Városi vám	5 243 215	6 548 192	7 377 860	7 675 759	7 623 735	6 730 092	6 316 011	5 035 603	3 767 855	3 764 908	9 497 474	7 353 896	7 080 631	6 772 833	7 441 250	7 579 424
Közelekedési adó	1 438 324	8 984 798	7 574 537	5 947 882	5 804 082	5 674 623	5 249 470	4 637 734	4 288 018	4 462 441	4 436 538	4 594 406	4 772 285	5 111 013	55 36 370	6 269 900
Házberkeletár	1 475 787	2 754 772	4 816 025	6 636 638	7 985 157	8 580 259	9 377 298	9 213 758	8 013 342	7 209 674	7 123 737	7 561 531	8 221 883	8 369 438	8 497 643	8 554 354
Vigalmi adó	2 637 400	2 405 529	2 062 277	1 959 228	1 524 531	1 260 146	1 020 491	815 575	778 715	759 657	753 196	786 689	843 404	910 678	943 554	7 29%
Ialm. ill.	1 355 861	1 108 887	1 151 655	896 033	1 772 930	793 594	1 038 580	581 844	611 575	626 029	436 763	520 522	499 348	388 473	792 939	928 771
Szeméif. ill.	2 131 282	1 797 009	2 408 013	3 343 256	3 934 283	4 261 171	4 625 823	4 601 671	3 983 978	3 552 327	3 486 547	3 795 322	4 098 304	4 149 685	4 221 782	4 177 357
Ingatlanv. ill.	1 144 561	2 293 398	2 324 395	2 192 636	2 109 601	2 408 964	2 515 992	4 859 598	3 048 819	2 817 978	3 770 300	4 016 556	3 583 867	3 069 628	4 040 657	6 349 432
Idegen-forg. járulé	1 173 531	579 328	179 805	186 015	189 776	197 701	175 178	95 553	93 903	94 522	84 098	75 880	88 176	80 812	78 708	77 886
Tűzoltási járulé	117 955	373 198	353 797	343 003	418 047	457 896	448 272	404 265	392 175	381 777	375 212	375 138	387 741	409 693	403 615	426 690
Ösz.	29 372 033	56 775 307	66 277 823	55 550 873	58 501 318	55 225 703	54 421 282	50 921 536	41 435 100	39 447 084	45 156 532	44 620 237	45 117 300	48 669 733	52 840 326	55 779 375
%		58,31%	63,45%	53,22%	54,02%	49,90%	53,42%	54,68%	51,26%	51,09%	55,11%	53,20%	55,03%	53,01%	50,87%	47,51%
Adó ösz. =100%	52 589 607	97 372 938	104 453 465	104 389 228	108 304 027	110 681 581	101 873 250	93 129 054	80 827 566	77 215 167	81 943 140	83 871 241	81 980 920	91 817 815	103 882 791	117 405 107

Közvetett adók

4. táblázat A városi háztartás üzemekből származó bevételre pengőben, 1925–1940

Év	Tőketörlesztés és kamat	%	Üzleti felesleg	%	Természeti szolgáltatás keresztlítt értéke	%	Térítések és hozzájárulások	%	Összesen
1925	0	0%	1 082 620	60%	713 752	39%	21 950	1%	1 818 323
1926	0	0%	18 266 898	83%	2 973 966	14%	746 975	3%	21 987 839
1927	7 890 230	61%	2 277 861	18%	2 325 821	18%	465 228	4%	12 959 140
1928	7 732 663	43%	6 662 347	37%	2 842 400	16%	567 458	3%	17 804 868
1929	4 854 069	30%	5 585 795	34%	4 651 135	29%	1 205 610	7%	16 296 609
1930	9 296 676	42%	7 145 746	32%	4 696 479	21%	1 016 625	5%	22 155 526
1931	18 854 503	53%	7 217 819	20%	4 682 122	13%	4 886 260	14%	35 640 704
1932	12 512 657	42%	9 648 900	32%	3 430 369	11%	4 435 751	15%	30 027 677
1933	13 145 890	48%	8 968 846	33%	2 846 206	10%	2 183 499	8%	27 144 441
1934	12 988 982	45%	11 034 364	38%	2 801 222	10%	1 954 323	7%	28 778 891
1935	11 398 589	50%	7 973 645	35%	2 853 568	13%	536 080	2%	22 761 882
1936	11 310 244	48%	9 186 003	39%	2 837 911	12%	266 667	1%	23 600 825
1937	11 353 970	46%	10 121 378	41%	3 343 146	13%	101 140	0%	24 919 634
1938	10 895 750	39%	13 957 826	49%	3 241 925	11%	146 572	1%	28 242 073
1939	10 895 750	37%	14 806 428	50%	3 729 156	13%	178 032	1%	29 609 366
1940	10 600 756	40%	11 678 426	44%	4 146 710	16%	188 779	1%	26 614 671

5. táblázat Az 1927. évi beruházókölcsön teltére 1934. december 31-ig megszavazott összegek

Cél	Pengő
Lakásépítés	38 770 182
Lakásépítéssel kapcsolatos teleksterzés	3 388 539
Elektromos Művek berendezéseinek fejlesztése	20 000 000
Vízművek rekonstrukciója	14 400 000
Autóbuszüzem fejlesztése	12 200 000
Marhar- és sertésközvágóhíd és vásár fejlesztése	6 053 000
Központi vásárcsarnok bővítése, nagyvásártelep, piacok	11 353 341
Egyéb munkák	9 764 880
Összesen	111 929 943

6/a. táblázat Budapest Székesfőváros beruházásai pengőben, 1925–1940

Év	Városrendezés, utak, közszerterületek	Csatornázás	Vízellátás	Gáz, áram	Közlekedés	Közélemezés	Köztisztaság, higiénia, temetkezés	Egészségügy	Oktatás	Kultúra, id.örg. sport, egyház	Szociális	Lakás	Igazgatás, középületek	Egyéb	Résvény, értékpapír	Beruházás össz. = 100
1925	777 536	228 812	897 703	0	0	686 941	641 078	985 529	424 818	174 734	110 188	81 033	1 327 444	1 296 025	389 620	6 849 457
1926	597 115	631 840	545 439	0	0	468 926	544 754	259 848	603 650	716 798	220 684	674 513	1 249 959	4 951 421	572 399	10 936 623
1927	4 935 879	2 316 408	1 816 093	0	545 600	1 048 360	268 870	1 424 434	1 683 279	5 354 386	192 112	23 474 393	0	2 136 254	430 528	44 344 596
1928	6 212 751	2 554 264	1 144 778	5 401 268	1 399 356	704 246	468 627	599 464	675 640	1 738 284	371 122	16 466 460	742 395	2 351 609	0	40 830 264
1929	7 247 085	1 921 742	2 768 162	5 571 742	6 681 994	3 111 805	325 706	1 345 138	2 813 589	2 326 331	2 250 545	3 639 913	1 023 077	2 656 990	0	43 683 819
1930	7 471 021	508 827	5 527 207	12 096 979	2 926 548	4 805 007	997 543	1 355 557	2 604 267	2 378 042	2 273 828	1 266 583	778 889	2 496 346	0	47 486 644
1931	3 459 989	1 881 672	6 817 986	6 943 947	986 185	4 988 518	38 670	316 762	1 562 201	2 173 113	1 856 686	60 698	36 328	1 856 679	0	32 979 434
1932	1 378 913	588 709	5 836 430	1 633 669	1 665 550	3 084 058	0	73 581	818 573	1 225	885 539	451 979	6 334	1 855 634	1 827 952	20 108 146
1933	634 648	270 485	902 736	249 608	1 224 147	531 120	0	11 513	540 030	410 331	80 672	43 627	27 522	853 377	532 563	6 312 379
1934	522 991	472 003	698 514	0	1 706 617	47 160	1 452	20 703	518 915	66 385	40 457	375 873	474 256	778 666	14 622	5 738 614
1935	819 793	741 314	1 912 437	0	3 182 599	191 985	0	247 439	679 766	2 329 338	190 292	177 470	166 838	614 450	12 961	11 266 682
1936	1 397 195	1 860 596	3 041 762	0	6 779 303	775 104	49 782	1 070 734	1 133 357	810 501	231 958	326 147	58 131	1 249 203	295 215	19 078 988
1937	2 199 170	1 430 618	792 407	0	3 429 741	693 553	747 979	424 717	165 840	1 540 751	182 445	2 863 655	432 773	1 993 328	241 100	17 138 077
1938	2 502 018	2 251 358	0	0	5 796 370	504 554	538 525	529 045	278 646	1 160 986	351 970	3 096 572	473 712	4 918 425	11 266 848	33 669 029
1939	2 507 833	2 010 472	0	0	2 019 993	373 469	191 073	369 798	336 780	1 109 043	294 105	2 397 099	576 854	6 986 442	200 000	19 372 961
1940	4 822 127	1 442 063	0	0	2 911 578	741 638	941 335	381 398	966 264	4 376 343	600 086	7 724 499	1 972 111	6 913 652	1 565 667	35 358 761

6/b. táblázat Budapest Székesfőváros beruházásai százalékos megoszlásban, 1925–1940

	Város- rendezés, utak, közterü- letek	Csator- názás	Vízellátás	Gáz, áram	Közlekedés	Köz- élelmiszer	Közmű- ség, higiénia, teniszkéz	Egészség- ügy	Oktatás	Kultúra, időfogl., sport, egyház	Szociális	Lakás	Igazgatás, középü- letek	Egyéb	Részvény, értékpapír
1925	11%	3%	13%	0%	0%	10%	9%	14%	6%	3%	2%	1%	2%	19%	6%
1926	5%	6%	5%	0%	0%	4%	5%	2%	6%	7%	2%	6%	1%	45%	5%
1927	11%	5%	4%	0%	1%	2%	1%	0%	4%	12%	0%	53%	0%	5%	1%
1928	15%	6%	3%	13%	3%	2%	1%	1%	2%	4%	1%	40%	2%	6%	0%
1929	17%	4%	6%	13%	15%	7%	1%	3%	6%	5%	5%	8%	2%	6%	0%
1930	16%	1%	12%	25%	6%	10%	2%	3%	5%	5%	5%	3%	2%	5%	0%
1931	10%	6%	21%	21%	3%	15%	0%	1%	5%	7%	6%	0%	0%	6%	0%
1932	7%	3%	29%	8%	8%	15%	0%	0%	4%	0%	4%	2%	0%	9%	9%
1933	10%	4%	14%	4%	19%	8%	0%	0%	9%	7%	1%	1%	0%	14%	8%
1934	9%	8%	12%	0%	30%	1%	0%	0%	9%	1%	1%	7%	8%	14%	0%
1935	7%	7%	17%	0%	28%	2%	0%	2%	6%	21%	2%	2%	1%	5%	0%
1936	7%	10%	16%	0%	36%	4%	0%	6%	6%	4%	1%	2%	0%	7%	2%
1937	13%	8%	5%	0%	20%	4%	4%	2%	1%	9%	1%	17%	3%	12%	1%
1938	7%	7%	0%	0%	17%	1%	2%	2%	1%	3%	1%	9%	1%	15%	33%
1939	13%	10%	0%	0%	10%	2%	1%	2%	2%	6%	2%	12%	3%	36%	1%
1940	14%	4%	0%	0%	8%	2%	3%	1%	3%	12%	2%	22%	6%	20%	4%

THE REVENUES AND INVESTMENTS OF BUDAPEST
IN THE INTERWAR PERIOD

By Sipos András

SUMMARY

Based on the final accounts of the municipality of Budapest, the study examines the types of municipal revenues and expenses, and the evolution of their volumes and proportions, in the period between 1925 and 1940. It deals with the consolidation of the debts stemming from pre-World War I currency loans, which was a precondition of introducing normal economic order from 1925. It analyses the structure of revenues deriving from tax income, public services and asset management, as well as the underlying economic processes and socio-political conflicts. It was by this time that a city-owned sector of modern public facilities had been established, whose profit-oriented tariff policy became one of the pillars of the municipal budget. The study pays great attention to loans and their role in the realisation of the municipality's investment and development goals. The decisions of urban management highlight the responsibilities of the capital as a self-government and public body, the problems of developing and running the city, as well as their economic, social, administrative, political and intellectual background.

Lukács Anikó

A SZENT ISTVÁN-ÜNNEP MINT IDEGENFORGALMI ESEMÉNY BUDAPESTEN

A 19–20. század fordulóján általánosan elfogadott vélekedés volt, hogy Budapest látványosságok terén nem kelhet versenyre a nemzetközi idegenforgalomba már korábban bekapcsolódó nyugat-európai városokkal. Egyes magánvállalkozások ennek tudatában más országokban bevált, a külföldiek számára is könnyen értelmezhető, kozmopolita nagyrendezvényekkel igyekeztek felhívni a külföld figyelmét Magyarországra. Így rendeztek a magyar fővárosban a 20. század első éveiben Dunaünnepélyt, bikaviadalt, velencei éjt, virágkorzót és nemzetközi repülőversenyt. Ezek a nagyrendezvények nem hozták meg a várt sikert, sem a magyar vidéken élők, sem a külföldiek érdeklődését nem sikerült kellő mértékben felkelteni a főváros iránt. Világossá vált, hogy egyes attrakciókkal nem lehet idegenforgalmat teremteni, ahhoz megfelelő szervezet és rendszeres, hatóság által irányított munka szükséges.¹ Miután ez a szervezet (Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala) 1916-ban létrejött, és a háborúk, forradalmak és Trianon után az 1920-as években Magyarország bel- és külpolitikai helyzete is elindult a konszolidálódás útján, Budapest, immár a hatóság kezdeményezésére és irányításával ismét egy nagyrendezvénnyel igyekezett fellendíteni idegenforgalmát. Ezúttal azonban olyan programot kínált, amelyet máshol nem lehetett látni. A Szent István-hétre látogató külföldieket a magyar nemzet történeti hagyományával és sajátosságával ismertette meg egy nagyszabású színjáték keretében, amely a város díszletei között, helybéli és vidéki statiszták szereplésével játszódott. A Szent István-hetet kifejezetten idegenforgalmi céllal rendezték, amibe a nemzeti-politikai üzenetek közvetítése, valamint a főváros gazdaságának élénkítése egyaránt beletartozott.

Törekvések a főváros idegenforgalmának fellendítésére

A Budapest idegenforgalmának élénkítésére irányuló első törekvések a dualizmus korszakában jelentkeztek, azonban csak részleges eredményt hoztak: nem sikerült létrehozni, illetve tartósan működtetni az idegenforgalom szervezéséhez, irányításához elengedhetetlen állandó szervezetet, és a fővárost meglátogató bel- és külföldi vendégek száma sem növekedett az elvárt mértékben.² A főváros

¹ Havass Rezső indítványa és hozzászólása, 1910. július 6. Fővárosi Közlöny 21. (1910) 57. sz. (július 8.) 1319.

² A fővárosi idegenforgalom fejlesztésének kezdeteiről bővebben lásd *Sipos András*: „Világváros” Nyugat és Kelet határán? Várospolitikai törekvések Budapest nemzetközi vonzerejének erősítésére, 1870–1918.

1916-ban alapította meg idegenforgalmi hivatalát, de a bel- és külföldi beutazó idegenforgalom újraindítását és fellendítését szolgáló munka csak 1920-ban indulhatott meg. Ekkor azonban már egy merőben új helyzettel kellett szembenéznük a főváros idegenforgalmáért felelős szakembereknek és a döntéshozóknak. Budapest az Osztrák–Magyar Monarchia egyik központjából egy külpolitikailag elszigetelt, a vízum- és vámkötelezettségek miatt nehezen megközelíthető, kedvezőtlen megítélésű kis ország fővárosává vált. Világvárosként való megjelenítése kihívást jelentett a városvezetők és szakemberek számára.³ A trianoni szerződéssel Budapest potenciális belföldi látogatóinak jelentős része, az elszakított területek lakossága külföldi lett, a forradalmak pedig a hazai közönség előtt is megtépázták Budapest hírnevét, a nemzet fővárosaként elfoglalt helye megingott. „[H]iába tudtuk mi magunk saját városunkról, hogy Európa legszebb metropolisa, hiába hivatkoztunk gyógyforrásaink felbecsülhetetlen kincsére, hasztalan büszkélkedtünk történelmi kultúránk értékeivel, ahhoz, hogy ezt gazdaságilag kihasználhassuk, nagyvonalú, átütő erejű propagandára volt szükségünk”⁴ – emlékezett vissza az 1920 körüli időszakra Halász Árpád, egy, a korszak végén megjelent várostörténeti összefoglaló szerzője. Az idegenforgalom fellendítésére irányuló propagandának tehát az új, pozitív, vonzó ország- és városimázs kialakításával, közvetítésével is foglalkoznia kellett, bel- és külföldön egyaránt.

A külföldi idegenforgalom valutát hozott, amelyre Magyarországnak és benne az eladósodott fővárosnak nagy szüksége volt. De az ország és Budapest a gazdaságiak mellé a politikaiakat is felvette az idegenforgalom fejlesztésének céljai közé: a külföldiek idecsábítása hatékony eszköznek tűnt arra, hogy Magyarország kitörjön a nemzetközi elszigeteltségből. A Budapesten hivatalos ügyben vagy turistaként hosszabb-rövidebb időt eltöltő és itt kedvező benyomásokat szerző külföldieket a magyar ügy lehetséges propagátorainak tekintették; a döntéshozók és az idegenforgalmi szakemberek az ő nem tudatosan végzett „munkájuktól” a nemzetközi közvélemény pozitív irányba fordulását remélték. Közkeletű vélekedés volt a korszakban, hogy Trianonhoz az vezetett, hogy külföldön keveset tudtak rólunk, és amit tudtak, az sem fedte a valóságot. Hasonlóan egyszerűen és hihetően hangzott, hogy a Magyarországra, azon belül Budapestre irányuló nemzetközi idegenforgalom végső soron a revízió esélyét növeli.

In: A világváros Budapest két századfordulón. Szerk. Barta Györgyi – Keresztély Krisztina – Sipos András. Bp. 309–330.; *Lukács Anikó*: A magyar főváros és az idegenforgalom. Megjelenés előtt.

³ *Sipos András*: „Megmaradt országunknak csodás kincse...” Törekvések Budapest nemzetközi szerepkörének kiépítésére Trianon előtt és után. *Limes* 17. (2004) 3. sz. 65–79.; *Uő*: A hivatalos várospropaganda Budapest-képe a két világháború között. In: Újabb perspektívák a városkutatásban. Szerk. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor. Bp. 2005. 155–164., itt: 156.

⁴ *Halász Árpád*: Budapest húsz éve 1920–1939. Fejlődéstörténeti tanulmány. Bp. 1939. 208.

A főváros a kitűzött gazdasági és politikai célok elérésében, az idegenforgalom fellendítésében a gyógy- és konferenciaturizmus mellett a nagyrendezvényeknek szánt kiemelt szerepet. Budapest két világháború közötti idegenforgalmi kínálatában az először 1925-ben megrendezett Budapesti Nemzetközi Vásár, illetve a Szent István-hét lett a legtöbb bel- és külföldi látogatót vonzó esemény.

A budapesti Szent István-ünnep a hosszú 19. században

A középkori eredetű Szent István-ünnep történetének újkori alakulásában a Habsburgok játszottak fontos szerepet. Mária Terézia, illetve József nádor főherceg intézkedései nyomán a Szent István-ünnep a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben már nem kizárólag egyházi ünnepként kelt új életre. Mária Terézia 1771-ben visszaszerezte és Magyarországnak ajándékozta Szent István ereklyéjét, a Raguzában őrzött Szent Jobbot. Az ereklyét Budán, a várkápolnában helyezték el, majd néhány évvel később önálló kápolnát kapott (a Szent Zsigmond-kápolnát), ahol a második világháborúig őrizték. Az uralkodó a Szent Jobb tiszteletének napjaként augusztus 20-át jelölte meg, és rendelkezett a Szent István-nap megünnepléséről, illetve a naptárakban való feltüntetéséről. Az első ízben 1818-ban megtartott budai körmenetet József nádor 1819-ben szabályozta, és előírta a világi vezetők személyes részvételét, ezzel az ünnep hivatalos jellegét erősítette. A budai Szent István-nap ennek ellenére 1848 előtt helyi jelentőségű egyházi ünnep maradt, amelyen elsősorban a pest-budai katolikus hívek vettek részt. A korabeli szemlélő azonban így is hatalmas tömegnek látta a helyiek és a Pestről átzarándokolók együttesét: „Ha délelőtt a szertartás tömérdek népet vont a várba, délután az érzéki gyönyör éldelésére képzeljünk két három annyi tömeget a nagy s hives szél daczára is összegyűlve annyira, hogy a félkörön csak nagy bajjal s izzadsággal lehete mozogni.”⁵ Augusztus 20-a délutánja a szórakozásé volt: a Várban katonazenekarok zenéltek, más helyszíneken, például a Horváth-kertben magánvállalkozók rendeztek mulatságot. A Várhegyre fel-, illetve onnan levonulók útvonalán iparosok és kereskedők kínálták portékáikat. A reformkori budai Szent István-ünnepeken tehát jelen voltak a későbbi ünnepségek alapelemei: az egyházi szertartás, az azt követő ünnepi kikapcsolódás és a fogyasztás.⁶

⁵ Szent István ünnepe. Regélő Pesti Divatlap, 1839. augusztus 25. 541–542., itt: 542.

⁶ A Szent István-ünnepről lásd *Bene Sándor*: Hol van István király? Bevezetés. In: „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Szerk. Uő. Bp. 2001. 7–11.; *Csitáry Béláné*: Szent István ünnepe hajdan és ma. Bp. 1938.; *Gábor Gyula*: A Szent István-napi ünnep története. Bp. É. n.; *Gyáni Gábor*: A történelmi emlékezet mítoszai. In: A történész szerszámosládája. Szerk. Szekeres András. Bp. 2002. 103–113.; *Arpád von Klimó*: Nation, Konfession, Geschichte: zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). München–Oldenburg 2003.; *Alexander Vari*:

1849 után az ünnep függetlenségi színezetet kapott, hiszen a katolikus templomok falai közé szorult, nyilvános megünneplését nem engedélyezték. Az 1860-ban tartott Szent István-ünnepen a nemzeti jegyek határozottan megjelentek, a pest-budai házakat nemzetiszínű lobogók díszítették, felcsendült a Szózat. A körmenetből demonstráció lett, a nemzeti öltözetben megjelenő közönség Szent Istvánt a magyar nemzet uralkodójaként ünnepelte, ezzel is az abszolutizmus, a magyar jogfosztottság ellen tiltakozott, és a vallásos ünnepet politikai eseménnyé formálta. A következő években azonban ismét a sok évvel korábban megállapított, évről évre ismétlődő rend szerint zajlott le a Szent István-nap, amely nem szolgált különösebb érdekességgel a fővárosba utazó vidékiek számára.⁷

A kiegyezés utáni időszakban napirendre került a nemzeti ünnepek kijelölése, a katolikusok Szent István-ünnepének nemzetivé alakítása azonban nem volt zökkenőmentes, és jó pár évtizedig elhúzódott. A sajtóban az 1880-as, 1890-es években a Szent István-nap közeledtével megjelenő ünnepi cikkek már nem elérendő célként, hanem tényként hivatkoznak az ünnep nemzeti voltára.⁸ Ezek az ünnepi hangulatban keletkezett, az ünnep össznemzeti jellegét deklaráló írások azonban inkább egy vágyott állapotot rögzítettek, és a középületeken 1895-től kötelezően lengő nemzetiszínű zászlókkal együtt elfedték azokat a társadalmi törésvonalakat, a felekezeti és nemzetiségi megosztottságot, amelyek megakadályozták, hogy Szent István ünnepét a valóságban is minden magyar honpolgár a sajátjának tekintse.

Miközben a nemzeti integráció aktorai az ünnep nemzetivé alakításán dolgoztak, a fővárosi Szent István-nap spontán elindult az országos ünneppé és idegenforgalmi⁹ eseménnyé alakulás útján: a vidékiek, kihasználva az augusztus 20-ra a fővárosba tartó „kéjvonatokat” (vagyis különjáratokat) és a vasúti kedvezményeket, tömegesen (az 1890-es években, már az ünnep dualizmus kori látogatottságának csúcspontján túl, néhány tízezeren) utaztak fel a körmenetre. „A vasút szuggerálta Magyarországra, hogy Istvánkor útra keljen” – emlékezett vissza Krúdy Gyula 1910-ben.¹⁰ A zónatarifa-rendszer 1889-es bevezetésével azonban ezek a kedvezmények megszűntek, Szent István napja körül már nem volt olcsóbb a fővárosba utazni, mint máskor, és a fővárosi ünnep népszerűsége csökkenni

Re-territorializing the 'Guilty city': Nationalist and Right-wing Attempts to Nationalize Budapest during the Interwar Period. *Journal of Contemporary History* 47. (2012) 709–733.

⁷ Néhány szó Sz. István király napja egyetlen nemzeti ünnepünk érdekében. Bp. 1873. 9.

⁸ Lásd Szent István ünnepe. Alkotmány, 1899. augusztus 22. 4.; Nemzeti ünnep. Budapesti Napló, 1899. augusztus 21. [1.]

⁹ Az „idegen” szó a 19. században és a későbbiek során sem kizárólag a külföldieket jelölte. Amikor a század vége felé terjedni kezdett az „idegenforgalom” kifejezés használata, az mind a bel-, mind a külföldi forgalomra vonatkozott.

¹⁰ *Krúdy Gyula: A régi Magyarországból.* (1910.) In: *Üő: Magyar Tükör. Publicisztikai írások, 1894–1919.* Vál., s. a. r. Bartha András. Bp. 1984.

kezdett.¹¹ Míg az új vasúti díjszabás általánosságban kedvezett a főváros idegenforgalmának, a Szent István-nap látogatottságát visszavetette.

Krúdy úgy látta, az ország népének Budapestre áramlása a főváros gazdaságának élénkítését szolgálta: „A Vérmezőn ökröt sütöttünk nekik [tudniillik a vidékieknek] (már csak ezért is érdemes volt Pestre jönni!), a Gellérten búcsút rendeztünk, a Népszínházban az »Ördög piruláit« játszottuk. Csak jöjjön az a vidéki! A Kerepesi úti ruhás kézcsokkal fogadta a nénemasszonyt, Szikszay megduplázta a pincérei létszámát, és egész Budapest mosolygó érdeklődéssel várta a »kéjvonatot«, a kéjvonattal érkező vidéki bugyellárisokat.”¹² A 20. század első évtizedeiben sokan emlékeztek aranykorként a „régii” Szent Istvánokra. Pedig az akkor visszavágyott korszakban is volt, aki a fővárosi Szent István-ünnepről hiányolta Szent Istvánt, a nemzeti jelleget, vagy éppen a vidékieket Budapestre vonzó programokat: „Olyan ünnep, mint a vasárnap. Semmivel sem több.”¹³

Az, hogy a Szent István-napot országos, nemzeti ünneppé kellene emelni, az egyházi ünnepség mellett világi szórakozásról is szükséges lenne gondoskodni a fővárosiak, valamint a fővárosba zarándokoló vidékiek számára, és a megvalósítást a fővárosnak kellene a kezébe vennie, már a dualizmus korszakában is felmerült. A téma az 1880-as évek végétől egyre inkább összekapcsolódott a fővárosi idegenforgalom élénkítését célzó törekvésekkel, de a 19. században melleszál maradt a nemzeti ünneppé formálás szándéka mellett. Egy 1873-ban megjelent röpirat vetette fel először az ünnep idegenforgalmi kiaknázásának a későbbiekben fontossá váló és a két világháború között meg is valósuló gondolatát. A röpirat, amelynek írója valószínűleg részt vett a fővárost az 1873. évi bécsi világiállítást kapcsán várhatóan megnövekedő idegenforgalomra felkészítő bizottmány munkájában is, a Szent István-ünnep méltó, az állam, az egyház és a főváros együttműködésében megvalósuló ünneplését azért tartotta fontosnak, hogy „ne szegénységünk tűnjék ki, hanem művelődési állapotunk hűen legyen abban [vagyis az ünnepben – L. A.] visszatükrözve épp úgy, mint a nemzeti szellem, művészi felfogás, finom ízlés, hazai történet, szokások”.¹⁴ Olyan gondolatokat vetett fel, amelyeket az idegenforgalommal foglalkozó szakemberek, döntéshozók és laikusok a későbbiekben, a két világháború közötti időszakban már evidenciaként kezeltek: az idegenforgalom alkalmas a nemzetközi közvélemény,

¹¹ Szent István napja. Budapesti Hirlap, 1899. november 29. 1–2.; *Siklóssy László*: Szent István ünnepe. Új Idők 34. (1928) 2. sz. 216–218., itt: 218. A zónatarifáról lásd *Frisnyák Zsuzsa*: Budapest Európa közlekedési és kommunikációs térszerkezetében a 19. század végén. In: Budapest. A világváros két századfordulón. Szerk. Barta Györgyi – Keresztély Krisztina – Sipos András. Bp. 2010. 169–207.

¹² *Krúdy Gy.*: A régi Magyarországból. i. m.

¹³ Népünnepek. Fővárosi Lapok, 1895. augusztus 18. 2614.

¹⁴ Néhány szó i. m. 13.

az országról, nemzetről alkotott kép formálására; a magyar főváros elsősorban a Bécset felkereső idegenekre számíthat, őket kell budapesti látogatásra csábítani.

A dualizmus korszakában egyes társadalmi szervezetek igyekeztek kihasználni a Szent István-ünnepel járó megnövekedett forgalmat, és augusztus 20-ára időzítették jótékony célú rendezvényeiket. A Jó Szív egyesület által 1888. augusztus 19–20-án rendezett városligeti népünnepélyről készített jelentésében Gerlóczy Károly alpolgármester, a rendezvény bizottságának elnöke felvetette, hogy a hasonló, nagyszabású, de az 1888. évinél több bevételt hozó ünnepélyek rendezését egy megfelelő személyi, anyagi és infrastrukturális háttérrel rendelkező állandó szervezetnek kellene kézben tartania. A népünnepek egyik időpontjául augusztus 20-át javasolta, „mely napnak, mint különben is nemzeti ünnepnek jelentőségét ezáltal is fokozni lehetne”.¹⁵ Gerlóczy javaslatában a „jövendelműség” (bár az alpolgármester nem a főváros anyagi hasznát, hanem a jótékony célra fordítandó bevételt értette ezen) és a „nemzeti ünnep” jelentőségének emelése egyaránt megjelent.

A vidéki látogatók elmaradása a századfordulón már nyilvánvalóvá vált. Félő volt, hogy az ünnep egyszerű hivatalos ünneppé alakul, amely annyiból áll, hogy „a hivatalok vezetői az istentiszteleten megjelennek, ha van díszmagyarjuk, díszmagyarban”.¹⁶ A sajtó az érdeklődés csökkenését a „nemzeti és vallásos érzések lanyhasága”,¹⁷ a rossz termés, a vasúti díjszabások átalakulása, a korábbi Szent István-napi kedvezmények megszűnése, az utazás olcsóbbá válása, a vásárlási szokások megváltozása mellett a főváros és a fővárosiak érdektelenségével magyarázta: „Budapest főváros csak tartja a markát a felránduló vidékiek elé”, de cserébe nem kínál semmit.¹⁸ A javaslatok között szerepelt, hogy a kormánynak és a fővárosnak olyan vonzó és emlékezetes látványosságokról, mulatságokról kellene gondoskodnia, amelyekért a vidékieknek évről évre érdemes lenne Budapestre utazniuk, és amelyek a külföldiek érdeklődését is felkelthetnék.

1913-ban Telkes Aladár az I. kerületi bizottsági tagok (közéjük tartozott a fővárosi ünnep történetében később fontos szerepet játszó Ripka Ferenc is) megbízásából indítvánnyal fordult a törvényhatósági bizottsághoz. A Szent István-ünnepi forgalom csökkenését, a sajtóban az előző két évtizedben napvilágot látott kritikákkal egybehangzóan, nagyrészt a főváros közömbösségének tulajdonította, és fővárosi képviselőként azokat a tényezőket kereste, amelyeken a hatóságnak módjában

¹⁵ Gerlóczy Károly: Elnöki jelentés az 1888. évi augusztus hó 20. a budapesti Városligetben a „Jó szív” Országos Bizottság határozata folytán megtartott népünnepélyről. Bp. 1888. 16.; *Magyar Erzsébet*: „Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek.” A Habsburg Monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Buda-Pest társas életében (1870–1918), kitekintéssel Bécsre, Prágára és Zágrábra. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE. Bp. 2008. 134.

¹⁶ Szent-István-nap. Pesti Hirlap, 1899. augusztus 16. 7.

¹⁷ Hétről hétre. Magyar Szemle, 1899. augusztus 27. 420.

¹⁸ Szent István ünnepe. Alkotmány, 1899. augusztus 22. 4.

állt változtatni. Olcsó szálláshelyek biztosítását, tájékoztató füzetek kiadását javasolta; fontosnak tartotta, hogy a tanács és a törvényhatósági bizottság tagjai közül minél többen részt vegyenek a körmenetben, valamint hogy a látogatók ne utazzanak haza rögtön a körmenet után anélkül, hogy bevásároltak volna, mindemellett népiünnepélyek, olcsó vagy ingyenes színházi előadások, dalosversenyek szervezését indítványozta. Javaslataiban megjelent a díszkivilágítás és a dunai tűzijáték ötlete is. A képviselő a Szent István-ünnep kibővítésétől nemcsak a belső, hanem a külföldi idegenforgalom élénkülését is várta, és számított arra, hogy a fővárosba látogató külföldiek hazatérve „hirdetői lesznek nemzetünk nagyságának és fővárosunk természeti kincseinek”.¹⁹ Az ügy 1914 tavaszán jutott el a döntéshozatalig, azonban a főváros tanácsa 1914-ben csak a Szent István-ünnepet hirdető művészi plakátok tervezetét és kifüggesztését határozta el. A plakátból a magyar mellett német, horvát, román, szerb és bosnyák nyelven is nyomtattak, ami jól mutatja, hogy Budapest a háborúra készülő Európa mely országainak érdeklődésére számított.²⁰ Az ünnep előkészítésével megbízott Vita Emil tanácsnok, a közgazdasági ügyosztály vezetője az eddigieknél nagyobb szabású körmenetet tervezett a püspökök és a polgári hatóságok nagyobb arányú részvételével, valamint népviseletben megjelenő vidéki vendégekkel. Az ünnepnapon a fővárosi múzeumokon, tárlatokon, az Országházon és a királyi palotán túl nemzetközi mozikiállítás, illetve gépkocsi- és léghajóverseny várta volna a szórakozni vágyókat.²¹

A főváros tehát 1914-ben végre tervvel állt elő a Szent István-nap nagyobb szabású megünneplésére és az idegenforgalom bővítésére. Az időközben kitörő háború miatt azonban végül csak szokványos, „hagyományos kegyelettel” megtartott, a vidéki és külföldi vendégeket is nélkülöző ünnepet ült. Az 1914-es kezdeményezés, valamint a sajtóban és röpirat-irodalomban ekkor, illetve az előző évtizedekben megjelent ötletek azonban kiindulópontot jelenthettek a Szent István-ünnep idegenforgalmi felhasználásával az 1920-as évek közepén újrapróbálkozó főváros számára.

A fővárosi Szent István-hét kezdetei

1924 augusztusában az Idegenforgalmi Hivatal munkatársa, Mátéka Béla az éppen budapesti szállodákban vendégeskedő külföldiekből csoportot szervezett a Szent István-napi körmenet megsemmelésére. Kézzel írt meghívójában az ezeréves ereklje,

¹⁹ Telkes Aladár és társai indítványa, 1913. február 26. Fővárosi Közlöny 24. (1913) 17. sz. (február 28.) 578.

²⁰ Eldölt pályázatok. Magyar Iparművészet–Művészi ipar 17. (1914) 6. sz. 276–277., itt: 277.; Az István-nap feltámasztása. Az Est, 1914. július 17. 6.; Az idegenforgalom emelése. Fővárosi Hírlap, 1914. június 24. 5–6.; Kacziány Aladár plakátja: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár É. n. 327.

²¹ Az István-nap feltámasztása. Az Est, 1914. július 17. 6.

valamint a régi magyar viselet megtekintésének lehetőségével igyekezett résztvevőket toborozni a kirándulásra, így formált egy kezdetleges szórólap segítségével turisztikai terméket az évszázados hagyománnyal rendelkező vallási eseményből.²²

A következő év tavaszán Ripka Ferenc későbbi főpolgármester, akkor még kormánybiztos, nagyszabású ankétot hívott össze az idegenforgalomban érdekelt kormányzati, illetve székesfővárosi szakemberek részvételével. Az apropó az 1926-os római Szent Év volt: a kormánybiztos a várhatóan fellendülő európai idegenforgalmat szerette volna Budapestre irányítani, vagyis elérni, hogy a Rómába utazók egyúttal Budapestet is meglátogassák. Már az ankétot előkészítő, az Újvárosházán tartott értekezleten is szóba került a Szent István-ünnep, amelyet egy javaslat szerint a szokásosnál jelentősebb egyházi eseményekkel és látványosságokkal lett volna szükséges megrendezni.²³

Gálos Kálmán közgazdász, idegenforgalmi szakember, az Idegenforgalmi és Utazási Vállalat Rt. vezérigazgatója és városatya 1925-ben, az idegenforgalmi propagandaszövetség alakuló értekezletén felvetette, hogy Szent István napját olyan több napos rendezvénysorozattal kellene megünnepelnie az országnak, amely a külföldiek érdeklődését is felkeltheti a magyar nemzeti ünnep iránt.²⁴ Az időközben elhunyt Gálos ötletét az *Ujság* karolta fel 1925 augusztusában,²⁵ és a következő hetekben folyamatosan napirenden is tartotta a témát. A lap szakértőket szólaltatott meg, akik elsősorban a gazdaság várható élénkülése miatt üdvözölték volna a hagyomány felelevenítését, a vidékiek, az elszakított területeken élő magyarok, esetleg a külföldiek fővárosi látogatásának ösztönzését, és rengeteg ötlettel álltak elő a méltó ünneplésre. A gazdasági szempontok mellett a nemzetiek is helyet kaptak a nyilatkozók érvelésében, igaz, náluk egyelőre csak abban a kontextusban, hogy a sajátosan magyar elemek szerepeltetése a turisztikai kínálatban fokozhatja a külföldi turisták érdeklődését Magyarország és annak fővárosa iránt. Gundel Károly budapesti vendéglős úgy látta, elsősorban „nemzeti sajátosságainkat kell erőteljesen kiemelnünk, és olyan dolgokat kell megmutatnunk az érkező idegeneknek, amilyeneket másutt sehol a világon nem találhatnak meg”.²⁶ A nagyszabású tervekből egyelőre semmi sem lett, 1925-ben

²² *Mátéka Béla*: Budapest idegenforgalmi propaganda expedíciójának kiépítése (1922–1932). Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Mátéka család iratai, Mátéka Béla iratai, Mátéka Béla működése a Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalában XIII.7.3.3.1.9.

²³ Az értekezletről és az ankétról iratok hiányában a sajtóból lehet tájékozódni. Lásd például Ripka kormánybiztos értekezletet tartott a februári idegenforgalmi ankét előkészítésére. Magyarország, 1925. január 22. 6.

²⁴ Gálos 1914-ben tagja volt a törvényhatósági bizottság idegenforgalmi bizottságának, amely Telkes Aladár indítványával is foglalkozott.

²⁵ Elevenítsük fel a békebeli Szent István-napot! *Ujság*, 1925. augusztus 9. 3.

²⁶ A Szent István-napi ünnepségek. *Ujság*, 1925. augusztus 12. 27. 3.

végül csak vasúti kedvezményeket sikerült szerezni a kormányzattól. Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalának következő évi munkaprogramjában azonban már szerepelt „a Szent István-napi nemzeti ünnepnek az idegenforgalmi érdeklődés középpontjába való állítása”.²⁷

A következő év tavaszán Ripka Ferenc, 1925 júliusa óta Budapest főpolgármestere a kereskedelemügyi miniszter kezdeményezésére²⁸ hozzálátott Gálos Kálmán – az *Ujság* által propagált – ötletének megvalósításához. Elképzelése szerint az ünnepségek középpontjában továbbra is a Szent István-napi körmenet állt volna, amelynek „minél fényesebbé tétele egyházi és nemzeti érdek”, így a vallásos tömegeken kívül a hivatalos Magyarország megjelenésére is számított. „A hivatalos Magyarországnak ez a tekintélyes megnyilatkozása az Isten és Haza tiszteletére fogja nevelni az egybegyűlt tömegeket.”²⁹ A főpolgármester a kormányzat képviselőivel, az illetékes miniszterekkel és a miniszterelnökkel folytatott tárgyalásokat, és ígéretet kapott – a kormányzati kezdeményezés nyomán útjára bocsátott – rendezvény támogatására.³⁰

A következő csaknem két évtizedben a főváros minden évben megrendezte a Szent István-hetet. Az első években társadalmi nagybizottság alakult az ünnepi hét előkészítésére Ripka Ferenc főpolgármester vezetésével. Ennek üléseire többek között a budapesti múzeumok, könyvtárak, színházak igazgatósága is hivatalos volt, azonban a szervezés gyakorlati feladatait, a rendezvénysorozat előkészítését és lebonyolítását Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala végezte az illetékes tanácsi ügyosztály irányításával. A cél az volt, hogy minél több bel- és külföldi vendéget sikerüljön minél több éjszakára a fővárosba csábítani. Az ünnepi hét – a vásárok rendezésével és a fürdőváros-konceptióval szemben – első pillantásra nem igényelt nagyobb beruházást, és egy néhány napos rendezvény szűkös költségvetésből is megvalósítható volt. A Szent István-hét megálmodóinak és támogatóinak szeme előtt többek között a bayreuthi és salzburgi ünnepi játékok (az előbbit 1876, az utóbbit 1920 óta rendezték meg) lebegtek, azonban ilyen méretű programsorozatra az évente rendelkezésre álló nagyjából 100 000 pengő nem volt elegendő. A programok szervezése és lebonyolítása rendre a felszínre

²⁷ Jelentés Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala huszonöt esztendő munkásságáról 1916–1941. Bp. 1941. 25.

²⁸ A kereskedelmi miniszter az Idegenforgalmi és Utazási Vállalat Rt. javaslatára hivatkozott, amikor május 27-ére értekezletet hívott össze az előkészítő munkák elindítására. M. Kir. Kereskedelemügyi miniszter levele. BFL A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok, Budapest Székesfőváros Főpolgármesterének iratai (1873–1945), Általános iratok. IV.1402.b 578/1926 56.055/1926. V.

²⁹ BFL IV.1402.b 932/1926.

³⁰ Ripka Ferenc főpolgármester értesítése a polgármester részére, 1926. június 26. BFL Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára (1873–1929) IV.1407.b 660/1926–V. 857/1926 főp.

hozta az infrastrukturális hiányosságokat is, például a szabadtéri előadásoknak egészen 1938-ig, a margitszigeti szabadtéri színpad felépítéséig nem volt megfelelő helyszíne. A vendégek, elsősorban a külföldi vendégek számát sem lehetett a végtelenségig növelni, hiszen a főváros befogadóképessége, szálláskapacitása a korszakban igencsak véges volt.

A Szent István-hét programjai

A gazdag programkínálatból ebben a tanulmányban csak azokat a legfontosabb, évente ismétlődő eseményeket emelem ki, amelyek a kül- és belföldi idegenforgalmi propagandának is fontos elemeit képezték. A Szent Jobb-körmenethez és a gellérthegyi tűzijátékhoz 1931-től a Gyöngyösbokréta előadásai csatlakoztak.

A Szent Jobb-körmenet

A Várnegyedben megrendezett körmenet egyházi ünnep maradt, de szervezésében az Idegenforgalmi Hivatal is részt vett. A hivatal tevékenysége egyrészt arra irányult, hogy a körmenet minél szebb látványt nyújtson nézőinek. Ennek érdekében igyekezett elérni, hogy a Magyarországot irányító politikusok, hivatalnokok minél nagyobb számban vegyenek részt, illetve a résztvevők közül minél többen történelmi vagy népviseletben érkezzenek. A hivatal részt vett a körmenetre érkező vendégek várbéli elhelyezésében és kalauzolásában. Tolmácsokat biztosított, ablakokat közvetített, amelyekből jól lehetett látni a Várban vonuló tömeget.³¹ A korszakban többször felmerült a hagyományos várbéli helyszín alkalmatlansága, a szűk utcák helyett többen Pesten, a Bazilikánál látták volna szívesebben a Szent Jobb-körmenetet, hiszen az idegenforgalom szempontjainak ez jobban megfelelt volna.³²

A körmenet tehát amellet, hogy megtartotta vallási jellegét, idegenforgalmi látványossággá vált. A Szent István-hét külföldi idegenforgalmi propagandájában különösen fontos szerepet kapott a történelmi és népviseleteket egyaránt felvonultató esemény. Az egyházi szertartásban rejlő lehetőséget nemcsak a főváros, hanem

³¹ „We had an excellent view and enjoyed it greatly” – köszönte meg a számukra biztosított ablakokat az amerikai fő- és alkonzul, akik családjaikkal együtt az I. kerületi előljáróság épületéből nézték végig a körmenetet. BFL Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalának iratai (1916–1949), Általános iratok IV.1501.b 380/1934.

³² Lásd például Kovácsházy Vilmos előterjesztése a Szent István-héttel kapcsolatban, 1936. április 21. Ugyanebben az évben a városgazdasági szakbizottság és meghívott szakértők közös ülésén Lakner Artúr színházigazgató javasolta, hogy a körmenetet az Andrássy úton rendezzék meg. BFL IV.1501.b 520/1936. Ez egyébként nem lett volna példa nélküli: 1930-ban, a Szent Imre-évben az augusztus 20-ai körmenet a Bazilikától indult.

a legrégebb magyar utazási iroda, az 1902-ben alapított IBUSZ (Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Vállalat Rt.) is igyekezett kihasználni. A körmenetet beépítette turisztikai kínálatába, csoportokat szervezett és utaztatott a várba, üllő- vagy állóhelyet és frissítőket biztosított a külföldieknek. Az idegenforgalmi eseménnyé alakulás ellenérzéseket szült a helyiekben, volt, aki a nemzeti és vallási ünnep megzavarását, a külföldieknek a magyarokkal szembeni előnyök-höz juttatását látta a szolgáltatásokban.³³ A fővárosi közgyűlés is tárgyalta, hogy szabad-e látványossággá alacsonyítani a magyar katolikusok vallási ünnepét.³⁴

A körmenet szervezésére fordított különös figyelem azonban nem pusztán idegenforgalmi célokat szolgált. Résztevői számára alkalmat biztosított a nemzeti egység átélésére és annak a külföldi közvélemény felé való közvetítésére, egyúttal újabb lehetőséget nyújtott arra, hogy a keresztény-nemzeti erők teret foglaljanak és szimbolikusan is birtokba vegyék Budapest utcáit.

Az augusztus 20-ai tűzijáték

1926-tól a másik biztos pont a Szent István-hét programjában a tűzijáték volt. Az egykorú beszámolók szerint az első évben csak egy rakéta robbant fel, a közönség hiába várt a meghirdetett nagyszabású látványosságra.³⁵ A következő évek tűzijátékai jobban sikerültek, a becslések szerint egy-egy alkalommal kétszázezren tekintették meg, de a sajtó folyamatosan kritikával illette. A fővárosi közgyűlés, illetve különböző bizottságok is visszatérően tárgyalták, hogy illik-e egy ilyenfajta rendezvény a vallásos és nemzeti Szent István-ünnephez, és többször felmerült, hogy amennyiben a főváros csak ilyen szegényes tűzijátékot tud rendezni, inkább maradjon el. A szervezők azzal érveltek a tűzijáték mellett, hogy egyrészt az nem a külföldieknek, hanem a vidékieknek és az egyszerűbb budapestieknek jelent szórakozást; másrészt a dunai panoráma, a kivilágított Duna-part, a százezres ünneplő tömeg a nagyobb attrakciókhoz szokott külföldieknek is kárpótlást nyújt. „A kritikus közönségnek egy csekély része, sajnos, csak a bombákat és a rakétákat számolja, azokat kevesli és nem lát a produkcióban mást, »csak« tűzijátékot. A külföldi, mint ahogy alkalmam volt róla meggyőződni, sokkal többet lát. Látja a rengeteg közönséget a Dunaparton, a holdfénytől és a Dunán fel és alá járó hajók és a parti lámpák világításától csillogó sötét Dunát, a Várhegy és

³³ Egy névtelen vidéki résztvevő panaszlevele. BFL IV.1501.b. 9877/1937.

³⁴ „Méltóztassék Szent István ünnepén Szent István országának kultúráját impozánsan bemutatni, úgy, hogy az ne legyen egy egyszerű népünnepély és a Szent Istvánnapi körmenet se legyen egyszerűen a népünnepély egyik pontjának beállítva.” Szőke Gyula felszólalása, 1929. október 25. Fővárosi Közlöny 40. (1929) 79. sz. (október 25.) 41.

³⁵ Amit másképpen kell csinálni. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 24. 1–2.

a város sziluettje közül kiemelkedő sötét Gellérthegyen vakító fényben pompázó Citadellát, a budapesti dunai panorámának neki »újabb«, hangulatos, feledhetetlen képét»³⁶ – védte meg Kovácsházy Vilmos tanácsnok a sokat bírált Szent István-napi tűzijátékot 1937-ben.

Gyöngyösbokréta

Az első, nem túl kedvező visszhangot kapott kísérleti Szent István-hetek után a főváros 1931-ben talált rá Paulini Bélára és a Gyöngyösbokrétára.³⁷ A falusi csoportok az előző években is fontosnak tartott, de mindig bizonytalan utaztatása Budapestre, felhasználása az ünneppsorozatban ezzel szervezett formát öltött és állandósult.

A Gyöngyösbokréta szereplői vidékről érkeztek, földművesek voltak, akik vidékük, községük táncait, dalait, népszokásait mutatták be a városi és külföldi közönségnek. Az amatőr szereplős előadások tökéletesen megfeleltek a főváros céljainak, viszonylag olcsón megvalósítható egyedi, csak Magyarországon látható programot jelentettek, amelyek felkelthették az egzotikumot kereső külföldi turisták érdeklődését. A Gyöngyösbokréta fellépései egyúttal a magyarság ősi hagyományait és ezen keresztül a Kárpád-medencére formált ősi jogát és kulturális fölényét is hivatottak voltak bemutatni a külföldi vendégeknek. A belföldnek szóló propagandában pedig hangsúlyozni lehetett, hogy a főváros látja vendégül és öleli keblére a vidékieket, ami a Szent István-heteknek szintén fontos üzenete volt. „Nagy öröm a magyar léleknek és bizonyára rendkívüli élmény az idegeneknek” – adta meg a Paulini Béla által írt közlemény a népi játékok célközönségét.³⁸

A sajtó és a közönség lelkesen üdvözölte a bokrétások művészetét, az előadásokra sokszor csak jegyüértől lehetett jegyet vásárolni. Az általában a Városi Színházban (ma Erkel Színház) megrendezett, évről évre növekvő számú

³⁶ Jövőre szebb lesz a szentistváni tűzijáték. Kovácsházy tanácsnok levele Az Esthez. Az Est, 1934. augusztus 28. 11. Lásd még Cselényi Pál hozzászólását a polgármesteri XI. (városgazdasági) ügyosztály szakbizottságának ülésén, 1937. október 1. Fővárosi Közlöny 48.(1937) 57. sz. (október 29.) 1821.

³⁷ Paulini Béla (Csákvár, 1881 – Baj, 1945) író, újságíró. Kodály Hány János című daljátéka szöveggönyvének egyik szerzője. Alapítója és rendezője volt a magyar népi hagyományok színpadi bemutatására létrejött Gyöngyösbokréta mozgalomnak. Lásd Gyöngyösbokréta. Szerk. Paulini Béla. Bp. 1937.; *Paulini Béla: A tiszteendő Gyöngyösbokréta*. Rajzolta Richterné Pirooska. Bp. 1940.; *Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története*. In: Tánc tudományi tanulmányok 7. 1969–1970. 115–161.; *Kovács Henrik: A Gyöngyösbokréta hatása a kor táncművészeire és társadalmára*. In: *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Szerk. Németh András – Pirka Veronika. Bp. 2013. 246–265.

³⁸ Nagyszabású népi játékok Budapesten. BFL IV.1501.b 40/1931 Újságcikkek, közlemények feliratú csomó.

előadásokon kívül a Szent István-hét programjának részévé vált a bokrétások felvonulása, amelynek során a népviseletbe öltözött táncosok a színház épületétől a Városháza udvarára mentek, ott a főpolgármester, valamint más magas rangú fővárosi tisztviselők jelenlétében megköszönték a fővárosnak a vendéglátást, és aratókoszorúkat adtak át. Ez az esemény az ünnepi hét újabb látványos eleme volt, amely reklámozta a Gyöngyösbokréta előadásait, a budapestiek és a Szent István-hétre idelátogatók gyönyörködhetnek a színpompás öltözetekben, egyúttal a század elején elterjedő aratóünnepségekre emlékeztető felvonulás³⁹ kifejezte a főváros és a vidék találkozását, összetartozását is. A körmenethez hasonlóan a térfoglalás is fontos aspektusa volt a bokrétások menetének.

A Horthy-korszakbeli Szent István-heteket folyamatos vita kísérte, a fanyalgás és az elragadtatottság egyaránt jelen volt mind a rendezvénysorozat anyagi fedezetét biztosító törvényhatósági bizottságban, mind pedig a sajtóban. 1931-ben, vélhetően az idegenforgalomért is felelős ügyosztály élére frissen kinevezett Kovácsházy Vilmos tanácsnok közbelépésére, a főváros szakított a korábbi gyakorlattal, és kiiktatta a magánvállalkozók által szervezett, a dualizmus kori Szent István-ünnepekre visszatekintő, nosztalgikus, elsősorban az alsóbb osztályokat megszólító népünnepélyeket, és a szabadtéri, az időjárás viszontagságainak alávetett rendezvényekkel szemben a zárt térben rendezett előadások kerültek előtérbe, amelyek a külföldi vendégek igényeit tartották szem előtt. A Gyöngyösbokréta felfedezése egy időre új lendületet adott a rendezvénysorozatnak, de 1936-ban újra napirendre került az ünnepi hét programjának tökéletesítése, amit a Budapest idegenforgalmának emelésével, illetve a tabáni gyógyszálló építésével foglalkozó, Szendy Károly által jegyzett 1937-es idegenforgalmi koncepció is az egyik legfontosabb feladatnak nevezett.⁴⁰ A tervezett lakossági ötletpályázat nem valósult meg (jóllehet a lakosság pályázat nélkül is küldött javaslatokat), azonban a főváros 1936–1937-ben néhány művész és kulturális szakember véleményét kikérte a program összeállítása előtt. Ám hiába merültek fel újabb és újabb ötletek és érkeztek javaslatok a hibák javítására, a főváros gyakorlatilag évről évre ugyanazt a programot szervezte meg. Ennek oka a pénzhányon túl az lehetett, hogy a Szent István-hetet idegenforgalommal foglalkozó hivatalnokok szervezték, akiknek sem elég tudásuk, sem elég tapasztalatuk, sem elég idejük nem volt egy kulturális rendezvénysorozat előkészítéséhez.

³⁹ Az aratás végeztével az aratómunkások aratókoszorúkkal vonultak a földesurukhoz; ennek fővárosi megfelelője volt a búzaünnep, amelynek során Horthy Miklósnak vittek aratókoszorúkat népviseletbe öltözött vidékiek.

⁴⁰ *Szendy Károly*: Előterjesztés a székesfőváros idegenforgalmának és fürdőinek fejlesztéséről és a Tabánban gyógyszálló építéséről. Melléklet a Fővárosi Közlöny, 1937. évi április hó 16.-i (20.) számához. 28.

Szálláshelyzet Budapesten a két világháború között

A főváros idegenforgalmi törekvéseit, az idegenforgalom bővülését az egész korszakban korlátozta a szállások alacsony száma és minősége. A nyári szezonban, főként a Szent István-hét után a sajtó évről-évre visszatérően tárgyalta a látogatók elhelyezésének nehézségeit.

Az ünnepi hét rendezése során az Idegenforgalmi Hivatal kiemelten foglalkozott az elszállásolás kérdésével. Tömegszállásokról gondoskodott, iskolákat rendezett be, diákszállókat bocsátott a Szent István-hétre érkezők rendelkezésére – 1926-ban 5500 fő elhelyezésére készültek fel, 1928-ban 2600 főt tudtak ilyen módon elhelyezni, a szállásért ebben az évben éjszakánként 0,80-1,60 pengőt kellett fizetni. A pályaudvarokon, a hajóállomáson és a jelentős autóforgalmat lebonyolító bécsi úti vámnál útbaigazító kirendeltségek segítettek az előre foglalt szállással nem rendelkezők elhelyezését. Ezzel a lehetőséggel elsősorban a Magyarországról, illetve az elcsatolt területekről érkezők éltek.⁴¹ A Hivatal nyilvántartásba vette a Szent István-hetében igénybe vehető magánszállásokat, és alkalmanként ellenőrizte, hogy azok megfelelnek-e a külföldiek igényeinek is. Azonban így is előfordult, hogy külföldi vendégek panaszt tettek a számukra kiadott szoba állapota miatt, vagy éppen nem találták otthon a házigazdákat.⁴²

Részben a szálláshiány indokolta, hogy a főváros minden évben igyekezett elérni a kávéházak nyitvatartásának meghosszabbítását: „a kávéház alkalmas rá, hogy az idegeneknek váratlanul megduzzadó csoportjait felvegye s ezzel is könnyítsen az elszállásolás nehézségein. Tudvalevő, hogy a főváros idegenforgalmi felszerelése nincsen úgy méretezve, hogy egyes rendkívüli utastorlódás szükségletét kielégítse” – indokolta a kávéházak nyitvatartásának meghosszabbítására vonatkozó kérését Ripka Ferenc 1929-ben.⁴³

Ezek a szállás- (illetve szállást pótló) lehetőségek elsősorban a vékonyabb pénztárcájú vidéki, valamint az elcsatolt területekről érkező látogatóknak nyújtottak megoldást, a tömeg- és magánszállásokat is elsősorban ők vették igénybe. A főváros gazdaságának azonban elsősorban sokat költő külföldi turistákra volt szüksége, akik nagyobb igényekkel érkeztek, többek között színvonalas szállodai ellátást, esetleg panziót kerestek. A nagyobb budapesti szállodák túlnyomó többsége még az első világháború előtt nyílt, a háború után pedig több szálló szűnt meg, mint

⁴¹ BFL IV.1501.b 550/1928 „Elszállásolás” feliratú csomó.

⁴² A Keleti pályaudvari kirendeltség jelentése, 1929. augusztus 20. BFL IV.1501.b 520/1929, további jelzet nélkül.

⁴³ Levéltervezet, július 30. BFL IV.1501.b 8. doboz Szent István heti előkészületek 1929. feliratú dosszié 629/1929.

amennyi épült.⁴⁴ 1936-ban az összes budapesti szálló és panzió 6000 szobája 8800 ágygal állt a vendégek rendelkezésére, ezekből külföldiek elhelyezésére a főváros számításai szerint 4689 szoba 7075 ágya volt alkalmas, amelyek kb. 40%-át állandó lakók használták.⁴⁵ Az idegenforgalmi szervek és a főváros szükségesnek látták a szálláskínálat bővítését, hiszen az idegenforgalmi szezonban nem tudtak mindenkiket az igényeinek megfelelő szálláson elhelyezni, leginkább a tehetősebb külföldi vendégeknek kellett engedniük igényeikből. A (mint látni fogjuk: relatív) szállodahiány miatt a Szent István-hét látogatóinak számát nem lehetett a végtelenségig növelni, Szendy Károly idézett előterjesztésében egyenesen arról írt, hogy az augusztusi ünnepi hét külföldi propagandáját nem is szabad fokozni.⁴⁶

A szállodatulajdonosok ugyanakkor azt állították, hogy szobáik az év nagyobb részében üresen állnak. Véleményüket számokkal is alá tudták támasztani: az 1937. évi adatgyűjtésük szerint szobáik kihasználtsága még az idegenforgalmi szempontból legerősebb hónapban, augusztusban sem érte el a 85%-ot, a téli hónapokban pedig kevéssel 50% fölött volt.⁴⁷ Az inkább a belföldi vendégek által igénybe vett III. kategóriájú szállodák után az elsőrangú Duna-parti szállodák foglaltsága volt a legmagasabb, 1937-ben 73,6, illetve 69,8%.⁴⁸ A magántőke számára tehát a szállodaépítés nem volt vonzó lehetőség, hiszen a rövid nyári idegenforgalmi szezonon kívül a főváros szálláskapacitását nem lehetett kihasználni, félő volt, hogy a befektetés nem térül meg. A kínálat bővülése nagyobb versenyhez és az árak csökkenéséhez vezetett volna, ami a szállodatulajdonosoknak szintén nem állt érdekében. Mindezt fokozta volna, ha megvalósul a főváros tabáni gyógyszálló építésére vonatkozó terve, amivel egy közüzem jelent volna meg a szállodapiacra: ezt a szállodások kezdettől fogva ellenezték.⁴⁹

A Szent István-hét propagandája

Az Idegenforgalmi Hivatal a főváros idegenforgalmának növelése érdekében a nemzetközi trendeket követve széleskörű propagandát folytatott, és a Szent István-hét reklámozásához is hasonló eszközöket vett igénybe. A hivatal és az illetékes ügyosztály képviselői, valamint a főváros vezetői rendszeresen nyilatkoztak

⁴⁴ Szendy K.: Előterjesztés i. m. 12.

⁴⁵ Uo. 12–17.

⁴⁶ Uo. 24.

⁴⁷ A magyar idegenforgalom alakulása 1927–1937. Bp. 1938. 17. 8. táblázat.

⁴⁸ Uo. 25. 14. táblázat.

⁴⁹ György Endre: Szállóhiány Budapesten. Ujság, 1936. július 5. 11–12.; dr. Stein Sándor: Nincsen szállodahiány Budapesten. Ujság, 1936. július 12. 6.; Mi az igazság a pesti szállodák túlszűfolttsága és az idegenforgalom föllendülése körül. 8 Órai Ujság, 1936. július 12. 2.; A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara a kormányzó cseplei beszéde alkalmából. Pesti Napló, 1937. május 19. 17.

idegenforgalmi kérdésekről a hazai sajtónak. Magyar- és idegen nyelvű prospektusokat, szórólapokat (évente több százezer példányt), plakátokat, fotókat adtak ki és juttattak el azokra a helyekre, ahol az idegenforgalmi propaganda célszemélyei megfordulhattak: magyar és külföldi szállodákba, idegenforgalmi hivatalokba, utazási- és menetjegyirodákba stb. A Szent István-hét programja rendszerint júliusra állt össze, és ekkor készült el a rendezvénysorozat többnyelvű, részletes, képes programfüzete is.⁵⁰ Bár a külföldi utazási irodák többször jelezték, hogy a programot hamarabb kellene szétküldeni, mivel az utazást tervezők jóval nyár előtt döntenek úticéljukról, a szervezők nem változtattak ezen a gyakorlaton.

A főváros jelentős összeget fordított arra, hogy idegenforgalmi üzenetei külföldi lapokban, kiadványokban, valamint nemzetközi kiállításokon is megjelenjenek. A főváros általános idegenforgalmi propagandájában, a városimázs formálásában is fontos szerep jutott a Szent István-heti ünnepegsorozatnak. A minden évben kiadott és több ezer példányban külföldi címekre is eljuttatott idegenforgalmi naptár és más, a fővárost bemutató kiadványok képei között is szerepeltek a Szent István-hét fotói. A propaganda az ünnepegsorozat leglátványosabb és legfontosabb, a nemzeti tartalmat leginkább megjelenítő elemeit – körmenet, Gyöngyösbokréta, tűzijáték – használta fel, így képi források is leginkább ezekről a rendezvényekről maradtak fenn.

Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala több nagyobb külföldi városban bérelt kirakatot, és a figyelmet a főváros szépségeire és rendezvényeire irányító képekkel, plakátokkal és tárgyakkal rendezte be azokat. Bécs belvárosában 1931-ben saját idegenforgalmi irodát nyitott. Támogatta a Budapestről szóló kiadványok megjelentetését, és a hivatal maga is kiadott ilyeneket. Diákokat biztosított propaganda-előadásra vállalkozó magyarok és külföldiek részére, prospektusokat, képeket küldött külföldre szakadt magyarok számára, akik a magyar ügy és a hazai idegenforgalom önkéntes és lelkes propagandistái voltak. Az idegenforgalmi propaganda az akkori modern technikát is felhasználta, hírei megjelentek a rádióban és a filmhíradókban; filmek, fényreklámok hirdették, hogy érdemes Budapestre figyelni. A Philips Rádió és Villamossági Rt. autója vidéken és Budapesten is hirdette a Szent István-hét programjait.⁵¹

A hivatal külön levélben kereste meg a bécsi főportásokat.⁵² A bécsi hotelportásokról az a hír járta, hogy lebeszélük vendégeiket a budapesti látogatásról, ezért a főváros és a magyar idegenforgalmi szervek különösen fontosnak tartották az

⁵⁰ A Szent István-hét propagandanyomtatványaiából sok megtalálható Budapest Főváros Levéltárában, Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala iratai között, illetve a nagyobb fővárosi könyvtárak aprónyomtatványtáraiban.

⁵¹ A cég ajánlata, a Philips-Rádió kikiáltási szövege. BFL IV.1501.b 520/1929.

⁵² „Sehr geehrter Herr Oberportier!” Zilahy Dezső levele a bécsi főportásokhoz, d. n. BFL IV.1501.b 1081/1927; 550/1928.

ő megnyerésüket: 1926-ban vendégül látták a bécsi luxusszállodák portásait,⁵³ a későbbiekben pedig többször segítségüket kérték a Szent István-heti program terjesztésében.

A Szent István-heti idegenforgalom számokban⁵⁴

Budapest 1920 után néhány éven belül a nemzetközi tömegturizmus kedvelt célpontjává vált. A korabeli idegenforgalmi zsargonban „régí” vagy „valódi” külföldiként megnevezett, a történeti Magyarország határain túlról érkező látogatók száma a gazdasági válság, illetve egyes nemzetközi politikai események okozta hullámvölgyektől eltekintve 1925–1937 között folyamatosan emelkedett. Relatív számuk növekedésével párhuzamosan a statisztikában megjelenő külföldiek Budapest idegenforgalmának egyre nagyobb részét tették ki: míg 1925-ben az érkezők kevesebb mint 20, 1937-ben már több mint 50%-a érkezett a történeti Magyarország határain kívülről. A belföldi látogatóknak nemcsak a száma, hanem az aránya is csökkent 1935-ig, míg a statisztika 1925-ben 171 139, 1935-ben mindössze 87 176 érkezőt tüntetett fel. Annak megítéléséhez, hogy a Budapestre látogatók száma alacsony volt-e, vagy magas, az idegenforgalmi szempontból is vetélytárs Bécs idegenforgalmi statisztikáját érdemes segítségül hívni két olyan évből, amikor a bécsi adatsor a budapestiéhez hasonló módszerrel készült. (1. táblázat)

1. táblázat Bécs és Budapest idegenforgalma 1927-ben és 1935-ben

	Bécs			Budapest		
	Belföldi	Külföldi	Összesen	Belföldi	Külföldi	Összesen
1927	377 631	183 267	560 898	166 001	94 869	260 870
1935	121 874	217 690	339 564	87 176	133 089	220 265

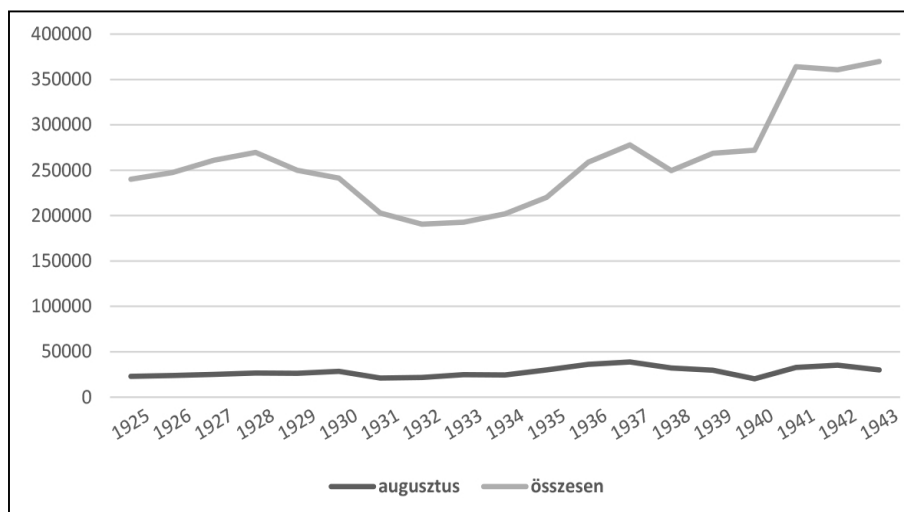
1938-tól a magyar főváros külföldi látogatóinak száma és aránya a nemzetközi politikai életben bekövetkező változások miatt jelentősen visszaesett, a belső forgalom viszont erősödött, 1943-ban a magyar főváros majdnem négyszer annyi belföldi vendéget fogadott, mint a mélypontot jelentő 1935. évben. A külföldi látogatók számának csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy az 1920-ban elszakított országrészek

⁵³ Még tizenöt évet kért az Úristentől a bécsi hotelportások budapesti szónoka, hogy bűnét a magyarokkal szemben levezekelhessen. Esti Kurir, 1926. május 4. 8.

⁵⁴ A statisztikai alfejezethez, a szöveghez és a táblázatokhoz, grafikonokhoz is a főváros idegenforgalmi statisztikáit használtam fel, ezeket, illetve az ezek alapján készült saját számításokat közlöm. A főváros statisztikai hivatala Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve című kiadványában (a továbbiakban: Statisztikai évkönyv) tette közzé éves kimutatásait, egyes években, összehasonlítással, Bécs és a nagyobb német városok adatait is megjelentette. A fővárosi adatok és elemzésük Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala éves jelentéseiben is megjelentek. Ahol más forrást használtam, a lábjegyzetekben jelzem.

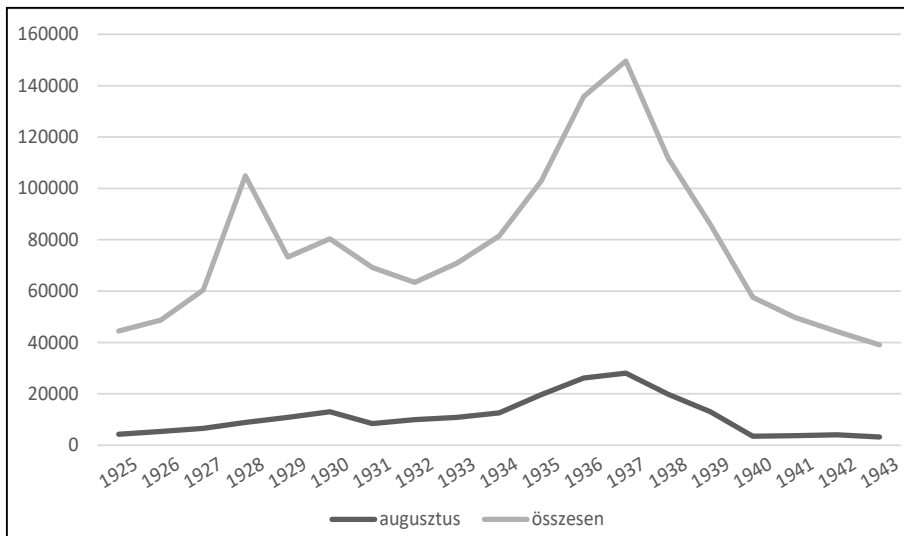
egyres területeinek visszaszerzésével az onnan érkező látogatók már nem számítottak külföldinek, hanem a belföldi forgalmat erősítették. A háborús években az idegenforgalmi statisztika a visszatért, illetve a továbbra is más országokhoz tartozó elcsatolt területekről érkezők korábban külön közölt adatait a bel-, illetve külföldi látogatók adatai közé olvasztotta, emiatt, illetve a közép-európai határváltozások miatt az egyes évek idegenforgalmának adatai csak korlátozottan összehasonlíthatók. A Szent István-heti látogatók számáról nem készült külön hivatalos statisztika, legalábbis nem állnak rendelkezésre minden évből összehasonlítható adatsorok, így a rendezvénysorozat a főváros idegenforgalmára gyakorolt hatásának áttekintéséhez a hivatalos idegenforgalmi statisztika augusztusi számai adnak támpontot. (1., 2., 3. ábra és 2. táblázat) Fontos kiemelni, hogy az augusztusi megnövekedett forgalom nem magyar sajátosság, és nem is tulajdonítható kizárólag a Szent István-ünnepnek. Budapestéhez hasonló, szezonális változásokat mutat Bécs idegenforgalma is, ahol például 1888-ban és 1925-ben szintén augusztus és szeptember volt a legforgalmasabb. 1925-ben a legtöbb belföldi látogató szeptemberben, a legtöbb külföldi pedig augusztusban érkezett az osztrák fővárosba.⁵⁵

1. ábra Budapestre érkező kül- és belföldi látogatók éves, illetve augusztusi száma, 1925–1943

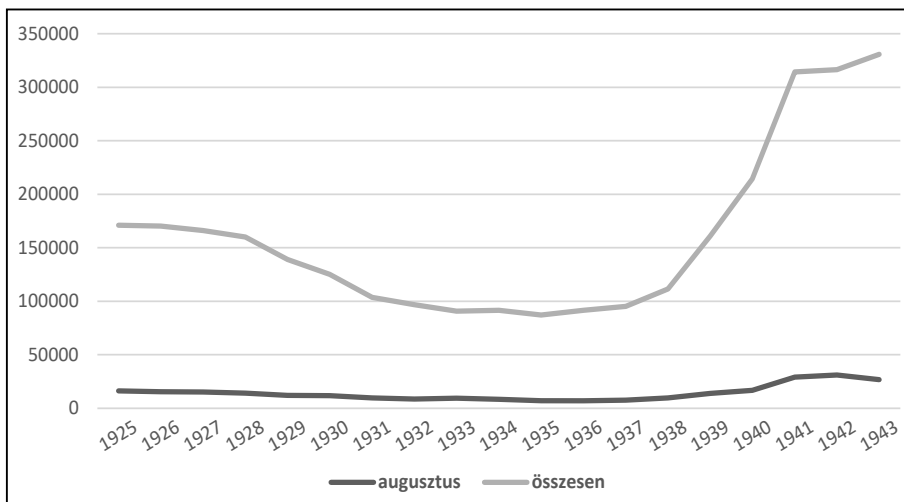

⁵⁵ Bécsi adatok: Budapest főváros idegenforgalma 1888-ban. Statisztikai havi füzetek 17. (1889) 428.; Statisztikai évkönyv 1926. 904. 732. tábla.

2. ábra Budapestre érkező „valódi” külföldiek száma egész évben, illetve augusztusban, 1925–1943

3. ábra Budapestre érkező belföldi látogatók száma egész évben, illetve augusztusban, 1925–1943

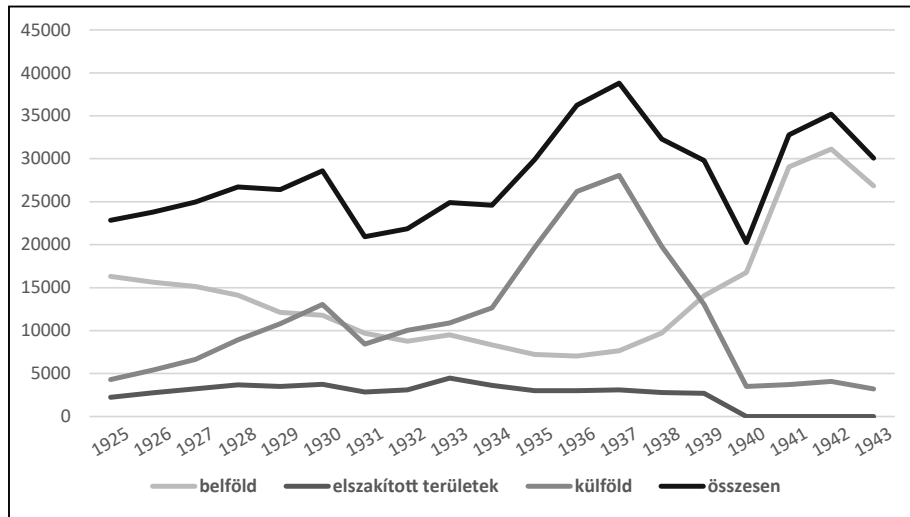
2. táblázat A magyar főváros látogatói augusztusban, 1925–1943

	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
belföld	16 312	15 619	15 139	14 127	12 108	11 790	9692	8756	9513	8335
elszakított területek	2232	2773	3210	3676	3489	3753	2836	3090	4469	3617
külföld	4287	5403	6629	8917	10 799	13 045	8412	10 012	10 904	12 642
összesen	22 831	23 795	24 978	26 720	26 396	28 588	20 940	21 858	24 886	24 594

	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
belföld	7227	7034	7653	9709	14 046	16 763	29 066	31 130	26 856
elszakított területek	2996	3006	3084	2805	2691	n.a	n.a	n.a	n.a
külföld	19 675	26 183	28 068	19 780	13 060	3484	3709	4072	3207
összesen	29 898	36 223	38 805	32 294	29 797	20 247	32 775	35 202	30 063

A belföldi és valódi külföldi érkezők adatait egy diagramon bemutarva jól látszik, hogy a főváros augusztusi látogatottságának növekedése kizárólag a külföldieknek volt köszönhető, hiszen a belföldiek részvétele az augusztusi forgalomban 1925-től folyamatosan csökkent, és éppen akkor, 1936–1937-ben érte el a mélypontját, amikor a külföldről érkezők száma a legmagasabb volt. (4. ábra)

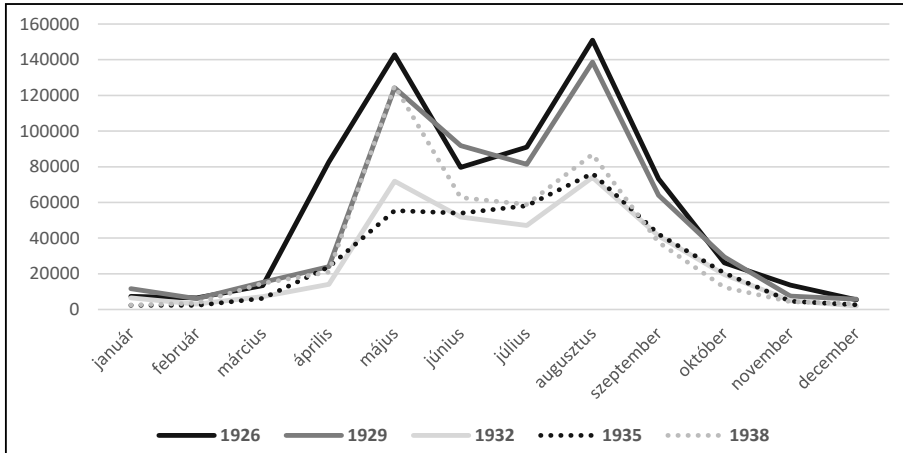
4. ábra A Budapestre augusztusban érkező bel- és külföldiek, 1925–1943

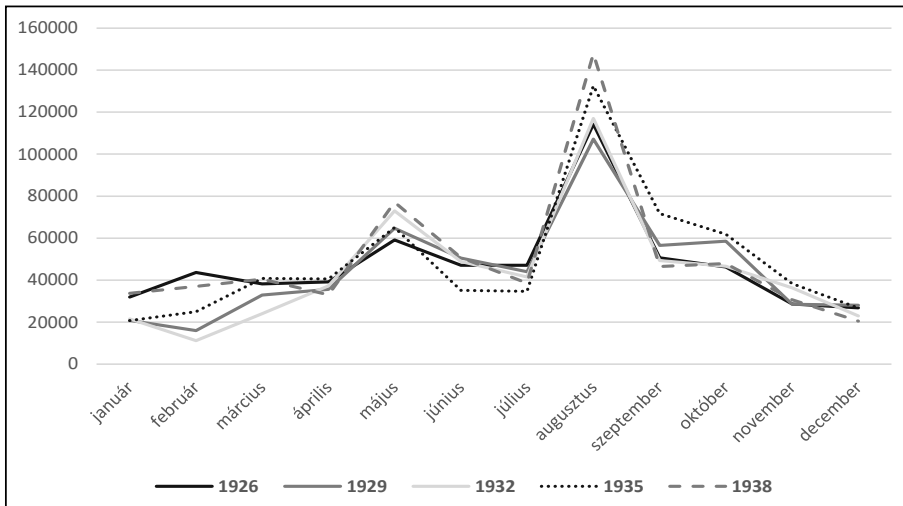
A korszakban a legnagyobb számú külföldi Ausztriából és Németországból érkezett Budapestre augusztusban, rajtuk kívül a legtöbb látogatót kibocsátó országok között az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, az 1920-as években Cseh-Szlovákia és Románia, az 1930-as években Olaszország és Franciaország szerepelt.

Ahhoz, hogy a forgalom mértékéről pontosabb képet tudjunk alkotni, érdemes megvizsgálni más változókat is, például a budapesti állatkert és a múzeumok látogatói adatait: ezek az intézmények május, a nemzetközi vásár és az iskolai kirándulások hónapja mellett augusztusban fogadták ugyanis a legtöbb érdeklődőt. (5. és 6. ábra)

5. ábra Az állatkert látogatói néhány kiválasztott évben

6. ábra A budapesti múzeumok látogatói néhány kiválasztott évben

Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala a Budapestre látogatók számának növekedését saját propagandatevékenysége eredményeként könyvelte el, az augusztusi kiemelkedő forgalmi adatokat jelentéseiben évről évre a Szent

István-hét, 1931-től pedig legfőképpen a Gyöngyösbokréta vonzerejének tulajdonította. A jelenség magyarázatához azonban számos más tényezőt is figyelembe kell venni: a jövedelemeloszlás arányainak változása, az idegenforgalom, az utazás demokratizálódása, a közlekedés gyorsabbá és olcsóbbá válása nagymértékben hozzájárult az utazók számának bővüléséhez a nyugati világban az első világháború utáni időszakban, a megnövekedett forgalom egy részének Magyarországra, illetve Budapestre áramlására pedig a propaganda mellett többek között az ország külpolitikai helyzete, a nemzetközi politikai viszonyok fordulatai, a beutazási feltételek változásai, a vízumkényyszer bevezetése, ideiglenes felfüggesztése vagy éppen eltörlése, sőt az utazási célpontok kiválasztásában is érvényesülő divat is hatással volt.⁵⁶ Ha bizonyítani nem is lehet, nincs okunk kételkedni abban, hogy a hivatal propagandatevékenysége, az évente szétküldött többszázezernyi prospektus, a bécsi idegenforgalmi kirendeltség munkája és a Szent István-ünnep idegenforgalmi rendezvénnyé való kibővítése is hozzájárult a fővárost augusztusban felkeresők számának növekedéséhez. Valamennyire árnyalja a képet, ha a napi statisztikát is figyelembe vesszük: a főváros szállodáiba és panzióiba augusztus 15. és 22. között, tehát azokon a napokon, amikor a Szent István-hét rendezvényei zajlottak, az egész korszakra jellemző módon az összes azévi augusztusi látogató nagyjából egyharmada érkezett, valamennyivel, de nem számottevően többen tehát, mint augusztus többi hetében. A Szent István-hét napjain, főként augusztus 18–20. között a korszakban jellemzően az augusztusi átlagnál többen érkeztek. Azonban Budapest idegenforgalmának az ünnepi héten kívül, egy-egy sportversenynek, kongresszusnak vagy nagyobb turistacsoport érkezésének köszönhetően is voltak hasonlóan „erős”, átlag feletti érkezéseket produkáló napjai.

Az Idegenforgalmi Hivatal jelentései és a napilapok egyaránt a Szent István-hét idején Budapestet felkeresők tömegeiről szóltak. A hivatalos idegenforgalmi statisztika⁵⁷ eddig ismertetett adatai azonban mintha nem támasztanák alá ezeket az elégedett beszámolókat. Ennek okát – legalábbis részben – az idegenforgalmi adatgyűjtés és -közlés sajátosságaiban kell keresni. Az adatgyűjtés, amelyet Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala visszamenőleg az 1885. évre is elvégzett, 1887-ben kezdődött, 1896 és 1910 között nem készült idegenforgalmi statisztika. A hivatal kizárólag a budapesti szállodákban és panziókban megszállt vendégeket vette számba (bel- és külföldieket egyaránt), az idegenforgalmi statisztika a magánszállásokon, bérelt szobákban vagy rokonoknál, ismerősöknél éjszakázókra, a nagyrendezvények, így a Szent István-hét alkalmával a főváros

⁵⁶ A magyar idegenforgalom alakulása i. m. 7.

⁵⁷ Budapest idegenforgalmi statisztikájáról általában lásd *Thirring Gusztáv*: Az idegenforgalmi statisztika problémái. *Városok Lapja* 24. (1929) 288–289.; *Bene Lajos dr.*: Budapest székesfőváros idegenforgalmi statisztikája. *Városi Szemle* 29. (1943) 668–682.

által biztosított tömegszállásokat igénybe vevő, valamint a fővárosban csupán egy napot eltöltő, például a MÁV „filléres vonataival” érkező vendégekre nem terjedt ki, pedig a Szent István-heti látogatók legszámtöbb csoportját minden bizonnyal éppen ők alkották. A korszak fővárosi idegenforgalmi statisztikája a „valódi” (tehát a nem az elszakított területekről érkező) külföldiek számát hozzávetőlegesen pontosan tükrözi, hiszen az utóbbiak feltehetőleg ritkábban vették igénybe a statisztikából kimaradó éjszakázási lehetőségeket. A belföldiek és az elszakított területekről érkezők számát azonban jelentősen alábecsüli, és különösen a nagyrendezvények alkalmával nem azok látogatottságáról szolgál pontos adatokkal, hanem a főváros szállodáinak és panzióinak befogadóképességét jelzi.

Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala igyekezett a hivatalos statisztikáénál pontosabb képet alkotni a főváros idegenforgalmáról. Éves jelentéseiben közzétette a rendőrségi regisztrációs számával, illetve becsléssel korrigált éves idegenforgalmi adatokat, ezekben azonban nem minden esetben tért ki külön a Szent István-hétre. Az augusztusi rendezvénysorozat látogatottságára vonatkozó adatösszesítések és becslések elszórta és nem összehasonlíthatóan jelentek meg a sajtóban és a hivatal jelentéseiben. Tudjuk például, hogy az 1932. évi Szent István-hét idején 3431 külföldi és 2208 belföldi vendég szállt meg a budapesti szállodákban és panziókban. A magánszálláshelyeket igénybe vevők közül 2719 külföldi és 18 388 vidéki, összesen 21 107 vendéget jelentettek be, a különböző szálláshelyekre hivatalosan tehát 6150 külföldi és 20 596 belföldi, összesen 26 746 vendég érkezett az ünnepi hét idején. Azonban legalább 20 000-re becsülték a be nem jelentettek számát. A Szent István-hét 46 746 számba vett, illetve feltételezett látogatójából tehát 1932-ben mindössze 5639-en jelentek meg a hivatalos idegenforgalmi statisztikában. A hivatalos statisztika alapján 1932-ben augusztusban érkezett Budapestre a legtöbb külföldi, azonban a magánlakásokban megszállt külföldi vendégeket is figyelembe véve már nem a Szent István-hét, hanem a Budapesti Nemzetközi Vásár hónapja, a május bizonyul a legforgalmasabbnak.⁵⁸

A magyar főváros 1926 és 1942 között minden évben megrendezte a Szent István-hetet. Az első éveket (1929-ig) a kísérletezés jellemezte. A szervezők igyekeztek az ünnephez méltó, ugyanakkor sok látogatót vonzó programokat megvalósítani, egyelőre kevés sikerrel. Ekkor született azonban a Szent István-napi gelérthegy-i-dunai tűzijáték ma is élő, bár az utóbbi években újra vitákkal kísért

⁵⁸ Jelentés Budapest 1932. évi idegenforgalmáról s az 1932. év idegenforgalmának gazdasági eredményeiről. Közreadja Zilahy Dezső – Markos Béla. Bp. 1933. 13.

hagyománya. A Szent István-héthez nem kapcsolódtak olyan jelentős beruházások, mint a millenniumi ünnepekhez, de például az ünnepségsorozat kapcsán kezdődött meg a Budapest dunai panorámáját ma is meghatározó díszkivilágítás kiépítése.

1931-től a vidéki Magyarország hagyományait színpadra állító Gyöngyösbokréta jelentette az ünnepi hét fő attrakcióját, és innentől kezdve a külföldiek Budapestre vonzása került a Szent István-hét szervezésének középpontjába. Az amatőr falusi csoportok szerepeltetésével az az álláspont győzedelmeskedett, amely szerint a külföldi látogatóknak olyat kell nyújtani, amit máshol nem láthatnak (szemben azokkal a véleményekkel, amelyek az ünnepi programokkal a nyugati kultúrkörhöz való tartozást szerették volna hangsúlyozni). A Szent István-hét intenzív és professzionális propagandájának eredményeként a rendezvénysorozat reklámanyagai, az ünnepekről szóló beszámolók, az ünneplő főváros fotói a világ minden tájára eljutottak, és Magyarországot, illetve annak fővárosát minden más nemzetétől eltérő hagyományokkal rendelkező, különleges, meglátogatásra érdemes idegenforgalmi célpontként mutatták be.

Az évtized közepén a főváros igyekezett megújítani a rendezvénysorozatot. Azonban hiába merültek fel újabb és újabb ötletek, a főváros gyakorlatilag ugyanazt a programot szervezte meg évről évre, hiszen az anyagi lehetőségek, a szervezeti keretek és a személyi feltételek nem változtak. Az 1938-as évet hatalmas várakozás előzte meg, a kettős szent év, ahogy az Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István-émlékév együttesét nevezték, Magyarországra irányította a világ figyelmét, így a magyar idegenforgalom a legjobb esztendejére számított. A főváros ennek megfelelően arra törekedett, hogy az immár hagyományos Szent István-hét eseményei az ünnepi évre való tekintettel még a szokásosnál is fényesebbek legyenek, és a hatalmas tömegeket megmozgató Eucharisztikus Kongresszus után is sikerüljön újat, vonzót és kiemelkedőt nyújtani. A valóságban azonban az 1938. évi Szent István-hét nem sokban különbözött a korábbi ünnepi hetek tizenkét év elteltével immár rutinszerűen alakított programjától. A külföldi látogatókat mégsem ez, hanem a külpolitikai helyzet tartotta távol az államalapító szent királyt ünneplő fővárostól. Az utolsó Szent István-hetek már a háború jegyében teltek, és ez azt is jelentette, hogy bár az utazási lehetőségek beszűkülésével a hazai látogatók száma megugrott, a külföldi látogatók száma a csúcstól jelentősen kezdve folyamatosan csökkent.

Nehéz számokban kifejezni, hogy a Szent István-hét milyen hatással volt a főváros két világháború közötti idegenforgalmára, hányan érkeztek kifejezetten azért, hogy részesei vagy nézői legyenek az ünnepségsorozatnak. Pontos adatok hiányában ezért érvényesnek kell elfogadnunk azt a képet, amelyet az Idegenforgalmi Hivatal jelentései mellett a sajtó szubjektív beszámolóit is évről

évre megerősítenek: az ünnepi héten tömegek érkeztek Budapestre. „Minden vonat az utolsó helyig megtelten érkezett ma a fővárosba, annyira zsúfoltan, hogy az utasok nagy részének a folyosókon állva kellett megtenni az utat.”⁵⁹ „Budapest zászlódíszbe öltöztetett utcái, terei és parkjai hangosak az idegen beszédől, a főváros szebb pontjait, festői részeit állandóan fényképezik a külföldiek, akik nem győznek betelni a magyar főváros szépségével.”⁶⁰

THE FEAST OF SAINT STEPHEN AS A TOURISTIC EVENT AT BUDAPEST

By Anikó Lukács

SUMMARY

At the turn of the nineteenth and twentieth centuries it was a common belief that, as far as sights were concerned, Budapest could not vie with those Western European cities that had already been involved in international tourism. One way of increasing the number of visitors to the Hungarian capital was the organisation of grandiose events. In the middle of the 1920s, the municipal government developed the Catholic feast of Saint Stephen, of medieval origins, into a one-week-long series of events, in order to attract as many visitors as possible to Budapest. The propaganda attached to the festivities mostly targeted the foreigners, for both the country and the city badly needed the currencies they spent in the city during their stay there. Yet the touristic aspect was by no means exclusive: through the festive events, the organisers were able to transmit political messages to both the domestic and the foreign public.

⁵⁹ Zsúfolt vonatok érkeztek ma a Keleti pályaudvarra. *Ujság*, 1926. augusztus 19. 7.

⁶⁰ A Szent István Hét eseményei. *Budapesti Hírlap*, 1937. augusztus 19. 4.

Rácz Attila

A FŐVÁROSI NÉPI ELLENŐRZÉSI BIZOTTSÁGOK MŰKÖDÉSE 1958–1959-BEN

A Kádár-korszak feltárásában óriási és eddig alig kutatott forrásállományt rejtenek a „külső általános ellenőrzés” speciális szerveinek, a népi ellenőrzési bizottságoknak az iratai. Ezen levéltári források feltárása eddig – jórészt rendezetlenségük miatt – elmaradt, 1990-től napjainkig csak egy-egy jelentősebb levéltárszakmai és néprajztudományi írás¹ jelent meg a témában, pedig a szervezet működéséről fennmaradt levéltári források² kiegészítő adatokat tartalmaznak a társadalom-, jog-, gazdaság- és ipartörténet kutatói számára. A szervezet működésének megismertetése érdekében tanulmányomban a népi ellenőrzés fővárosi létrejötte mellett e szervezetek „mindennapi” munkájáról is hozok példákat.

A népi ellenőrzési bizottságok létrejötte

A kommunista hatalomátvétellel együtt járó állami centralizáció egységes állami gazdasági ellenőrzést kívánt, ezért a hatalom 1948-ban létrehozta a Közérdekű Vizsgálatok Nyilvántartóját (később 1949-ig Állami Ellenőrzési Központ), majd az Állami Számvevőszék, valamint a Budapest Fővárosi Számvevőszék 1949. évi megszüntetése után az Állami Ellenőrző Központot. Ez utóbbi 1950. január 1-jétől a Minisztertanács, illetve a Népgazdasági Tanács közvetlen felügyelete alá tartozott. Feladata a központi és helyi államigazgatási szervek, közületi vállalatok, közérdekű testületek és intézetek, katonai szervezetek és alakulatok, bíróságok és ügyészségek vizsgálata volt. 1955-ben újabb átszervezés történt: az Állami Ellenőrző Központ helyébe az Állami Ellenőrzési Minisztériuma lépett, amely 1956. december 31-ig működött.³

A Kádár-rendszer állami ellenőrzésének kialakítását az MSZMP Központi Bizottság (MSZMP KB) Államgazdasági Osztálya 1957 elején vette kézbe.

¹ *Ispán Ágota Lídia*: „Ha nem segítenek Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XXXI. (2014) 145–200.; *Horváth M. Ferenc*: A „népi ellenőrzés” Magyarországon 1957–1989. Levéltári Szemle 40. (1990) 4. sz. 29–40.

² A 121,92 ifm terjedelmű fővárosi és kerületi népi ellenőrzési bizottságok Budapest Főváros Levéltárában (a továbbiakban: BFL) a XVII.1301–1323 fondok alatt (fővárosi, illetve I–XXII. kerületi bizottságok) találhatóak.

³ 1620/1948. sz. Kormányrendelet, 4870/1948. sz. Kormányrendelet. In: 1948. év hatályos jogszabályai. Bp. 1949. 532–533.; 1949. évi 17. törvényerejű rendelet (a továbbiakban: tvr.). In: Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. Bp. 1950. 118–120.; 1955. évi 27. tvr., 1955. évi 28. tvr., 1955. évi 29. tvr. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955. Bp. 1956. 68–74.; 1956. évi 33. tvr. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1956. Bp. 1957. 68.

A *Gazdasági Figyelő* hasábjain folyó „nyilvános vitát”⁴ követően az április 5-ei számban a lap szerkesztősége szükségesnek tartotta az állami ellenőrzés központi szervének létrehozását. Az állami ellenőrzést azonban nem „revizori” munkaként fogták fel: „a feladathoz kevés számú, magas szakképzettségű, szervezőképes és a népi demokratikus rendszerhez feltétlenül hű munkatársat kell kiválasztani, akiknek vizsgálatikban komolyan támaszkodniuk kell az egyes területek dolgozóinak tapasztalataira, bevonva a legjobb szakembereket egy-egy határozat végrehajtásának ellenőrzésébe”.⁵

Friss István, az osztály vezetője (és az MSZMP KB tagja) ezután javaslatot tett az MSZMP Politikai Bizottságának az új állami ellenőrző szerv létrehozására. Az intézményrendszerrel heves vita alakult ki, többen kétségeiket fejezték ki a működőképességéről és azoknak a tevékenységeknek a célul kitűzött felszámolásáról, amelyek a „társadalmi tulajdon megkárosításával havi kb. 30–40 milliárd kárt” okoznak. Biszku Béla egyenesen az vetette fel, hogy „mi a biztosíték, hogy nem lesz sóhivatal?” Friss István válasza az volt, hogy „maximális együttműködésre van szükség a párttal, és [ha] a párt megadja a szükséges segítséget ügyészségnél, tanácsokban, minisztériumokban stb., akkor nem lesz sóhivatal”. A népi ellenőrzési szerv megszervezéséről szóló politikai bizottsági határozat 1957. július 16-án jelent meg.⁶

Az Állami Ellenőrzés Minisztériuma helyébe lépő népi ellenőrző bizottságokat a népi ellenőrzésről szóló 1957. évi VII. törvény hozta létre. A törvény magyarázó szövege szerint a „népgazdaságban nemegyszer jelentkező bürokratizmus”, valamint a társadalmi támogatottság hiánya korábban akadályozta a jogszabályok betartatását, a népi ellenőrzés létrehozását a magyar dolgozó nép szorgalmas munkájának megerősítését veszélyeztető, a törvényes renddel szembe forduló, a népi demokráciának a nép vagyónát elherdáló ellenségeivel szembeni fellépés indokolta. A jogalkotó szándéka szerint „a dolgozók támogatásával” megvalósuló ellenőrzés legfelsőbb szintjén „a Minisztertanács közvetlen irányítása alatt álló Központi Népi Ellenőrzési Bizottság” állt, mely alatt 1958. január 1-jei hatállyal fővárosi, megyei, járási, fővárosi-kerületi, városi népi ellenőrzési bizottságokat kellett létrehozni. Legfőbb feladatuk az államigazgatási szervek támogatása a társadalmi tulajdon védelmében, amit kettős rendszerben valósítottak meg: egyrészt munkaterv szerint valamely népgazdasági ágazat komplex, illetve bármely szervezet, vállalat, üzem, intézmény, kisiparos, kiskereskedő stb. egész működésére

⁴ *Juhász Ferenc – Kovács Béla*: A központi állami ellenőrzésről. *Gazdasági Figyelő* 1. (1957) 1. sz. 12.; *Horváth Károly*: Hozzászólás: A központi állami ellenőrzésről című – március 7-ei számunkban megjelent – cikkhez. *Gazdasági Figyelő* 1. (1957) 2. sz. 6.

⁵ *Gazdasági Figyelő* 1. (1957) 5. sz. 7.; *Lándori György*: Az állami szervek ellenőrző tevékenysége. *Gazdasági Figyelő* 1. (1957) 11. sz. 4.

⁶ *Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2., bővített kiadás*. Szerk. Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Bp. 1973. 94–96.; *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (a továbbiakban: MNL OL) MSZMP Politikai Bizottság iratai (a továbbiakban: M-KS-288.5) 35. öe. (1957. július 16.) 5., 15–45., 59–68.

kiterjedő (általános) szisztematikus, másrészt általában állampolgári bejelentésre meghatározott cselekmény, illetőleg mulasztás, valamint meghatározott személyek magatartásának vagy tevékenységének egyedi vizsgálatait (célellenőrzés) végezték. Ezen feladatai mellett a népi ellenőrzés – központi bizottsága útján – szakvéleményt adott a Minisztertanács számára a költségvetést és a zárszámadást megállapító törvényjavaslat-hoz, valamint a népgazdasági tervhez és ennek végrehajtásáról szóló beszámolókhöz.⁷

A létrehozott központi állami intézmény szervezete többnyire nem hivatali alkalmazottakból, hanem az élet különböző területeiről érkező, feladatukat általában díjazás nélkül, társadalmi munkában végző dolgozókból tevődött össze.⁸

A népi ellenőrzés – nevével ellentétben – valójában állami ellenőrzés volt, államigazgatási funkciót töltött be, a „szocialista ellenőrzés” fontos alkotóelemének szánták. Ezzel az sem állt ellentétben, hogy feladatait döntően társadalmi úton látta el: „Az egész ellenőrzési rendszer középpontjában, annak vezető elemeként az állami, társadalmi, gazdasági tevékenység egészére kiterjedő pártellenőrzés áll. Ez lényegében társadalmi ellenőrzés, amely nem jogi felhatalmazáson, hanem a párt szervezettségén, akarati és cselekvési egységén, s elsősorban erkölcsi és politikai tömegbefolyásán alapszik.” Az államigazgatási szervezet végrehajtó tevékenységének részét képező egyik, társadalmi bázisánál fogva legjelentősebb ellenőrző szakszerve volt tehát a népi ellenőrzés szervezete.⁹

A Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság megalakulása és működése

A továbbiakban a fővárosi és a fővárosi kerületi népi ellenőrzési bizottságok működéséről lesz szó, melyek a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságnak (KNEB), illetve a Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottságnak közvetlenül alárendelve és irányítása alatt működtek. A korszakra jellemző kettős alárendeltség itt is érvényesült: a fővárosi szervezetek egyrészt a felettes népi ellenőrzési bizottságnak, másrészt az őket megválasztó tanácsnak, illetve a döntést jóváhagyó pártszervnek voltak alárendelve.¹⁰ A Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság (FNEB) elnökből, két elnökhelyettesből és nyolc tagból állt.

A területi népi ellenőrzési bizottságok elnökét, elnökhelyetteseit és tagjait az államigazgatás területi beosztását követően¹¹ a fővárosi, illetve a fővárosi kerületi tanács választotta. Az őket megválasztó tanácsok voltak jogosultak a

⁷ 1957. évi VII. tv. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Bp. 1958. 49–56.

⁸ *Petravich Ferenc – Török Lajos – Zsingor László: A népi ellenőrzés szervezete és működése I.* Bp. 1962. 31–33.

⁹ Uo. 11.

¹⁰ Uo. 49.

¹¹ Uo. 48–49. A párt- és tanácsi szervek választásáról lásd *Ráczi Attila: A budapesti hatalmi elit 1956 és 1989 között.* (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 4.) Bp. 2018.; *A Fővárosi Tanács, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága és szakigazgatási szervei intézménytörténete, 1971–1982.* Levéltári

visszahívásukra is; őket – a párt és tanácsi vezető tisztviselőkkel ellentétben – határozatlan időre választották, a testületek tagjává tanácsi végrehajtó bizottsági tag nem volt választható, a területi népi ellenőrzési bizottság elnöke az őt megválasztó tanács és végrehajtó bizottságának (a továbbiakban: VB) ülésein viszont tanácskozási joggal részt ve(hete)tt. A tagsági tisztség az illetékes tanács elé beterjesztett lemondással, a megválasztó tanács általi visszahívással (a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság javaslata és/vagy egyetértése alapján) és bírói ítélet alapján szűnhetett meg. Ügyrendjüket a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság állapította meg.¹² A népi ellenőrzési bizottságok feladataikat népi ellenőrök bevonásával látták el, melyek számát a bizottságok maguk határozhatták meg.

A törvény hatályba lépése után 60 napon belül, gyakorlatilag 1958. február végéig meg kellett választani a fővárosi, ezek megalakulásától számított 60 napon belül a kerületi bizottságokat. Ennek értelmében Mikó József, a Fővárosi Tanács VB elnökhelyettese február 20-án kelt előterjesztésével fordult az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságához, melyben a FNEB elnökére, elnökhelyetteseire és tagjaira tett javaslatot. Az előterjesztést a négy nappal későbbi pártvezető testületi ülésen Csikesz Józsefné, a Budapesti Pártbizottság titkára egyes személyekkel kapcsolatban felmerült problémákra hivatkozva (az elnökre sem volt javaslat) elutasította.¹³ A másnapi titkári értekezleten azonban döntésre juthattak,¹⁴ mert a Fővárosi Tanács február 28-ai ülésén a tanács egyhangúlag elfogadta a FNEB elnökének Gyárfás Kálmánt, a Csepel Vas- és Fémművek Csögyár termelési osztályvezetőjét; elnökhelyetteseivé Káldor Gyulát, a Munkásórség Országos Parancsnokságának személyzeti osztályvezetőjét és dr. Vásárhelyi Boldizsárt, a Műszaki Egyetem dékánját; tagjaivá Tímár Mátyást, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetőjét, dr. Benedek Jenőt, a Jogászszövetség főtitkárát, Hartai Ferencet, az Óbudai Népkert Vállalat vezetőjét, Jochlik Lajost, a Budapesti Pártbizottság Ipari és Közlekedési Osztályának vezetőjét, Kolossa Józsefet, a Ganz Vagonyár csoportvezetőjét, Fenyvesi Gábornét, a Fővárosi Tanács tagját, a Kereskedelmi Állandó Bizottság elnökét és a Hazafias Népfront Budapesti Bizottság tagját, Sásdi Istvánt, a Fővárosi Tanács tagját, a Könnyűipari Minisztérium igazgatóhelyettesét, a Fővárosi Tanács VB Ipari Állandó Bizottság elnökét, a Hazafias Népfront Bizottság

segédlet, kézirat.; A Fővárosi Tanács, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága és szakigazgatási szervei intézménytörténete, 1983–1990. Levéltári segédlet, kézirat.

¹² 6/1958. sz. Kormányrendelet Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1958. Bp. 1959. 171–174.

¹³ BFL Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei (a továbbiakban: XXXV.1.a.4). 19. öe. (1958. február 24.) 31., 101–103.

¹⁴ Az MSZMP Budapesti Titkársága sorozatban (BFL XXXV.1.a.5) ez a jegyzőkönyv nem maradt fenn.

tagját, valamint Neményi Istvánt, a Beruházási Bank igazgatóját, akik letették az esküt. Az eredeti tanácsjavaslatához képest az elnökségben két, a tagok között három változás történt, ezen kívül a tágabb listáról két személyt jelöltek.¹⁵

A törvény a területi népi ellenőrzési bizottságok ellenőrzési hatáskörébe utalta a területileg illetékes tanács államigazgatási szerveit, valamint a tanács irányítása alatt álló hivatalokat, vállalatokat, intézményeket, szövetkezeteket, illetve ezek területi szerveit; valamint a területükön működő magánkisipar és magánkereskedelem tevékenységét; azokat a területükön levő, minisztériumi irányítás alatt álló vállalatokat, intézményeket, hivatalokat (kirendeltségeket), amelyek a terület lakosságát árukkal vagy szolgáltatásokkal látták el, valamint a szakszervezet egyes területi szerveit. A kinevezési, választási és együttdöntési hatáskörök az egész korszakban megegyeztek a párthatásköri listákban foglaltakkal.¹⁶

A FNEB munkatervét a Fővárosi Tanács 1958. május 14-én fogadta el,¹⁷ és bár az indulásnál a bizottság apparátusa csupán négy főből (elnök, elnökhelyettes, két adminisztrátor) állt, hamarosan hat, a bizottság tagjai által irányított szakcsoportot hoztak létre (ipari, kereskedelmi, pénzügyi, szociális, kulturális, jogügyi), melyek létszáma 8-15 fő volt. Az 1958. év végén a FNEB és a kerületek „3561 fő népi ellenőrt kitevő aktívahálózattal” rendelkeztek (426 fő [12%] a FNEB), ebből az év folyamán – 12 345 munkanappal – 2353 főt vontak be a munkába, miközben állandó nehézséget okozott az, hogy a vállalatok nem szívesen bocsátották rendelkezésre a népi ellenőröket.¹⁸

Hiába létezett az a felsőbb elvárás, hogy az ellenőrzésben minél több fizikai dolgozó vegyen részt, a bevont ellenőrök fele műszaki, pénzügyi, számviteli területen dolgozott, a munkás besorolású személyek aránya általában a 20%-ot sem érte el, kimagaslóan magas csupán a XVI. kerületben volt 47%-kal; de 44-69%-ban párttagok voltak (összátlag: 56%). A nők összaránya ezen a területen 18% volt. A munkacsoportok tagjainak összeállítása kapcsán Dabronaki Gyula, a KNEB elnökhelyettese az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottság 1958. november 10-ei ülésén egyenesen azt javasolta, hogy „emelni kell a fizikai munkások számát. [...] Az lenne a javaslatom, hogy amikor kimegy két magas műveltségű szakember, legyen közöttük a területet ismerő fizikai munkás is.

¹⁵ BFL Budapest Fővárosi Tanács tanácsülési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: XXIII.101.a.1) 1958. február 28-ai tanácsülés jegyzőkönyve.

¹⁶ A magyar állam szervei. A tanácsigazgatás szervei 1950–1970. Szerk. Müller Veronika Bp. 1988. 212., 216.; A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek. Szerk. Boreczky Beatrix. Bp. 1993. 373–375.

¹⁷ BFL XXIII.101.a.1. 1958. május 14-ei tanácsülés. 53–55.

¹⁸ BFL XVII.1301. (a továbbiakban: XVII.1301.) 6. doboz. Fővárosi és kerületi népi ellenőrzési bizottságok 1959. I. negyedévi összesített statisztikai jelentése (a továbbiakban: A fővárosi és kerületi NEB-ek 1959.)

Ugyanis az a tapasztalatunk, hogy az osztályszemlélet nem mindig érvényesül helyesen a munkában.”¹⁹ Az arányok lényegében 1959-re sem változtak.²⁰

1959-re az a módszer alakult ki, hogy a FNEB vizsgálatonként 10-10 főből álló irányító munkabizottságot hozott létre, amelynek tagjai az elvi irányítás mellett „az instruktorrendszer megteremtésével a kerületekben a helyszínen közvetlen segítséget nyújtottak a felvetődött problémák megoldásához. A munkabizottságok a vizsgálat menetét így állandóan figyelemmel kísérhették, és a hetenként egyszer megtartott értekezleteken a szerzett tapasztalatokat megtárgyalták.” A kerületek két-három héttel a vizsgálatok megindítása előtt megkapták a vizsgálati programot, majd egy meghívott előadó háromórás előadás keretében ismertette a szakterület sajátos problémáit, amit konzultáció követett.

A vizsgálatok az 1958. évi összesítés szerint majd 110 millió forintos népgazdasági kárt tártak fel, melynek felét a közérdekű bejelentések adták. A területi népi ellenőrzési bizottság a hatáskörét meghaladó jelenségekről köteles volt 48 órán belül a felettes, illetve a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságot értesíteni, 1958-ban az ellenőrzéseket követően a rendőrségnek jelentett ügyek között csalás, üzérkedés, okirathamisítás, kontárkodás, árdrágítás, csempészet, de ellenforradalmár rejtegetése is volt.²¹

A FNEB a felettes szerv által megadott feladatok és a tanács által jóváhagyott munkaterv alapján számos vizsgálati témában végezte munkáját.²²

A FNEB által elvégzett vizsgálatok

Állományon kívüli beralap vizsgálata

A vizsgálatok egyik fő iránya (1958-ban 151 objektumban 315 népi ellenőrrel) – mivel szemmel láthatóan a törvénytelen kifizetések melegágya volt – az úgynevezett állományon kívüli beralap felhasználása volt a nehézipar, kohó-, gépipar, oktatás, művelődés területén és az egészségügyi intézményeknél. A vizsgálat során megállapították, hogy a vállalatok nem tartották be „a vonatkozó rendelkezéseket. Az állományon kívüli beralapot kereset-kiegészítésre használják fel, és sok esetben a vállalatoknak is érdeke fűződik ahhoz, hogy az egyes kifizetésre kerülő tételeket ezen beralap terhére folyósítsák, mert ezáltal az átlagbér felhasználását alacsonyabbnak tüntetik fel.”²³ 1958-ban

¹⁹ BFL XXXV.1.a.4. 38. őe. (1958. november 10.) 15.

²⁰ BFL XVII.1301. 6. doboz. Fővárosi és kerületi népi ellenőrzési bizottságok 1958. évi összesített statisztikai jelentése. (a továbbiakban: A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.) BFL XXXV.1.a.4. 38. őe. (1958. november 10.) 37.

²¹ BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.

²² BFL XXXV.1.a.4. 38. őe. (1958. november 10.) 37.

²³ BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.

a terv szerinti 10,1 millió forint állományon kívüli bérallappal szemben 18,7 millió forintot fizettek ki. A kifizetett összegből 7,2 millió forint szabálytalanul lett kifizetve, a vizsgálatok szerint ebből 1,3 millió pedig teljesen indokolatlanul.²⁴

Importanyagok vizsgálata

Az importanyagokat felhasználó vállalatoknál raktározási problémákat tapasztaltak: szűk raktározási kapacitás mellett a raktározás körülményei is szakszerűtlenek voltak. Több vállalatnál nem megfelelő szabványmeretekkel dolgoztak, így – főként a vagon- és hajógyártásban a faanyag felhasználása terén – akár 60% hulladék is keletkezett, valamint főként a textiliparban az alapanyag-választék hiányos volta miatt – a „termelési terv” teljesítésének kényszere alatt – „alacsonyabb minőségű kategóriába tartozó termékhez magasabb minőségi osztályszámhoz tartozó alapanyagot” kellett felhasználniuk.²⁵

A társadalmi tulajdon védelmének vizsgálata

A tárgyban 1958-ban 20 nagykereskedelmi vállalat, 637 bolt és raktárhelyiség, 14 áruház vizsgálata folyt 420 népi ellenőrrel (a fővárosi és kerületi házkezelési igazgatóságokon 125 helyen 250 ellenőr). A legnagyobb problémaként itt is a raktári túlszűfolttságot állapították meg, amin a – minisztériumoknak csak részben lejelentett – áruk értékesítésével csökkenteni lehetett volna.²⁶ Sok üzlet szétszórt területen „sokszor többszáz millió forint értékű árut” tárolt raktáron. A raktári leltárhány elszámolásában is nagy visszaélések voltak, a „raktári leltártöbbletek keletkezésének oka nagyrészt a vásárlók megkárosítása. Mivel a gyakorlatban a leltártöbbletek keletkezése miatt a felettes hatóságok felelősségre vonást nem alkalmaznak, ezért az üzletek vezetői és dolgozói erre törekednek. Így pl. a vásárló közönség felé a különböző minőségi engedményeket, amelyeket a kereskedelem az ipartól kap, nem adják tovább.” Visszaélésekre adott lehetőséget az is, hogy a tatarozó vállalatok, házkezelési igazgatóságok a bontási és az új anyagot együtt kezelték, illetve anyagi kár keletkezett például abból is, hogy az egyik iskola a szabadtéri előadásai után nem fizetett, valamint a Gyermekélelmezési Vállalat 1000 diákra főzve nem kért villanyfogyasztási díjat.²⁷

²⁴ BFL XXXV.1.a.4. 38. öc. (1958. november 10.) 38.

²⁵ BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.

²⁶ BFL XXXV.1.a.4. 38. öc. (1958. november 10.) 38.

²⁷ BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.

A beadványok és újítások intézésének vizsgálata, a dolgozók bejelentései

Ezen vizsgálatok legfőbb célja az volt, hogy az illetékes államigazgatási szervek minél több figyelmet fordítsanak a dolgozók beadványaira, újítási javaslataira. A 380 népi ellenőr részvételével 68 minisztériumi vállalat, 119 tanácsi vállalat, 73 tanácsi osztály vizsgálata után megállapítást nyert, hogy a bizottságok létrejöttekor hiába adott ki a Fővárosi Tanács VB a beadványokra és az újításokra vonatkozó utasítást az alá rendelt intézményeknek, azok nem tettek eleget a rendeleteknek, az újítási ügyek intézése sok helyen nehézkes volt, sokszor nem egyeztek „a vállalat műszaki szükségleteivel, újítási feladattervével”. További visszaélésekre utalt az is, hogy a vállalatok magas összegeket fizettek ki „eszmei díj” címén, és ez gyakran nagyjából a vállalat vezetőihez került, de a rendeletek hiányosságai következtében olyan személyek is részesültek belőle, „akik a valóságban nem működtek közre az újításokban”. Az olyan adminisztrációs hibák, mint például szerződéskötés és az engedélyezés dátuma előtti kifizetés, szintén visszaélésekre utaltak.²⁸

Közérdekű bejelentések

A legérdekesebb eseteket rejtő közérdekű bejelentések vizsgálata igen nagy kapacitást lekötő feladatkör volt. 1958-ban fővárosi és kerületi szinten 1719 közérdekű bejelentés történt, a legtöbb társadalmi tulajdon védelme tárgyában (438), illetve tanácsi szociális és szakigazgatással (373), magánszemélyekkel (230), az állami belkereskedelemmel (188) és az építőiparral (125) kapcsolatban. 1019 volt magánpanasz, kiugróan sok, 485 esetben lakás- és ingatlanügyben. Mindezekből saját hatáskörben 951-et a népi ellenőrző bizottságok vizsgáltak ki, 115 ügyben fordultak, illetve adtak át ügyet az ügyészségnek.²⁹ Ezek közül a legnagyobb volumenűek a „Csepeli Posztógyár 8 millió forintos selejtkára, a Kénsavgyár mintegy 1 millió forintos társadalmi tulajdonnal való mulasztása, fővárosi szinten a szikvizes kisiparosokkal szemben [a FNEB] mintegy 25 millió forintos adócsalást állapított meg”.³⁰

1958. novemberi keltezéssel „közérdekű bejelentés” érkezett a KNEB-hez az Orvosi Továbbképző Intézet Egészségügyi Szakiskola igazgatója, gondnoka és a gazdasági iroda dolgozói ellen: „nap mint nap rengeteg feketét fogyasztanak bent az irodahelyiségben a nevelőkkel egyetemben. A fekete- és likórfogyasztás mellett a tanulók a reggelire bearázott vaj és téliszalámi helyett zsíros kenyeret kapnak, esetleg kekszet, ritkán vajot, ez azonban a legtöbb esetben romlott és ehetetlen.”

²⁸ BFL XXXV.1.a.4. 38. öe. (1958. november 10.) 38–39. BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.

²⁹ BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1958.

³⁰ BFL XXXV.1.a.4. 38. öe. (1958. november 10.) 39.

A feljelentő szerint a tej romlott volt, hús helyett lecsókolbászt és parizert adtak. Aki ez ellen szót emelt, azzal küldték el, hogy „ne higgyék, hogy valamelyik egészségügyi szakiskolában felveszik magukat”. A KNEB az ügyet további intézkedésre megküldte a FNEB-nek. A február 24-én kelt jelentés írója szerint a vádak nem voltak megalapozottak, de fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a „növénydékek döntő többsége 18-20 év körüli fiatal leány, akik legtöbbször étvágyát nem elégíti ki a napi 10,50 Ft-os norma adta lehetőség”. A bejelentésben romlott tej felszolgálásáról is szó esik, de a panaszt a FNEB a fogyasztók származására, illetve a tartós tej nem ismeretére vezette vissza: „Valószínűleg, hogy a bejelentő, mint vidéki, ezt nem ismerte. [...]. Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a növénydékek jelentős része faluról származik, és így egészen más étrendhez voltak szokva, amelyben nem egyszer a mennyiség és nem a tápérték dominált. Az iskola egyik feladata, hogy a növénydékekkel, mint a jövő egészségügyi közép-kádereivel megismertesse a korszerű táplálkozás formáit és előnyeit.” A FNEB elnökhelyettese egyúttal javasolta az iskolának és az Egészségügyi Minisztérium illetékes főosztályának, hogy az étlap szerkesztésébe vonják be a szakszervezetet és a KISZ-t, valamint több meleg étel legyen a hidegételek helyett, és a szakiskola „gondoskodjék az intézetben tanuló lányok kulturális foglalkoztatásáról”.³¹

A harmadik esetben a Duna Cipőgyár dolgozója panaszolta, hogy hiába jelentette a gyár illetékeseinek már többször is az általa néven nevezett személyek által elkövetett visszaéléseket, semmilyen intézkedés nem történt. Feljelentésében a havi bérletek és az „állományon kívüli bérek” illetéktelen használatát, a nép tulajdonának felelőtlen felhasználását részletezte: „ha egy gép leál leteszik a raktárba, rövidebben megkopasszák, minden leszerelhető alkatrészt elvisznek”. Őt nyugdíjazni akarták, sőt perbe is fogták, pedig korábban, ha valaki „kereste az igazát, de betömtek a száját, kapot szóba konyhás lakást, csak halgasson el”.³² A tárgyban a FNEB által felkeresett Könnyűipari Minisztérium válaszleveléből az derül ki, hogy a feljelentő csupán egy akkor már folyó bünvádi eljárásból igyekezett a lehető legjobban kijönni, és őt ekkor már tíz hónap börtönre ítélte a IV. Kerületi Bíróság.³³ Az ítélet valójában – társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett csalás, lopás, magánokirat-hamisítás okán – 1 év 6 hónap volt, a Fővárosi Bíróság másodfokon csökkentette ezt 10 hónapra. A feljelentő a beadványában megvádolt társával az 1956. év végi áruhiányt kihasználva (a vállalat a dolgozóknak osztandó élelmiszerért küldte őket vidékre) három útjuk során rakodási költségekkel, szállodai tartózkodással stb. több ezer forinttal károsították a Duna Cipőgyárat.

³¹ BFL XVII.1301. 34. doboz. 760/1958.

³² BFL XVII.1301. 34. doboz. 240/1958. (A forrást az eredeti helyesírással közlöm. – R. A.)

³³ BFL XVII.1301. 34. doboz. 240/1958.

A gyár egy alkalommal fenyőfáért küldte őket, a beszerzett fákat drágábban számolták el, ráadásul a rakományt megtoldták az Eger és Lillafüred között az út mellett „talált” kivágott fenyőfákkal, majd az elszámolás során kialakult 3000 forintos különbözetet elosztották egymás között. A vádlott végig tagadt, és „a tárgyalás során azzal védekezett, hogy az egész ügy leleplezése az ő feljelentéseinek köszönhető, amelyeket a Duna Cipőgyár vezetőségéhez, valamint a Könyvüipari Minisztériumhoz juttatott el”. A peranyag mellékletéből kiderül, hogy januárban valóban írt egy, a fenti vádakot is tartalmazó „cetlit” a főkönyvelőnek, de a gyár a revizori jelentésre alapozva már előbb elindította a vizsgálatot, és a FNEB-hez megküldött beadványa is saját maga kimentésére szolgált (volna).³⁴

Az iratanyagot böngészve a panaszos levelekkel kapcsolatban történt eljárások pozitív eredményeiről is hírt kapunk. 1958 májusában például bejelentés érkezett a FNEB-hez, hogy a pesthidegkúti Boldogasszony (ma: Zsíroshegyi) út 88. szám előtti villanyoszlop töve kirohadt, és a mögötte álló ház tulajdonosa kérte annak kicserélését. Június végén boldogan tájékoztatta a bizottságot, hogy a háza előtti oszlopot az elektromos művek dolgozói kicserélték, és az „ott dolgozó munkások is megállapították, hogy az utolsó percben történt a csere. [...] Hálásan köszönöm a gyors és hatásos intézkedést [...]. Megmondom őszintén, nem sok reményem volt azok után, hogy már minden fórumot megjártam panaszommal és mindenütt csak ígéretet kaptam. Ez a gyors eredmény méltán igazolja a Népi Ellenőrző Bizottság szükségességét és hatékonyságát.”³⁵

Kisiparosok, kisipari termelőszövetkezetek vizsgálata

1958–1959-ben a kerületi bizottságok bevonásával a FNEB két országos vizsgálatban vett részt, melyekben a kisiparosokat és a KTSZ-eket vizsgálták. A cél kiválasztásában minden bizonnyal szerepet játszott, hogy 1957. december 31-én Budapesten csaknem 5000 kiskereskedőt és 29 410 kisiparost tartották nyilván. Utóbbiak száma 1957-ben 3600, 1958-ban 700 kisiparos engedéllyel bővült.³⁶

A FNEB 1959. február 14-ei bizottsági ülésén a kerületi elnökök is kifejtették a vizsgálattal kapcsolatos véleményüket. A VI. kerület elnöke szerint nagy „felháborodás” volt a munkások között, akik ezt a munkát és a vizsgálatot végezték. Nem is csoda, mikor olyan esetek is voltak, mint pl. az egyik kisiparos havi 10 800 Ft háztartási pénz

³⁴ BFL Fővárosi Bíróság büntetőperes iratai (a továbbiakban: XXV.4.a). 2569/1958. A IV. Kerületi Bíróság büntetőperes iratai (XXV.25.3) 612/1957.

³⁵ BFL XVII.1301. 34. doboz. 241/1958.

³⁶ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága (a továbbiakban: BFL XXIII.102.a.1) 1959. február 4-ei ülésének jegyzőkönyve. 8. A FNEB lényegesen kevesebbrel számolt. BFL XVII.1301. 1. doboz. A FNEB 1959. február 14-ei bizottsági ülésének jegyzőkönyve. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1959. évi előkészítéséről lásd BFL XVII.1301. 1. doboz. A FNEB 1958. december 10-ei elnöki értekezlete.

számol el, 780 000 Ft adósság mellett, és ugyanakkor 12 alkalmazottal dolgozik. Olyan jelenséggel is találkoztunk, hogy az illetőnél nem lehetett semmit találni, ami azt igazolná, hogy adót fizet. Pl. az autószerelő kisiparosok vizsgálatánál rájöttünk arra, hogy senki nem tudja még csak kb. sem a számukat. A KPM autó-felügyelőjénél érdeklődtünk a számadat felől, s ezt a választ kaptuk: »Nézze elvtárs, ha ebben az országban van egy ember, aki meg tudja mondani, hogy hány autószerelő kisiparos van, lenyelem a fejemet.«³⁷

A vizsgálat eredményét „az illetékes tanácsi szervek is pozitívan értékelték. A tanácsok pénzügyi osztályai [...] mintegy 15 millió forint többletadó kivetést eszközöltek a kisiparosokra vonatkozóan. 166 esetben indított a tanács VB szabálysértési eljárást, 53 esetben eszközöltek iparigazolvány megvonást. 27 esetben indítottak a tanácsi szervek büntető eljárást kontárkodás, rendellenes anyagbeszerzés, helytelen számlázás, adóeltitkolás, üzérkedés, társadalmi tulajdon megsértése miatt.³⁸ [...] A Fővárosi Tanács VB Ipari Osztályának tájékoztatása szerint az utóbbi időben, különösen a vizsgálatunk óta 1000 [!] kisiparos adta vissza az iparjogosítványát.” A jelentés nem leplezte a magánszektor letörésének igényét, 500 kisiparost megbüntettek, szabálysértési eljárást indítottak 1534 ellen,³⁹ és háttérbe szorításukkal a KTSZ-eket akarták előnyhöz juttatni, amelyek „feladata a jövőben a magánkisiparosok által végzett közületi munkák átvállalása is [...], a szövetkezeti iparnak fokoznia kell a minőség javítását, a választék bővítését a lakosság által keresettebb kisebb szériában előállítható termékekben”.⁴⁰

A kerületi népi ellenőrzési bizottságok 1958–1959. évi működése

Jogszabály szerint a kerületi népi ellenőrzési bizottságok 1958 áprilisára megalakultak. E bizottságok tagjainak megválasztását a törvény a kerületi tanácsok hatáskörébe utalta. A XVIII. kerületben a választást megelőző előterjesztés a bizottságok hatáskörének és feladatainak ismertetése mellett „a párt és kormány helyes politikája nyomán – a jelentős pusztulás és fegyvelemlazulás ellenére is” – megteremtett gazdasági sikerekről, illetve az azt veszélyeztető erőkről szólt: „Az ellenforradalom nyomán kapitalista tendenciák éledtek fel. Ennek hatására igen nagymértékben elburjánzott a fegyelmezetlenség, a spekuláció, a bérdemagógia, a társadalmi tulajdon károsítása.” Az ülésen résztvevő tanácsstagok azonnal szóbeli javaslattal éltek az akadozó szolgáltatások megjavítására, illetve általános örömeiket fejezték ki a bizottságok megalakulását illetően: „népi ellenőrzést már régen meg kellett volna szervezni. Az ország dolgozóinak egy része tévesen értelmezi a »minden a miénk« fogalmát, komoly értékeket hurcol el a munkahelyekről.

³⁷ BFL XVII.1301. 1. doboz. A FNEB 1959. február 14-ei bizottsági ülésének jegyzőkönyve.

³⁸ A jelentés 12 kerület adatait tartalmazza – 10-ről még nem volt adatuk.

³⁹ BFL XXIII.102.a.1. 1959. február 4-ei VB-ülés jegyzőkönyve. 9.

⁴⁰ BFL XVII.1301. 6. doboz. A fővárosi és kerületi NEB-ek 1959.

Az öntudatos munkásság ez ellen jogosan tiltakozik. Azt a célt tűzte ki maga elé, hogy magasabb életszínvonalat érjen el, ennek pedig előfeltétele, hogy leleplezzék a huligánokat, sikkasztókat és mindazokat, akik a termelést gátolni igyekeznek.”⁴¹

A kerületi bizottságoknak a megalakulás után a függetlenített elnökön kívül hat tagjuk volt, mellettük egy adminisztrátor dolgozott. A szakcsoportokat öt-nyolc fővel alakították ki. Az egy évvel későbbi értékeléskor megállapították, hogy megalakulásukkor a kerületi tanácsok és pártbizottságok nem fordítottak kellő figyelmet a bizottságok személyi összetételére, többüket hamarosan leváltották, a „XI. kerületben pl. ellenséges elem került a bizottságba”.⁴²

1958 nyarán a FNEB körlevélben rendelte el a kerületi bizottságok eszközeinek felmérését. Húsz kerület visszaküldött jelentéséből az derül ki, hogy – miközben csak kettő nem tartotta megfelelőnek a bizottság székhelyének elhelyezését, amelyek egy kivételével a tanács épületében voltak – többen is megfogalmazták panaszukat. A II. kerületben a helyhiány miatt mostoha körülmények között láttak hozzá a munkához: „bár alapterület m²-ben számítva van hely, de az irodahelyiségek száma kevés. Így viszont nagyon nehéz dolgozni. Ahol kattog az írógép, nem nagyon lehet nyugodtan tárgyalni, sokszor még telefonálni is, sajnos. Nem szólva arról, hogy gondolkodni, hogy az ember menetközben is át tudja tekinteni a problémákat, szintén nem lehet, kénytelen reggel korábban bejárni, ha nyugodtan el akar valamit végezni. Még egy helyiségre lenne szükség a jelenlegi mellett.” A VI. kerületben az elhelyezéssel voltak elégedetlenek: „Elvileg nem értünk azzal egyet, hogy helyiségünk az V. emeleten van, mert nem egy esetben a lift nem működik, s a kerület dolgozói meggondolják, hogy bejelentéseik megtétele végett felmenjenek-e az V. emeletre. A tanács vezetői a helyhiányra való hivatkozással helyiségünk megfelelőbb elhelyezését illetően nem tudnak intézkedni.”

Az irodák felszerelésével kapcsolatban még nagyobb problémákról számoltak be, általában a bútorokat hiányolták, nyolc helyen volt csupán (iratok tárolására szolgáló) pánccsaszekrény, tíz helyen nem volt önálló telefon, nyolc helyen viszont nem volt használható írógép. A XII. kerületben az írógép „azonban olyan rossz állapotban” volt, „hogy betűi gépelés közben széthullnak, ezért nem egy sürgős esetben leállt a gépelési munka, vagy a tanács egyes osztályait, vagy éppen a titkárságot kellett megkérni, hogy engedjék elvégezni a szükséges munkát. Ez viszont két szempontból hátrányos, először mi csak akkor gépelhetünk, ha a titkárság gépe éppen szabad, másodsor nem helyes, hogy bizalmas anyagainkat idegenek előtt gépeljük.” A VI. kerületi bizottság egyik tagja az irodai felszerelést

⁴¹ BFL Budapest XVIII. Kerületi Tanács tanácsülési jegyzőkönyvei (XXIII.218.a.1.) 1958. április 8-ai tanácsülés jegyzőkönyve. 1., 41–45.

⁴² BFL XXIII.101.a.1. 1959. február 13-ai tanácsülés. 28.; BFL XXXV.1.a.4. 38. öe. (1958. november 10.) 40.

„képletesen a rossz emlékű »köpködő« berendezéséhez hasonlította”. Az ügyfélforgalom átlag 12 fő/nap volt, a legtöbb a XIII. (20-25) és a XX. kerületben (20-25).⁴³

Téma- és célvizsgálatok

A közérdekű bejelentések,⁴⁴ panaszok⁴⁵ mellett a legnagyobb forrásértékkel bíró kerületi NEB-anyagok a saját munkaterv alapján végzett téma- és célvizsgálatokról megőrzött iratok. A főváros által irányított és minden kerületre kiterjedő vizsgálatok közül a rendszert legérdekesebben a vendéglátóipari egységek tükrözik, ezért a kerületi tevékenységek bemutatására példaként ezt, illetve az iratanyag jelenlegi rendezettsége miatt a II. kerületi példákat hozom.

A II. Kerületi Népi Ellenőrzési Bizottság 1958-ban előzetes „repräsentatív” vizsgálatot folytatott, mely a 72 üzemegységből hatra terjedt ki. A Mecsek cukrászdát és a Tiroli csárdát pozitívan értékelték, de a Gül babában kicsinek találták a helyiségeket, a Rózsafa étteremben a konyha levegőtlen, az asztali tűzhely elavult volt. A Fő utcában „lévő 275. sz. italbolt elhanyagolt, korszerűtlen és piszkos” volt, az ellenőrök arra a következtetésre jutottak, hogy „fő útvonalon egy ilyen nivótlan és elhanyagolt italboltot nem lenne szabad üzemeltetni, amelynek átprofilozása vagy korszerűsítése mielőbb szükséges lenne”. Az italboltban ráadásul a „kidobó blokkok” nagy száma, a pénztárkönyv bejegyzéseinek graffittal vezetése arra utalt, hogy „a pénztárosnő előre készíti el a pénztár elszámolását, és esetleges többletet lefölözi. Köztudomású, hogy a vendéglátó egységekben, főképp az italboltokban az 5 filléres kalkulációk miatt bizonyos pénztártöbbletek jelentkeznek. Magában a pénztárkönyvben rengeteg módosítás, vakarás található, ami arra mutat, hogy a pénztáros elszámoltatásánál nem az előírásoknak megfelelő gyakorlatot követték.”⁴⁶

A KNEB 1959. február 15-én kelt országos vizsgálati programja alapján⁴⁷ a főváros 261 üzemegységére kiterjedő vizsgálat⁴⁸ 1959. április 15-én vette kezdetét, melyről a kerületi NEB-elnökök április 9-én kaptak tájékoztatást. A cél a felszolgálatás színvonalának megállapítása, a „deklaszált elemek” felderítése és a fogyasztók megkárosításának megakadályozása volt: „A vizsgálat előkészítésében szerzett

⁴³ BFL XVII.1301. 1. doboz. A kerületi népi ellenőrzési bizottságok beszámolóí elhelyezésük körülményeiről.

⁴⁴ Példák: részletes leírás magánlakás állami költségen történő átalakításáról, társasházi építkezésből hasznoszerzésről; hirtelen meggazdagodás, ellenforradalmár rejtegetése, társadalmi tulajdon elcsajátítása, kontárkodás, csalás. BFL XVII.1301. 7. doboz. Kerületi statisztikai jelentések. A II. kerület.

⁴⁵ Példák: állapotos nőt nem engedtek az SZTK-ban vécére menni; szakorvosi alkalmazott ágybérletének megszüntetése. BFL XVII.1301. 7. doboz.

⁴⁶ BFL A II. Kerületi Népi Ellenőrzési Bizottság iratai (a továbbiakban: XVII.1303.) 11. doboz. Összefoglaló jelentés a II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalatnál tartott vizsgálatról. 1958. december 15.

⁴⁷ BFL XVII.1303. 11. doboz. A II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalat tevékenységének ellenőrzése.

⁴⁸ BFL XVII.1301. 1. doboz. A FNEB 1959. március 14-ei bizottsági ülésének jegyzőkönyve.

országos tapasztalatok alapján mind határozottabban látjuk, hogy a lakosság megkárosítása nemcsak azáltal történik, hogy egyes vendéglátóipari dolgozók a saját hasznukra visszaélést követnek el, hanem azáltal is, hogy magasabb áron alacsony színvonalon kapják a szolgáltatást. A higiénia elhanyagolása, a nem megfelelő választék, az udvariatlan kiszolgálás is a fogyasztók megkárosítását jelenti.⁴⁹

A vizsgálatokat belkereskedelmi és egészségügyi miniszteri utasítások alapján végezték, melyek pontosan megszabták az osztályba sorolás kritériumait (kötelező felszerelésen túl az étel- és italárak, az asztali fogyasztás felára, a belépődíjak, a beszerzési árak, számlaadási kötelezettség határa és a haszonkulcsok is) és a kötelező választékokat.⁵⁰ Ezekon kívül a rendelkezésükre bocsájtott „Útmutatók” is segítették a vizsgálatot végzők munkáját, valamint a vizsgálatok megkezdése előtt felkészítő előadásokon ve(h)ttek részt.⁵¹

A vizsgálatok alatt kiemelt figyelmet kapott a selejtárak elszámolása. A Vendéglátóipari Tröszt alá tartozó vállalatok átlagos selejtje ekkor 0,05% volt, de a II. kerületben kétszer ennyit számoltak el, mert sok kerthelyiséget tartottak fenn, a forgalom – különösen a hűvösvölgyi Népkertben – erősen időjárásfüggő volt. A nyári készletromlás miatti selejt jóváírása általában szabályszerű volt, a vizsgálat viszont feltárt olyan eseteket is, ahol felmerült a csalás gyanúja. A 238. sz. üzemben „szállítás közben kifolyt” málnaszörpöt írtak le selejtben, de nem tisztázták, hogy ez a szállító, a raktározó, illetve az átvéő felelőssége volt-e. Ugyanott a kávé is gyanús módon selejtették: „Az ellenőr megállapítása szerint az áru 1-2 éve van az üzletben, szavatossági ideje lejárt. A jegyzőkönyvre utólag rá van vezetve, hogy az áru még az 1956. ellenforradalmi időből van az üzletben. Egyrészt nehezen hihető, hogy ilyen kurrens áru az ellenforradalom utáni időben ne fogyott volna el [...]” A sztaniolos desszertárak is gyorsabban mentek tönkre, mint azt a meleg idő indokolta volna. A cukrászdákban így gyakran számoltak el selejtet, „folyamatosan elszámolják a tejszín alját, továbbá a kiszáradt vagy megsérült süteményselejteket. Egyes üzletekben ez havi 2-300 forintot is kitesz [...]”⁵²

⁴⁹ BFL XVII.1303. 11. doboz. A FNEB elnökhelyettesének levele a II. Kerületi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökének. 1959. április 9. A NEB-iratok forrásértékét jelzi, hogy ugyanitt megtalálhatóak a II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalat alá tartozó egységek üzletvezetői és vezető-helyettesei a Gül babától a Bem mozin át a 293. sz. italboltig.

⁵⁰ A kötelező választék a fővárosban elvileg az I. osztályú helyeken és a melegbűfékben 3, a II., III. osztályú éttermekben 2 féle leves, I., II., III. osztályon és melegbűfékben 7, 5, 2 féle frissensült, I., II. osztályon 2-2, a melegbűfékben 3 féle cukrászsütemény stb. volt. Trafikáru tartása minden egységben kötelező volt. 88/1958. (KÉ. 31.) BkM sz. utasítás egyes vendéglátó üzemek szolgáltatásainak kötelező választékáról; 121/1958. (KÉ. 45.) BkM sz. utasítás az égetett szeszesital árusításával kapcsolatban kérdésekről; 21-1398/1958. BkM sz. utasítás a vendéglátóipari árak szabályozásáról; 8200-4/1952. EüM. utasítás (KÉ. 1952. évi 43. sz.) az élelmiszerellátás körében dolgozók kötelező orvosi vizsgálatáról és egészségügyi könyvvél való ellátásáról szóló 78/1952. MT. sz. rend. végrehajtása tárgyában. BFL XVII.1303. 11. doboz.

⁵¹ A KNEB V-62/1959. sz. Tájékoztató a vendéglátóipari tevékenységének ellenőrzésével kapcsolatban kiadott útmutatókhoz. BFL XVII.1303. 11. doboz. A II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalat tevékenységének ellenőrzése.

⁵² Dr. Szabó Gyula levele a II. Kerületi Népi Ellenőrzési Bizottsághoz, 1958. december 12.

További példaként néhány ma is, illetve a közelmúltban még létező üzemegységről készült feljegyzést ismertetek. Az Ágnes cukrászdában (Mártírok útja [ma Margit körút] 46.) és a Rózsadomb cukrászdában (Mártírok útja 7.) mindent,⁵³ a Busz Pressóban (Moszkva tér [ma Széll Kálmán tér] 5., ma Nemdebár) 1959. április 10–14-én gyakorlatilag mindent rendben találtak. „Hűsítő italok csak szikvíz és szörp van. [...] Az üzletben szeszes italt is árulnak (commers rum, pálinka, brandyk ABC és commers likőrök). [...] Egy pohár szikvizet 35 fillérért árúsítanak, holott az új árkerekítési rendelet szerint 40 fillér (0,36). Az üzemnek igen erős a szódavíz és szörp fogyasztása, amit francia blokkon adnak ki. A pénztárgépbe csak cukorka és a sütemény kerül be blokkolásra. [...] A kávé kiszolgálása kizárólag előre nyomott blokkon történik, kávékönyvet vezetnek [...]. Megfigyelésünk alatt a kiszolgáló udvarias, előzékeny volt. Egy pohár vizet kértünk, amelyet szó nélkül, udvariasan hoztak ki. [...] az 5 filléret visszakaptuk.”⁵⁴

A Fasor cukrászda-eszpresszóban április 16–17-én történt próbavásárlás során „kétszer 6,85 Ft fogyasztás mellett a visszajáró 15 filléret nem kaptuk vissza, egyszer 4,45 Ft fogyasztásnál 35 fillér több számolás történt. [...] Égetett szeszes italokat árulnak. Fagylalt még nincs, de az üzem renoválása előtt nem is ajánlatos. Áruellátás süteményben, röviditalban megfelelő. Tejeskávét nem tartanak, bár erre nincs felmentésük. Hűsítőben limonádé és narancsízű szörp kapható. 16-án még volt 15 üveg Délibáb sör. [...] A göngyöleg raktár egy lomtár. 170 l üres demijon, 30 db üres wer-muthos üveg a polcon, a földön több fagylalttölcsér, üres carrék. [...] Az egész üzlet elhanyagolt, a falak piszkosak, pókhálósak. Takarítónő szabadnapos lévén, mosogatást a pénztáros végezte. Mosogatóvíz szennyes, piszkos, gusztustalan.”⁵⁵

A Margithíd és a Veronika étteremben, valamint a Szép Ilona kisvendéglőben „adagsúly” ellenőrzést végeztek. Az elsőben és a harmadikban az elvárt mennyiséget mérték, de a 207. sz. Veronika Étteremben a közétkeztetéshez előkészített rántani való szeletek adagsúlya hibádzott: „A kiszabot [sic!] szerint a szeleteknek 6,7 dkg-nak kellett volna lenni. A húsok mérésénél megállapítást nyert, hogy 3x10 szelet átlag súlya 5,9 dkg volt. Utasítottuk az egység vezetőjét, hogy a jövőben az adagolásra nagyobb gondot fordítsanak, a kiszabott mennyiséget minden esetben ki kell adni a vendég részére.” Mindhárom helyen ellenőrizték a levesek és húsok adagolásánál a levesbetétek, sovány és kövér húsok arányát is.⁵⁶

⁵³ BFL XVII.1303. 11. doboz. Jegyzőkönyv a 252. sz. Ágnes és 255. sz. Rózsadomb cukrászdából. 1959. április 14., 17., illetve 20.

⁵⁴ BFL XVII.1303. 11. doboz. Jegyzőkönyv a 247. sz. Busz Pressóból. 1959. április 14.

⁵⁵ BFL XVII.1303. 11. doboz. Jegyzőkönyv a 247. sz. Fasor cukrászda-eszpresszóban. 1959. április 17.

⁵⁶ BFL XVII.1303. 11. doboz. A Belkereskedelmi Minisztérium Állami Kereskedelmi Felügyelőségének levele a II. Kerületi NEB-hez. 1959. április 27.

Sokkal nagyobb problémák voltak a 279. sz. Moszkva téri italboltban, ahol a sörraktár a szemben lévő Trombitás étterem kerthelyiségében volt, „teljesen nyitott helyen, ahol a nap káros hatásának és az időjárás kártételeinek van kitéve (áruromlás), az árunak [...] szállítása [...] az úttesten, villamossíneken keresztül kb. 150 m távolságra történik, ez az áru elfolyásának veszélyét és a göngyöleg nagymérvű rongálódását rejt magában. Ugyanez az üzem a szeszfeleségeket és a csemegebort az Ostrom u. 31. sz. a. pinchelyiségben [ma Mamma Rosa] tárolja, 3-400 m távolságban, különösen télen ez a körülmény sok baleseti veszélyt és az áruval telt üvegek törését okozhatja. A vezetőnő emiatt már balesetet is szenvedett [...]” A máriaremetei Ady Endre u. 1. alatti italboltban pedig higiéniai problémák adódtak: „a vendégek a kert végében lévő emésztőgödörös falusi WC-t használják, ahol világítás nincs [...]”⁵⁷

Április 30. és május 5. között 50 munkaórán belül a vállalat központját ellenőrizték és sokadszor állapították meg, hogy kiránduló hely mivolta miatt hiába jó az adottsága a kerületnek, kevés a jól felszerelt vendéglátó üzem és a „patinás hírű »budai kisvendéglő«”. „A felszabadulás előtt a kerület több mint 300 vendéglátóipari egységgel rendelkezett, ma csupán 69 egysége van, és a két szám összehasonlítása is azt mutatja, hogy további egységek felállítása szükséges lenne. [...] legnagyobb súllyal az italboltok szerepelnek 25 egységgel. Ezzel szemben a kisvendéglők száma csupán 5.” Fejlesztések mégsem történtek, sőt a Szomjas éttermet és a Margit eszpresszót lebontották, a Gül baba népbüfében a rossz minőség miatt megszüntették a folyó borok értékesítését.⁵⁸

Egy hónap alatt az ellenőrök 553 munkaórán belül 19 helyszínt vizsgáltak meg. A vendéglátósok a rendeleteket ismerték, de nem tartották be. Az egységek alkoholmentes italválasztéka alacsony volt, az italboltokban nem volt péksütemény, kolbász, szalonna, tepertő, a „forgalom emelése érdekében inkább a kenyeres szendvics és a bécsi szeletes zsemlye árusítását szorgalmazzák”, italoknál hiányoztak a palackozott áruk, a cigaretták és a pipadohány.⁵⁹

A feltárt hibák kiküszöbölésére 1959. július 15-én intézkedési terv készült. Az intézkedési tervben előírták az egyes italfajtáknál (bor és üdítőitalok) a kötelező választékminimum betartását, amit a „kávékönyvvel” együtt rendszeresen ellenőriztek. Két dolgozó ellen indult fegyelmi eljárás, amiből megrovás lett.⁶⁰

⁵⁷ BFL XVII.1303. 11. doboz. A II. Kerületi Népi Ellenőrzési Bizottság összesített jegyzőkönyve a II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalatnál történt ellenőrzésekről. 1959. április 29.

⁵⁸ Vizsgálati jegyzőkönyv a II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalat központjában. 1959. május 5.

⁵⁹ BFL XVII.1303. 11. doboz. Összefoglaló jelentés a II. Kerületi Vendéglátóipari Vállalat tevékenységének ellenőrzéséről. 1959. május 9.

⁶⁰ BFL XVII.1303. 11. doboz. Erdős János levele a KNEB-hez. 1959. augusztus 17.; BFL XXXV.1.a.4. 58. öe. (1959. augusztus 17.) 66–69. A III. kerületi Óbudai Népkert vendéglő üzletvezetője is a csapolt sörök blokk nélküli kiszolgálása, illegális boreladás és rendezvények bevételeinek be nem fizetése miatt bukott le és ítélte el a bíróság: „a bíróság előtt közismert tény, hogy a vendéglátóipari egységeknél az italoknál, de különösen a sörnél az alapmennyiséghez képest mindig többletbevétel van. Ennek oka a gyors kiszolgálás következményeképpen egy-egy fogyasztó, ha minimális mennyiséggel is, de

Mivel a világháború pusztítása, valamint az 56-os harcok okozta sérüléseket és az általános lakáshiányt a Kádár-rendszer kezdetekor sem sikerült megszüntetni, ezért a téma- és célvizsgálatok másik nagy vizsgálati terepe a lakásokra vonatkozik. 1958 nyarán vizsgálat indult a kerületi lakásosztályokon, a vizsgálat tárgya az előadók káderezése mellett a hivatali ügyintézés sajátosságai, a feldolgozott esetek száma és aránya, valamint a törvényesség betartatása volt. A VI. kerületben 1958. január 1. és november 7. között 7861 lakásüggyel kapcsolatos iktatás volt. 1958 végén mintegy 8000 család kérte „lakáshelyzetének megoldását, azaz lakáskiutalást. 110 jogerős bírósági végzés fekszik el a lakásosztályon, amelyek alapján albérlőket, vagy másokat lakásukból ki kellene helyezni és részükre megfelelő szűkséglakást biztosítani. Életveszélyes lakásokban 45-50 család lakik, akiket szintén sürgősen ki kellene helyezni.”⁶¹ A XIV. Kerületi Tanács lakásosztálya az 1958-as célfelmérés szerint 1385 esetben indított szabálysértési eljárást az önkényes beköltözők ellen. A kerületi népi ellenőrök jelentései oldalakon keresztül sorolták a túlzásfolt, rosszállapotú lakásból menekülők eseteit. A forradalom leverése utáni kivándorlás ugyan lehetőséget kínált az illegális lakásfoglalásra, de ezekkel a tanácsok érdemben nem tudtak foglalkozni, sem a kilakoltatás, sem a kiutalás tekintetében, mert nagy része nem bérlői, hanem magántulajdonban volt.⁶²

A lakáshiány, a jobb élet óhajta a hatósági oldalon is a bűn elkövetésére csábította a döntéshozókat. A IX. Kerületi Ügyészség 1958. február 27-én vizsgálati jelentést készített a kerületi tanács VB Lakásgazdálkodási Osztályáról. A NEB által megőrzött iratokból megtudhatjuk, hogy 1957-ben a tanácshoz több mint 4500, 1958-ban a vizsgálat napjáig 421 lakáskérelem érkezett. A vizsgálat nem csak a kiutalási rendszert elemezte, de előrevetítette olyan bűncselekmények feltárását, „amelyeknek jellemzője a múlttal szemben, hogy nem önkényes lakásfoglalást vagy magánlaksértést, hanem intellektuális közokirathamisítást képeznek. [...] A szorult lakáshelyzetben lévők ma már tehát súlyosabb bűncselekmények elkövetésétől sem riadnak vissza, ha ezen az áron lakáshoz juthatni reményük van.” A fennálló nehéz lakáshelyzetet kihasználva a kerületi tanács gondnoka 1955-ben megígérte két, ekkor egy üzlethelyiségben lakó házaspárnak, hogy „mint adminisztrációkban jártas ember” segít nekik lakáshoz jutni, és erre a havi nyugdíjuknak megfelelő összeget tőlük fel is vett.

kevesebb mennyiségű italt kap, mint amit kapni kellene. Ez a többletmennyiség különösen sörnél mutatkozik a nyári időnyben. Ez azt jelenti, hogy 100 liter sörnél a nyári gyors kiszolgálás következtében 10-17 liter többlet van.” BFL XXV.1.a.4. 6922/1959.

⁶¹ BFL XVII.1301. 7. doboz. Vizsgálati jegyzőkönyv a VI. Kerületi Tanács VB Lakásgazdálkodási Osztályán 1958. november 6-ától november 17-éig tartott NEB vizsgálatról. Kivonat a VI. Kerületi Népi Ellenőrzési Bizottság Ipari Szakcsoportja által a VI. Kerületi Tanács VB Lakásügyi Osztályán végzett vizsgálati jegyzőkönyvéből.

⁶² BFL XVII.1301. 7. doboz. Jegyzőkönyv a Budapest Főváros XIV. Kerületi Tanács VB Lakásügyi Osztályán 1958. augusztus 6-8-áig megtartott vizsgálatról.

Három kérelmet fogalmazott a VIII., IX. Kerületi Tanácshoz, lakáshirdetést adott fel, és – biztos, ami biztos – a Bokréta vendéglőben, ahol az egyik lakásigénylő kiszolgálóként dolgozott, bemutatta az igénylő két családnak a IX. Kerületi Tanács (nem lakás-!) osztályvezetőjét, aki az egyik házaspárnak 1956-ban egy Ráday utcai lakást ki is utaltatott. A feleség a Medikus eszpresszóban volt felszolgáló, ahol a tanács lakásügyi előadójaként környezettanulmányt lefolytató férfinak borítékban a férfi háromheti bérének megfelelő összeget adott át. A tanács osztályvezetője, illetve a vádlottak a periratok szerint legalább tucatnyi ügyletet bonyolítottak le, és az „ajándékok” a nylonhálóingtól 3000 forintig terjedtek. A vádlottakat a Pesti Központi Kerületi Bíróság, majd a Fővárosi Bíróság közhivatalnok által elkövetett vesztegetés, illetve „zugírászat” és tiltott vagyoni előny adása és elfogadása miatt büntette.⁶³

A másik általam ismertetett esetet már a korabeli sajtó is lakáspanamaként említette. A per egyik főszereplője második házasságkötése után nyolcadmagával (!) élt egy két szoba, hallos lakásban, így érthető, hogy lakáshoz szeretett volna jutni, és ezért hajlandó is volt mindent megtenni. 1956 decemberében megtudta, hogy a házban, ahol laknak, egy két szoba, összkomfortos lakás megüresedett, ezért megkereste az egyik fővárosi kerületi tanács VB-elnökét, aki intézkedett a lakás kiutalásáról. A két nő között baráti kapcsolat alakult ki, társaságukkal „szorgalmasan látogatták a belvárosi szórakozóhelyeket, éttermeket és eszpressókat”, így híre ment annak, hogy az új lakástulajdonos „révén – megfelelő összeg lefizetése ellenében – belvárosi lakáshoz lehet jutni”. Az I. rendű vádlott „gondosan előkészítette, hogy a tanácselnöknel való kapcsolata az érdekeltek előtt nyilvánvalóvá legyen. Közölte velük, hogy a hivatalos idő alatt melyik eszpresszóban fog a tanács elnökével feketézni. Oda rendelte az ügyfeleket.” Az első áldozatától 2000 forint „közbenjárás” díjat vett fel, és a későbbi nyomozás kiderítette, hogy rövid időn belül félszáz ügyfele lett. Az egyik kuncaftja mellékesen udvarolni kezdett a lányának, és a kérelmezők egy részét jutalék fejében ő irányította a nőhöz, akiktől együtt több mint kétszázezer forint kenőpénzt vettek fel, melyek közül a legnagyobb ismert összeg 12 000 forint volt.

Az ügyletek fél évig sem tartottak, mert a lakásigénylők, mivel nem jutottak ingatlanhoz, lényegében magukat is lebuktatva a rendőrségen feljelentést tettek, a 36 közül az első már 1958. február 23-án. Emellett az egyik igénylő 1957. április 15-én a *Népszabadság* szerkesztőjének írt panaszlevelet, illetve egy 59 éves asszony a fia halála után annak levéltárcájában megtalálta a nő két darab, 2000 forintról szóló elismervényét. A nő házfelügyelője emellett már 1957. február 15-én bejelentést tett a rendőrségen: a házaspár egészségi állapotára tekintettel kapta meg a lakást, de akkor „miért vehet föl albérlőt és miért járhat annyi idegen ember

⁶³ BFL XVII.1301. 7. doboz. IX. kerületi téma és célvizsgálat.; BFL XXV.4.a. 1428/1959. A perrel kapcsolatos egyéb iratok: BFL XXV.4.a. 186/1959; XXV.4.a. 6856/1959; XXV.4.a. 1892/1960.

hozzájuk. Már a ház lakói is kérdik, hányan laknak abban a lakásban, hogy anynyi ember jön-megy?” A hat vádlott ügyét – 80 tanú meghallgatásával – mai viszonylatban gyorsan lezárták, a Legfelsőbb Bíróság már 1959 májusában meghozta másodfokú ítéletet, a nőt öt, a tanácselnököt három év börtönre ítélték.⁶⁴

A Fővárosi Népi Ellenőrző Bizottság megszüntetése

A népi ellenőrzési bizottságok viszonylag gyorsan megalakultak, munkához láttak, 1958-ban országos szinten 23 569 népi ellenőrrel 6000 ellenőrzés zajlott, a beérkezett és megvizsgált bejelentéseknek mindössze 9,4%-a volt alaptalan.⁶⁵ Ugyanakkor – bár sok pozitív visszajelzést kapott a FNEB –, 1959-ben azt tapasztalták, hogy az ügykezelés bonyolultsága miatt, a szervezet ilyen tagolására nincs szükség, ezért a fővárosi népi ellenőrzési bizottságot – hasonlóan azokhoz a megyei jogú városokhoz, melyek egyúttal megyeszékhelyek is voltak – megszüntették, a kerületeket közvetlenül a KNEB irányítása alá helyezték.⁶⁶

Az MSZMP Titkársága felé benyújtott erről szóló jelentés vitáján Kádár János vetette fel a FNEB megszüntetését. „Ha az ember elképzeli magának ezt a Budapesti Népi Ellenőrzési Bizottságot, hogy mi minden tartozna oda, akkor azt lehet mondani, hogy majdnem olyan átfogó munkát kell neki végeznie, mint a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságnak. Még mezőgazdasági üzemek is tartoznak a hatáskörébe. [...] Én például felvetném, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságnak budapesti bizottsága ne legyen.”⁶⁷

Az Államgazdasági Osztály és a KNEB július folyamán közös előterjesztést fogalmazott meg, melyben feltárták, hogy a fővárosi szervezet, a KNEB és a kerületi bizottságok működése során párhuzamos eljárások indultak, valamint a dolgozók „zömmel a kerületi NEB-ekhez fordultak jelzéseikkel”, ezért a Politikai Bizottság 1959. augusztus 11-én kimondta a FNEB megszüntetését.⁶⁸ Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságán egy héten belül téma volt a határozat, a kézzel írott feljegyzések szerint a „társadalmi hálózat” betagozódott a KNEB-be, a bizottság tagjai közül négyen a KNEB-ben, a többiek párt- és tanácsi vonalon helyezkedtek el – egyikük pedig letartóztatásban volt.⁶⁹ Az 1959. augusztus 31-ei VB-ülés jegyzőkönyvéből az derül ki, hogy a tagok számára sem volt egyértelmű, miért kellett a szervezetet

⁶⁴ BFL XXV.4.a. 3417/1958.

⁶⁵ MNL OL MSZMP Titkárság iratai (a továbbiakban: M-KS.288.7.) 50. öe. (1959. május 19.) 21., 24.

⁶⁶ *Petravich F. – Török L. – Zsingor L.*: A népi i. m. 53.

⁶⁷ MNL OL M-KS.288.7. 50. öe. (1959. május 19.) 17. Az ülés teljes vonatkozó része: MNL OL M-KS.288.7. 50. öe. (1959. május 19.) 1–3., 9–16., 21–30a.

⁶⁸ MSZMP PB. M-KS.288.5. 144. öe. 157–158., 161., 165.

⁶⁹ BFL XXXV.1.a.4. 58. öe. (1959. augusztus 17.) 66–69.; BFL XXV.1.a.4. 6922/1959.

megszüntetni. A Politikai Bizottságon is elhangzott indoklást Marosán György ismertette, de semmilyen személyi ügyben nem volt hajlandó további lépéseket tenni.⁷⁰

A végrehajtó bizottsági tagok tájékozatlansága azért is meglepő, mert a Fővárosi Népi Ellenőrző Bizottság iratai között fennmaradt utolsó, 1959. június 8-ai ülésen – miután megtárgyalták az MSZMP KB-nak az SZKP XXI. kongresszusáról, a magyar népgazdaság helyzetéről és fejlődéséről, a Szovjetunió hétéves tervéről szóló határozatát – három FNEB-tag és a kerületi elnökök jelenlétében bejelentették a Titkárság határozatát a megszüntetésről: „mert Budapesten van az ipar több mint 40%-a, és ez fokozott munkát igényel. [...] sőt még sok helyen még az ajtó is egymás mellett van, és mindenki a megyeihez megy”.⁷¹

Az átadás-átvételtre augusztus 18-án került sor. 47 darab munkakönyv, 490 népi ellenőr személyi karterja, irodai felszerelések, valamint egy Warszawa gépkocsi, szerszámok, 180 literre való benzinjegy került átadásra.⁷² A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága szeptember 16-ai ülésén a FNEB-vel kapcsolatos pontot levette a napirendről,⁷³ a Fővárosi Tanács VB 1959. november 11-ei ülésén a szerv már a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság Fővárosi Osztályaként szerepelt.⁷⁴

THE WORKING OF COMMITTEES OF POPULAR SUPERVISION AT BUDAPEST IN 1958–1959

By Attila Rácz

SUMMARY

After a brief survey of the establishment of the committees of popular supervision on the level of both the capital and its districts, the study examines the chief competences of the committees (thematic and target investigations, notifications of public interest, complaints, artisanal activity) on both levels. It illustrates through case studies involving concrete affairs the ways in which these organisations took part in the supervisory system of the communist state power. Due to the space limit and on account of the early reorganisation of the institution, the study focuses on the years 1958–1959.

⁷⁰ BFL XXXV.1.a.4. 59. őe. (1959. augusztus 31.) 5., 27., 105–107., 108–109.

⁷¹ BFL XVII.1301. 1. doboz. A FNEB 1959. június 8-ai elnöki értekezletének jegyzőkönyve.

⁷² BFL XVII.1301. 1. doboz. Jegyzőkönyv a FNEB 1959. augusztus 18-ai átadás-átvételéről.

⁷³ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága (XXIII.102.a.1) 1959. szeptember 16-ai ülésének jegyzőkönyve. 65.

⁷⁴ BFL XXIII.102.a.1 (1959. november 11.) 36.

Kenyeres István

A BUDAPEST IDŐGÉP MINT A TÖRTÉNETI KUTATÁS ESZKÖZE¹

Budapest Főváros Levéltára (BFL) 2017-ben indította útjára a Budapest Időgép online alkalmazást.² A már indulásakor komoly visszhangot kiváltó vállalkozáshoz kezdetektől csatlakozott a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK). 2023-ban, Budapest egyesítésének 150. évfordulója alkalmából a teljesen megújult Budapest Időgép ismét az érdeklődés homlokterébe került, számos portál tudósított róla, több interjú hangzott el az új fejlesztésekről.³ A kezdetektől fontos cél volt, hogy az Időgépet bárki alapos történettudományi ismeretek nélkül is használhassa, felkeltse az érdeklődést a lokális történelem és a családtörténet iránt, azonban mindvégig szem előtt tartottuk az időgép történettudományi hasznosítását is. Éppen ezért érdemes az időgép projekt háttérét történettudományi megközelítésből, elsősorban a történeti kutatás új típusú eszközeként bemutatni.⁴

A vízió: a Velencei Időgép

A projekt a 2012-ben felvázolt Velencei Időgép vízióját követte,⁵ amely úttörő tudományos vállalkozás kívánt lenni a digitális bölcsészet területén, s amelyet a Polytechnique Fédérale de Lausanne (EPFL) és a Ca' Foscari Egyetem a Velencei Állami Levéltárral közösen indított el. Az elképzelések szerint a legmodernebb informatikai eszközök használatával kívánták bemutatni Velence történeti fejlődését, digitalizált térképeken, az egyes térképi pontokhoz kötve az épületek

¹ <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/budapest-idogep/>

² *Kolozsi Ádám*: Beszállítás, indul a Budapest Időgép. index.hu, 2017. november 30. (<https://tinyurl.com/47ffs9w2>, letöltés 2023. jún. 1.); Ha budapesti, rá fog kattanni: ezen a zseniális oldalon házak szintjén kereshet régi fotókat, térképeket, iratokat. hvg.hu, 2017. december 1. (<https://tinyurl.com/254m7ahm>, letöltés 2023. jún. 2.); *Révész Sándor*: Szálljon be a budapesti időgépbe! Ezért még Párizs is irigyl minket. hvg.hu, 2017. december 9. (<https://tinyurl.com/4dysner5>, letöltés 2023. jún. 1.)

³ *Ágoston Dániel – Merész Márton*: 3D-ben barangolni a város múltjában: megújult az Időgép. enbuda-pestem.hu, 2023. jan. 24. (<https://tinyurl.com/jybsv6np>, letöltés 2023. jún. 1.); Megújul a budapesti múltidézés. A Budapest Időgép segítségével különböző korokban tehetünk sétát a virtuális fővárosban. nepszava.hu, 2023. január 26. (<https://tinyurl.com/3jsehpdf>, letöltés 2023. jún. 1.); Eskütéri-híd, Zsibárus utza, Budai kis sziget: a Budapest Időgéppel utazunk. Budapest Te meg Én podcast, 2023. május 12. (<https://tinyurl.com/42me36sv>, letöltés 2023. jún. 2.).

⁴ A Budapest Időgép első verziójának tudományos szintű ismertetését lásd *Biszak Sándor – Kokas Károly*: Budapest időgép. *Digitális Bölcsészet* 1. (2018) 175–184. (DOI 10.31400/dh-hun.2018.1.231).

⁵ <https://tinyurl.com/4by8cxek>, letöltés 2023. jún. 1.; *Horváth Bence*: „Időgéppel tárják fel Velence múltját.” 444.hu, 2017. július 12. (<https://tinyurl.com/52xxf6mj>, letöltés 2023. jún. 1.).

történetére, az egykor ott lakókra vonatkozó adatokat, digitális állományokat kívántak közzétenni. Úgy tervezték, hogy a projekt során alkalmazzák a gépi tanulást, automatikus kézírás-felismerést, indexelést, képi források automatikus felismerését stb. Tervezték a történeti épületek 3D-s modelljeit, azok fejlődési fázisait is szerették volna elkészíteni, egyúttal a városról készült festményeket és egyéb vizuális forrásokat is közzé kívántak tenni, mindezeket különböző idősíkokban. A Velencei Időgép projekt 2019-ben érdemi eredmények nélkül lezárult, ugyanakkor az időgép-vízió jelentős hatással bírt a digitális kulturális-tudományos szférára.

Az európai időgép kezdeményezése

2019-től elindult a nemzetközi európai időgép kezdeményezés (Timemachine Organisation), amely formailag egyesületként működik és több mint 600 intézményi tagja van. Az időgép kezdeményezés víziója szerint a cél az európai történelem felelevenítése a múlt „nagy adatmennyiségének” („big data of the past”) felhasználásával. A projekt deklarált célja, hogy Európa gazdag múltját összekapcsolja a legmodernebb digitális technológiákkal és infrastruktúrákkal, létrehozva egy kollektív digitális információs rendszert, amely különböző idősíkokban térképezi fel az európai gazdasági, társadalmi, kulturális és földrajzi fejlődést. Az elképzelés szerint a kulturális emlékek digitalizálása a feldolgozás hosszú folyamatának csupán első lépcsője, beleértve a dokumentumok megértését, metaadatolását. Kimondott cél, hogy a kiterjesztett/vizuális valóság alkalmazásokkal (AR/VR) egészítsék ki a digitalizált objektumokat, valamint feltételezett tér-időbeli 4D rekonstrukciók szimulációját is tervbe vették: „Az időgép ilyen formán kulcsfontosságú lehet a múltunkról és a jövőnkéről szóló új kritikai reflexiók kidolgozásához, új meglátásokat tesznek lehetővé a történészek, társadalomtudósok, kreatív művészeti szakemberek, politikai döntéshozók és a nagyközönség számára, és jelentős közös nevezőt jelentenek: hozzájárulnak a megalapozott döntéshozatalhoz a mindennapi élettől kezdve a tudományos, szakmai és politikai kérdésekig. Az időgép célja a »múlt nagy adatainak« fejlesztése, egy hatalmas, osztott digitális információs rendszer létrehozása, amely különböző idősíkokban az európai társadalmi, kulturális és földrajzi fejlődést térképezi fel. Ez a nagyszabású digitalizálási és számítástechnikai infrastruktúra tenné lehetővé, hogy Európa történelmét, valamint többnyelvűségét és interkulturalitását élő társadalmi és gazdasági erőforrássá tegye.”⁶ További cél a határok kitérítése: „Az információs és kommunikációs technológiák (IKT), valamint a társadalom- és bölcsészettudományok terén

⁶ <https://www.timemachine.eu/about-us/>, letöltés 2023. jún. 2.

folytatott tudományos kutatások határainak kitolásával az Időgép nagy hatással lehet az európai gazdaság kulcsfontosságú ágazataira: IKT-szoftverek, különösen a kiterjesztett/vizuális valóság (AR/VR) alkalmazások, a kreatív iparágak és a turizmus területén. Emellett új perspektívákat kínál majd a várostervezés, a területgazdálkodás és az intelligens városok fejlesztése terén. Az időgép hosszú távon jelentős pozitív hatással lesz az európai kohézióra, gazdaságra és társadalomra, konkrétan hozzájárulva a kritikus gondolkodás előmozdításához a döntéshozatal minden szintjén, az európai identitástudat erősítéséhez, valamint a tudományos és technológiai versenyképesség, a vállalkozói szellem és a foglalkoztatás fellendítéséhez a tudásintenzív és kreatív ágazatokban az egész Európai Unióban.”⁷

Az Időgépet tehát mint informatikai alapokon álló, újfajta, innovatív eszközökkel megvalósított, közgyűteményi információkat feldolgozó és közzé tevő kulturális-tudományos terméket határozták meg, amely a tudományos kutatások és iparágak, szakterületek számára egyaránt nyújt új lehetőségeket.

A Budapest Időgép kezdetei: a levéltári portáltól a Hungarianáig

Budapest Főváros Levéltára számára a Velencei Időgép projekt ismeretében, majd a nemzetközi időgép kezdeményezésbe becsatlakozva egyértelművé vált, hogy megfelelő alapokkal rendelkezik egy időgép-típusú informatikai megoldás megvalósításához: az évtizedek óta tudatosan végzett adatbázisépítési és digitalizálási tevékenység révén számos topográfiai adattal, adatbázissal, digitális állománnyal és jelentős online közzétételi tapasztalattal bír. Az informatikai megvalósítások közül kiemelendő a 2006 és 2011 között létrehozott és működtetett, saját fejlesztésű Levéltári Egységes Adatfeldolgozó Rendszer (LEAR), amelynek segítségével a levéltár maga alakította ki adatbázisait, és ennek segítségével dolgozott fel és tett közzé online több mint másfél millió, levéltári iratfeldolgozáson alapuló metaadatot. Ez később jelentősen segítette a levéltár digitalizálási projektjeit, hiszen több százezer irat digitális közléséhez készültek el ebben az időszakban metaadatok. A BFL szervezésével 2007-ben jött létre a levéltári portál (archiveportal.hu) adatbázisrendszere,⁸ amelynek kialakítása során sikerült körülbelül egy tucat levéltár adatbázisait egységes szerkezetben közzétenni, valamint megindult a digitális iratképek nagyarányú közlése, valamint a levéltárakban őrzött kataszteri térképek és a

⁷ Uo.

⁸ *István Kenyeres – András Sipos: Hungarian Archives Portal: A Collaborative Solution for Publication of Digitized Archival Content and Databases.* In: *Archive im Web – Erfahrungen, Herausforderungen, Visionen. Archives on the Web – Experiences, Challenges, Visions.* Hrsg./Eds. Thomas Aigner – Stephanier Hohenbruck – Thomas Just – Joachim Kemper. St. Pölten 2011. 72–81.

katonai felmérések georeferált (azaz térbeli koordinátáknak megfelelően) online közzététele is itt volt először megtalálható.

A történeti térképek georeferálása során a beszkenelt, raszteres (például jpg vagy tiff formátumú) állományokat egy egységes vetületi rendszerbe transzformálják, ilyen például a Google Maps által is használt, az USA védelmi minisztériuma által 1984-ben kifejlesztett, de ma már globálisan alkalmazott geodéziai vonatkozási rendszer: a WGS'84 (World Geodetic System 1984). A georeferálás során a raszteres állományt a térinformatikai programban néhány, a térképen meghatározott, jól beazonosítható pont vagy objektum, azaz jelölőpont (például egy templom tornya, egy folyó nyomvonala, hidak stb.) segítségével rá kell illeszteni egy már georeferált alaptérképre. Ha a pontokat helyesen illesztik össze, a térinformatikai program a történeti térkép többi pontját már automatikusan georeferálja. A kataszteri vagy a katonai felmérések térképeinek tömeges feldolgozása a korabeli felmérési módszerek és vetületek, koordináták ismeretében történik, amelyek megismeréséhez alapos háttérutalásokra volt szükség.⁹

Ez a rendszer lett az alapja a 2015-ben a Nemzeti Kulturális Alap megbízásából az Országgyűlési Könyvtár által az Arcanum Adatbázis Kft. fejlesztésével elindított Hungaricana–Közgyűjteményi portálnak (hungaricana.hu). A Hungaricana több szempontból is hatalmas előrelépés volt. Egyrészt a levéltáriak mellett múzeumi és könyvtári tartalmakat is egységesített, másrészt – és a Budapest Időgép szempontjából ez volt a meghatározó – számos adatbázisa esetén történetiföldrajzi információk rendszerként is működik (Historical Geographical Information Systems – HGIS).¹⁰

Első lépésben a képeslapok, a Mária Terézia-féle úrbéri iratok, a Pesti Építőbizottmány tervanyaga vált elérhetővé. Ennek feltétele volt, hogy a

⁹ A történeti térképek – köztük a kataszteriek – georeferálására lásd *Timár Gábor – Reisz T. Csaba*: A kataszteri térképek szerepe a térinformatikai vizsgálatokban. *Catastrum* 9. (2022) 1. sz. 45–58.; *Ian N. Gregory – Paul S. Ell*: *Historical GIS: Techniques, Methodologies and Scholarship*. (Cambridge Studies in Historical Geography 39.) New York 2007. 47–49.; *Gábor Timár et al.*: Digitized maps of the Habsburg Empire: The Map Sheets of the Second Military Survey and their Georeferenced Version. DVD. Bp. 2006. 1–59.; *Timár Gábor et al.*: A második katonai felmérés horvátországi szelvényeinek georeferálása / Georeferencing the Croatian sheets of the second Habsburg Military Survey. *Geodézia és kartográfia* 58. (2006) 12. sz. 30–35.; *Timár Gábor – Biszak Sándor*: Budapest 1938 előtti nagyméretarányú térképeinek georeferálása. *Geodézia és kartográfia* 59. (2007) 8–9. sz. 47–51.; *Timár Gábor – Molnár Gábor*: A harmadik katonai felmérés térképszelvényeinek georeferálása. *Geodézia és kartográfia* 60. (2008) 1–2. sz. 23–27.; *Rózsa Sándor*: A térképek felhasználásának lehetőségei a történeti kutatásokban. *Módszertani Közlemények tanítók és tanárok számára* 58. (2018) 2. sz. 62–63. A legjelentősebb georeferált történeti térképgyűjtemény a korábban MAPIRE néven futó arcanum.maps.hu alkalmazásban érhető el.

¹⁰ A történeti földrajzi térinformatikai rendszerek módszertanára: *Ian N. Gregory*: *A Place in History: A Guide to Using GIS in Historical Research*. Oxford 2003.; *Gregory, I. N. – Ell, P. S.*: *Historical GIS i. m.*; *Jordi Martí-Henneberg*: *Geographical Information Systems and the Study of History*. *Journal of Interdisciplinary History* 42. (2011) 1. sz. 1–13., továbbá az idézett folyóiratszám további esettanulmányai.; *Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History*. Eds. Ian N. Gregory – Alistair Geddes. Bloomington 2014.

megjelenítendő térképi felület georeferált legyen, és az azon elhelyezendő történeti adat megfelelő geokóddal, azaz térben is azonosítható koordinátákkal rendelkezzen. A történeti adatok geokódolása az a folyamat, amely során a történeti adatokhoz (például eseményekhez vagy esetünkben közgyűjteményi dokumentumokhoz) földrajzi koordinátákat rendelünk hozzá. A geokódolás lehetővé teszi a történeti adatok földrajzi helyének azonosítását és térbeli információval való bővítését, azaz megjelenítését a történeti térinformatikai rendszerben. Képeslapok vagy az úrbéri tabellák esetében egy település neve és – praktikusán központjának – geodata elegendő lehet geokódoláshoz, de minél részletesebb geoadatunk van, az adott forrás annál pontosabban helyezhető el egy HGIS-rendszerben. Várostitörténeti források esetében azok az adatok, iratok geokódolhatók könnyebben, amelyeknek a mai helyrajzi száma ismert és azt rögzítették is adatbázisban, ugyanis a mai WGS-rendszerekben létezik helyrajzi szám vektorréteg, amelynek segítségével ezek az iratok automatizáltan elhelyezhetők egy georeferált térképen.

Azzal, hogy a digitalizált dokumentumokat, levéltári iratokat sikerült térinformatikai rendszerbe bekötni, ezek az dokumentumok, iratok, adatok a történész számára is új információréteget jelentenek, hiszen így már térben is jobban értelmezhetőek, ráadásul különböző időszakokban készült térképeken tanulmányozhatók, amelyek georeferálása révén egy csúszka segítségével összevethetők a mai térképekkel és műholdas felvételekkel. Az úrbéri tabellák esetén például nemcsak az azokban szereplő falvak, hanem vektoros réteggént (azaz grafikus és leíró réteggént) az összeírásokban szereplő holdak, jobbágyok, zsellérek és házatlan zsellérek szerinti rétegek is megjeleníthetők. Az adott település úrbéri helyzetének és történeti földrajzi viszonyainak automatikus összevetése is lehetővé vált a katonai felmérések három időszakában (1763–1787, 1806–1869, 1869–1887).

A pesti tervanyag geokódolása révén az épületek térbeli elhelyezkedésének városképre gyakorolt hatását tanulmányozhatjuk, lehetővé vált építők, építetők projektjeinek vizualizálása különböző idősíkokban: az online rendszer 29 darab, a 18. század végétől a 20. század első harmadáig készült fővárosi térképet, valamint az 1944. évi budapesti légifotókat kínálja fel alapréteggént. Ez volt a fővárosi levéltár első geokódolt térinformatikai megjelenítő projektje.¹¹ Ezt követően nagy arányban folyt a tervtári iratok digitalizálása, lényegében valamennyi városegyesítés, azaz mintegy 20 ezer 1873 előtti terv, valamint Ybl Miklós teljes, több mint 6000 tervanyaga digitalizálásra került, és megkezdődött a helyrajzi számok rendjében kezelt úgynevezett magaspítési tervtár¹² 1920 előtti anyagainak feldolgozása is.

¹¹ A projektet először DVD-n publikálták, itt még egyenkénti pontkódolással (azaz nem automatizált georeferálással) kötötték össze a tervek és a térképen szereplő telkek adatait. Pest város Építő Bizottmánya 1861–1873. DVD. Bp. 2006.

¹² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XV.17.d.329. Építési ügyosztályok tervtára.

Fontos előkészítő lépés volt a budai és pesti belterületek topográfiai adatainak feldolgozása és publikálása is. Ez utóbbi a fővárosi levéltárban az 1970-es évektől készített, könyv formában, több kötetben megjelentett topográfiai mutatók adatbázisba szervezésével készült el,¹³ amely 2007-ben először DVD-n jelent meg, ahol az egyes telkekre vonatkozó topográfiai adatokat már georeferált térképekkel összekötve lehetett keresni, megjeleníteni.¹⁴ A topográfiai adatok kulcsfontosságúak egy városi időgép létrehozásánál, hiszen ezek az adatok teremtik meg a különböző idősíkok között a kapcsolatot az egyes telkek szintjén. Az 1. táblázatban egy Pest belvárosi telek adatsorán szemléltetem, hogy az egyes időszakokban a telkek milyen nyilvántartási adatokkal szerepeltek a különböző összeírásokban és iratokban.

1. táblázat Topográfiai adat a Budapest Időgépen
Közterület: Budapest, Belváros V. – Mai cím: Apáczai Csere János utca 1.

Adatbázis	Budapest topográfája
Hely	Közterület: Budapest, Belváros V. Mai cím: Apáczai Csere János utca 1. Helyrajzi szám (1975): 24399 1879, helyrajzi szám: 625 1879, cím: Mária Valéria utca 1. – Régiposta utca 2. 1840 körül-1860 körül, Telekösszeírások, II. IV. V. füzet: 25 1860 körül, Telekösszeírás, III. füzet: Régiposta utca 2. 1822 körül, Telekösszeírás, I. füzet: 9, 29 1786, József-kori telekkönyv mutatója: 9, 10 1733–1820, III. Zaiger: 456, 666, 625 1696–1733, II. Zaiger: 456
Mai helyrajzi szám	24399

Ez az eredetileg könyvalakban megjelent, lényegét tekintve már akkor is adatbázisszerűen elkészített adattár képezi a Budapest Időgép történeti, levéltárszakmai előzményét, így azt is mondhatjuk, hogy a fővárosi levéltár munkatársai, köztük Bácskai Vera és Felhő Ibolya – tudtukon kívül – már 1976-ban elkezdtek lefedtetni egy városi időgép alapjait.

Ezeket az állományokat követték olyan adatbázisok, amelyek az Időgép szerves alapadatait biztosították: elsősorban a BFL telekkönyvi betéteinek (az

¹³ Pest város topográfiai mutatója sorozat megjelent kötetei: 1. Belváros, Lipótváros. Összeáll. Bácskai Vera (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 2. Topográfiai mutatók 1.) Bp. 1976.; 2/1. Terézváros. Bp. 1982.; 2/2. Terézváros. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 7. Topográfiai mutatók 3.) Bp. 1982.; 3. Ferencváros. Bácskai Vera kézirata alapján összeáll. Hidvégi Violetta. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 10. Topográfiai mutatók 4.) Bp. 2000.; Buda város topográfiai mutatója: 1. Vár, Krisztinaváros. Összeáll. Felhő Ibolya – Gál Éva. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 6. Topográfiai mutatók 2.) Bp. 1980.

¹⁴ Buda és Pest történeti topográfája georeferált térképekkel. DVD. Bp. 2007.

1850–1870-es évektől 1921–1926-ig), illetve az 1944. évi budapesti adatszolgáltatási íveknek az adatbázisai.

A fővárosi ingatlanokra vonatkozó, a modern telekkönyvi rendszer vázát jelentő telekkönyvi betétek az alapját képezik szinte valamennyi épülettel kapcsolatos kutatásnak, de alapvető adalékokkal szolgálnak Budapest nagyvárossá válásához is, hiszen hitelesen és teljeskörűen tartalmazzák az ingatlanok tulajdonviszonyait, az azokban történt változásokat, valamint a rájuk betáblázott terheket, hiteleket. Ezek a források tehát Budapest fejlődésének gazdasági és társadalmi hátterét is megrajzolják, ugyanakkor, mivel az építkezésekre vonatkozó hivatali iratokat általában a korabeli tulajdonos nevéből kiindulva lehet megtalálni, nélkülözhetetlen alapjai mindennemű építészettörténeti, helytörténeti és az ingatlanokat egyéb szempontból érintő kutatásnak is. A 1870-es évektől felfektetett – a budai oldalon már az 1850-es évekig is visszanyúló – betétek vezetését a budai oldalon 1921-ben, a pesti oldalon 1926-ban szüntették meg. Ekkor vezették át az ingatlanok adatait az immár a jelenleg is érvényes helyrajzi számozási rendszerben készült új betétekbe, amelyek az 1970-es évekig, az egységes ingatlan-nyilvántartási rendszer kialakításáig voltak használatban, és a ma érvényes tulajdoni lapok közvetlen előzményét képezik. A Budapest Időgép indulásakor a Pesti telekkönyvi betétek (BFL XV.37.c) állagából az 1-15000. számú betét, valamint a fennmaradt összes óbudai betét (BFL XV.37.b) digitális másolatát lehetett elérni a Hungarianán, adatbázisban és georeferált térképen navigálva egyaránt.¹⁵

Az Időgép másik induló digitalizált állományát a kalandos úton, 2015-ben előkerült 1944. évi budapesti lakás-adatszolgáltatási ívek adják.¹⁶ 1944. május 30-án Budapest helyettes polgármestere elrendelte valamennyi fővárosi lakás és bérlő 24 órán belüli összeírását, ez mintegy 36 ezer ív kitöltését jelentette. A kiadott nyomtatványokat a háztulajdonosnak vagy a házfelügyelőnek kellett kitöltenie: fel kellett tüntetni az adott ingatlan valamennyi lakását, azok bérét, szobaszámát, utcai vagy udvari elhelyezkedését, valamint a tulajdonos, bérlő zsidó vagy nem zsidó voltát, helyesebben arra a kérdésre kellett válaszolni, miszerint:

¹⁵ A budapesti ingatlan-nyilvántartás történetére összefoglalóan lásd *Homok Zsolt – Jakab Réka – Kárpati Attila István: A budapesti ingatlan-nyilvántartás áttekintő története. Catastrum 10. (2023) 2. sz. 51–60.*

¹⁶ Az 1944. évi adatszolgáltatási ívek hátterére lásd a BFL Holokauszt emlékdoldalának írásait: „Zsidó lakások” elvétele. Budapest 1944. (<https://tinyurl.com/29a3e58s>, letöltés 2023. jún. 1.); Falba zárt iratok. (<https://tinyurl.com/eukz7s4s>, letöltés 2023. jún. 6.); A nemzetközi reakciókra lásd Holocaust Documents Trove Unearthed in Budapest Apartment. *theguardian.com*, 2015. november 21. (<https://tinyurl.com/yfv6yxrj>, letöltés 2023. jún. 10.); Nazi Holocaust Documents Found: 6,300 Files Discovered Behind Wall of Budapest Apartment. *telegraph.co.uk*, 2015. november 21. (<https://tinyurl.com/45um23pd>, letöltés 2023. jún. 10.); Des documents exceptionnels sur l’Holocauste trouvés dans un mur. *lemonde.fr*, 2015. november 24. (<https://tinyurl.com/4sdmxxnah>, letöltés 2023. jún. 10.); Az egyik legrészletesebb magyarországi tudósítás: *Joób Sándor: 12 ezer oldalnyi világháborús sors került elő egy lakásfelújításnál.* *index.hu*, 2015. november 23. (<https://tinyurl.com/2uut4ke9>, letöltés 2023. jún. 11.).

„a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak tekinthető-e? (megkülönböztető jelzés – sárga csillag – viselésére köteles-e)?”¹⁷ 2015-ben több mint 6800 adatszolgáltatási ív került elő egy Kossuth-téri lakásból, ahol ezek szakszerűen, irattári rendben voltak elfalazva. Az iratanyagot a BFL bő egy éven belül savtalanította, restaurálta, digitalizálta és valamennyi adatát (ingatlanok, tulajdonosok, bérlők neveivel) adatbázisban feldolgozta, így a 12 256 ingatlantulajdonos és 34 098 bérlő adatait tartalmazó digitalizált iratanyag geokódolva, térképes megoldással 2017 februárjában kikerülhetett a Hungaricana felületeire,¹⁸ majd rövidesen az Időgép egyik rétegévé vált. A geokódolás eredményeként a térképi megjelenítés egyértelművé tette, hogy a XI-XIV. kerületek adatszolgáltatási ívei kerültek elő.

A Budapest Időgép 1.0

A BFL megrendelésére az Arcanum Adatbázis Kft. fejlesztésében 2017-ben elindított, majd 2018-ban, a FSZEK-vel közös első világháborús projekt keretében bővített¹⁹ Budapest Időgép négy felületen mutatta be a geokódolható adatokat:

1. Georeferált térképi alapokkal rendelkező felület

Ezen volt elérhető helyrajzi számokhoz kapcsolódóan az adott telekre vonatkozó adatlap, amelyen keresztül az alábbi adattípusokat lehetett elérni: a telek topográfiai adatai, telekkönyvi betétek, tervanyagok, az 1944. évi lakás-adatszolgáltatási ívek, illetve amennyiben a Hungaricanán a Fortepan, a BFL, a FSZEK, továbbá képeslapokat közlő más intézmények gyűjteményeiben található, a telekre vagy környezetére vonatkozó, geokóddal ellátott fotóanyag. Valamennyi 1950 előtti budapesti, illetve ezen túlmenően a peremkerületek bizonyos övezeteiben található telekhez tartozik megjelenített helyrajzi szám és adatlap, de természetesen nem mindegyik telek adatlapja tartalmazza valamennyi felsorolt forrástípust.

2. Vektorizált térképek

Mielőtt rátérnék az Időgép vektoros térképeire, talán nem haszontalan magával a fogalommal is megismerkedni. A vektoros térkép olyan térképi adatokat tartalmaz, amelyeket vektorok, vagyis pontok, vonalak és sokszögek geometriai

¹⁷ „Ki kell menni a zsidónak a lakásából is.” – A csillagos házak kijelölése Budapesten. (<https://tinyurl.com/kwxcnny3>, letöltés 2023. jún. 18.).

¹⁸ <https://tinyurl.com/bd959tez>, letöltés 2023. jún. 18.

¹⁹ *Nagy Attila Károly*: Leáshatunk az I. világháború Budapestjének legmélyére. inex.hu, 2018. november 10. (<https://tinyurl.com/3wwca9bf>, letöltés 2023. jún. 2.).

alakzatai reprezentálnak. A vektoros térképek a geoinformatikában, térinformatikában és térbeli adatelemzésben széles körben használatosak. A vektoros térképek a földrajzi adatokat geometriai entitásokon alapuló objektumokként tárolják, mint például pontok, vonalak vagy sokszögek. Mindegyik geometriai objektumhoz további attribútumok – azaz adatok – társulnak, például nevek, leírások vagy más jellemzők. A vektoros térképek első számú felhasználási területe a térbeli adatelemzés és a földrajzi információs rendszerek (GIS) alkalmazásai, ilyenek a várostervezés, közlekedéselemzés, környezetmodellezés, telekommunikáció, valamint vállalati és kormányzati döntéshozatali folyamatok, de ugyanígy alkalmazhatók történeti geoinformációs rendszerek (HGIS) kialakítására is.

A Budapest Időgép indulásakor négy vektoros időmetszetben volt tanulmányozható a város fejlődése: 1837., 1872., 1908., 1937. Ezek a vektoros térképek a georeferált eredeti térképek alapján, vektoros ábrázolással készültek el, a feldolgozás során a korabeli utcák elnevezését és kiterjedését is rögzítették, valamint a térképeken szereplő fontosabb kiemelt objektumokat (templomok, közigazgatási épületek, kórházak, iskolák) is körberajzolták és leírták. Az elkészült térképek úgy néznek ki, mint a modern GPS-alapú térképek, így például a Google Maps, azzal a lényegi eltéréssel, hogy az adataik (utcák elhelyezkedése, nyomvonala, utcanévek, házszámok stb.) megfelelnek az eredeti történeti térkép készítése idejének. Ennek köszönhetően ezekből az évmetszetekből létrejött a korabeli Budapest (Pest-Buda) utcanév-adatbázisa is.

Ezek a vektoros térképek vektoros réteggé tartalmazzák számos olyan adatot, amelyek segítségével történeti forrásokat tudunk megjeleníteni. A régi helyrajzi adatok – például 19. század végi utca megnevezés, házszám vagy telekazonosító – esetében szükségünk van egy korabeli történeti térkép georeferálására, majd vektorizálására, ezáltal a korabeli térképi adatok – utca, lehetőleg házszám, korabeli helyrajzi szám – feldolgozására, és vektoros réteggé való rögzítésükre. A városi időgépben, ahogyan említettem, a helyrajzi szám, telekazonosító adat a legfontosabb összekötő kapocs. Ha ezek adatbázisszinten rendelkezésre állnak a térképi rétegen és az iratokat feldolgozó adatbázisban, akkor az iratokban szereplő és a georeferált/vektorizált térképen található geoadatok viszonylag egyszerűen összefuttathatók és megjeleníthetők. Amennyiben az iratokból csak a korabeli utcanév és házszám ismert – és ez elég gyakori, akkor egy korabeli térkép vektoros feldolgozása (utcák, házszámok rögzítésével) segíthet a tömeges geokódolásban. Ha ez az adatbázis a vektoros térképen rendelkezésre áll, akkor az adatok összefuttatása leegyszerűsödik és nagy tömegben jeleníthetünk meg történeti forrásokat a vektoros térképen anélkül, hogy a korabeli utcanéveket, házszámokat, helyrajzi számokat minden egyes irat esetében aprólékosan megvizsgálánk és beazonosítsuk mai térképen.

A vektoros térképek és a geokódok használatára jó példa az Időgép 1916. évi rétege, amely az első világháborús projekt keretében 2018-ban készült el. Ennek valódi

történeti előzménye nincs, hanem az 1908. évi térkép továbbfejlesztésével jött létre. Ez a térkép tartalmazza a legtöbb geoadatot: a FSZEK-kel együttműködésben felvitelre kerültek az egyes telkek esetében az utca-hátszám adatok, a háztulajdonosok, bizonyos intézmények, üzletágak (iskolák, hotelek, éttermek, kávéházak stb.), valamint valamennyi épület esetében „bekötöttük” a Hungaricanán publikált 1916. évi lakcímjegyzék²⁰ adatait az ott lakók neveivel, ez utóbbi egy automatikus keresés lefutásával történt meg. Újítás volt ugyanakkor, hogy az 1914 és 1918 közötti, több mint 61 ezer közjegyzői iratban szereplő 99 ezer személy lakcímadatához automatizáltan be tudunk kötni a Hungaricanán nagy mennyiségben már közzétett közjegyzői iratokat²¹ is a korabeli utcanév- és hátszámadatbázis segítségével. A vektoros térképmegjelenítés látványos eleme volt egy csúszka, amelynek segítségével az egyes idősíkok között gyorsan és szemléletesen lehetett váltani.

3. 1944. évi légifotók

A Magyar Királyi Légierő 1944 áprilisában, az első nagyobb angolszász bombázások után pár nappal, kis magasságból (800-1200 m) végigfényképezte Budapest találatokat kapott kerületeit. Nem minden felvétel maradt fenn, a nagyjából 550 légifotó negatívjait a közelmúltig a Hadtörténeti Levéltárban lehetett kutatni. A hiányzó felvételek egy részét egy korábbi felvételezésből – amely 2000-2500 méter magasságból történt – részben pótolták. A felvételek az Arcanum Adatbázis Kft. és a Fortepan erőfeszítéseinek köszönhetően precíziós összeillesztéssel, a feleslegek kivágásával, a torzítások csökkentésével és georeferálással kerültek fel a Hungaricana (és így az Időgép) felületére.²²

4. 1956-os adatbázis

Az 1956-os forradalom és szabadságharc áldozatainak térinformatikai adatbázisa, mely az 1956. október 23-tól 1957 tavaszáig erőszakos halállal, nagy valószínűséggel a forradalmi eseményekkel összefüggésben Budapesten elhunyt mintegy 1700 személy adatait jeleníti meg térképen kereshető formában.²³

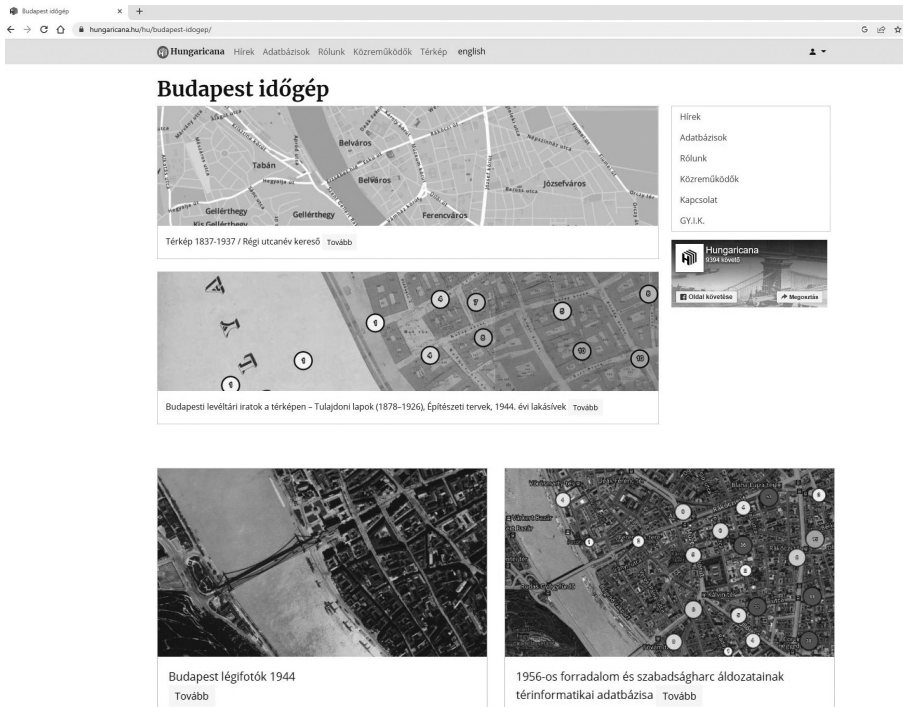
²⁰ Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1926. 27. évfolyam. (<https://tinyurl.com/mhsrxaw>, letöltés 2023. jún. 20.).

²¹ Jelenleg több mint 900 ezer budapesti közjegyzői irat alapadatai érhetőek el a Hungaricanán (<https://tinyurl.com/2xwnfw2u>), ebből több mint 250 ezer irat digitális képe is megtalálható.

²² Az 1944. évi légifotók georeferálásának módszerére lásd *Gábor Molnár – Gábor Timár – Előd Biszak: The Advantage of Publishing Intermediate Products of Historical Air Photos.* In: 12th ICA Conference Digital Approaches to Cartographic Heritage, Venice, 26–28 April 2017. Ed. Evangelos Livieratos. Venice 2017. 339–342. (<https://tinyurl.com/ysp4hbvw>, letöltés 2023. jún. 28.).

²³ Az adatbázis készítésének módszertanára lásd *Tulipán Éva – Molnár Gábor: Az 1956-os forradalom és szabadságharc áldozatainak térinformatikai adatbázisa.* Betekintő 10. (2016) 3. sz. 1–9. (<https://tinyurl.com/2p93ckuu>, letöltés 2023. jún. 28.).

1. ábra A Budapest Időgép 1.0 ma már nem elérhető nyitó oldala a négy felülettel

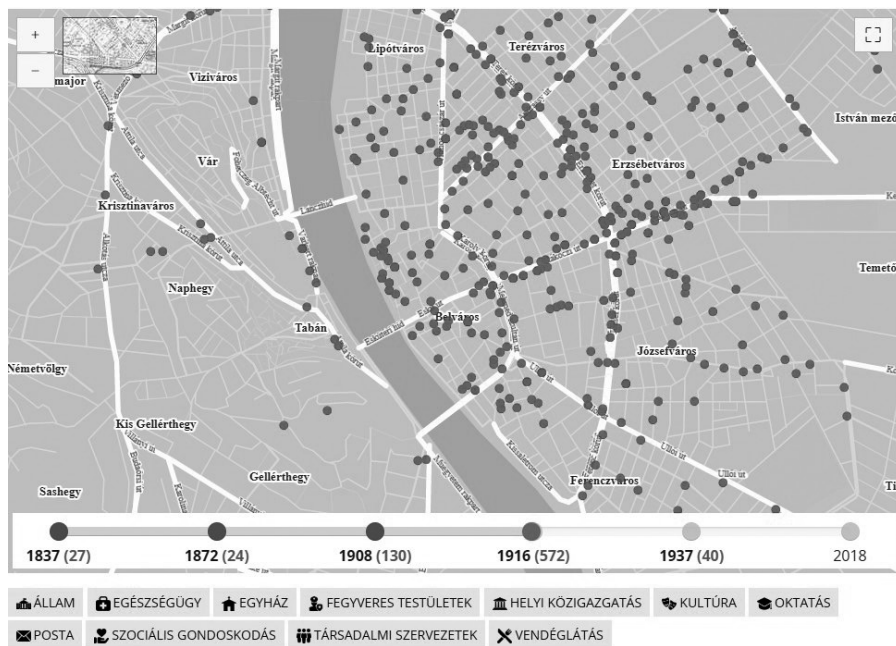
A 2017-ben elindított Budapest Időgép legtöbb adata tehát két felületen: egy vektoralizált és egy geokódolt térképi rendszeren keresztül volt elérhető, a kutatóknak ismernie kellett, hogy melyik típusú adatot mely felületen érheti el, a két csatlakozó adatbázis pedig – 1944. évi légfotók, 56-os adatbázis – egyfajta kiegészítője volt az Időgépnek.

A Budapest Időgép 2.0

2022 végén a Fővárosi Önkormányzat támogatásával, a BFL és a FSZEK megrendelésére szintén az Arcanum Adatbázis Kft. fejlesztésében teljesen megújult az Időgép.²⁴ Melyek a Budapest Időgép 2.0 legfontosabb újdonságai? A legjelentősebb előrelépés az volt, hogy a korábbi négy helyett most már minden adat egyetlen felületen jelenik meg. Az új térképes felület önmagában is 3D-s (a Google Earth-höz hasonló módon). Az új felületet teljesen optimalizáltuk a mobiltelefonokra is, így az utcán sétálva egy okostelefon segítségével a felhasználók azonnal megtalálhatják magukat a térképen, és láthatják, hogy milyen adatok állnak rendelkezésre

²⁴ Lásd a 2. jegyzetet.

2. ábra Budapest Időgép 1.0 – vektoros térképmegjelenítés
(1916. évi vendéglátás vektorrétegen)

ahhoz az épülethez, amely előtt éppen állnak. Újítás az is, hogy a vektorizált térképek eredeti példányain kiemelt középületek, templomok, iskolák stb. automatikusan 3D-ben kerültek kiemelésre (egy kubus létrehozásával), így a város képeinek változása megfigyelhető. Ezek automatikus 3D kiemelések, tömbi ábrázolások. Az új felületen különböző rétegeken keresztül jeleníthetők meg az adatok:

1. Történelmi térképek: ezek között először a kiemelt georeferált térképek szerepelnek (1837 és 1937 közötti alaptérképek), ezt követik a vektorizált térképi rétegek ugyanebből az időkörből, végül 29 további térkép az 1740-es évektől 1945-ig, valamint az 1944. évi légifotók.
2. Adatok: itt állíthatók be, hogy mely vektoros alapadatokat kívánunk megjeleníteni: összes helyrajzi szám, illetve választható módon a telekkönyvekkel, a lakásívekkel, tervekkel vagy közjegyzői rekordokkal rendelkező helyrajzi számokat szeretnénk megjeleníteni.
3. 3D épületek. Fontos és a Velencei Időgép eredeti terveihez csatlakozó újítás, hogy valódi 3D-s épületmodelleket helyeztünk el az Időgépen. A BFL az utóbbi években együttműködést alakított ki az Óbudai Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Karával, ennek keretében a háromdimenziós digitális épületmodellezés tantárgy oktatásához felhasználják az Építési Ügyosztályok

Tervtára terveit, az elkészült modellek pedig a levéltár állományába is bekerülnek. Az eredeti tervek alapján készült 3D modellek jelentősen bővítik az Időgép információs értékét és új szintre emelik a felhasználói élményt, valamint a jövőben alapul szolgálnak a korabeli város tudományosan megalapozott virtuális rekonstrukciójához, amely napjainkban válik a kulturális örökség feldolgozásának egyik vezető irányává. Az Óbudai Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Kara építészhallgatóival együttműködve, egy kísérleti projekt keretében 3D-s épületrekonstrukciók készültek a BFL-ben őrzött eredeti archív tervek alapján, ezekből 31-et publikáltak az Időgép felületén.

A rétegek kiválasztásán túl természetesen az új felületen is lehetséges a mai vektoros térképpel és a mai műholdfelvételekkel való összevetés. A rendszer kétfajta keresőablakot kínál fel: középen fent helyrajzi számokra, régi utcanevekre, intézménykategóriákra lehet keresni, míg a jobb oldalon egy mai címkereső segíti a navigálást. Ez alatt szerepelnek a nagyítási vagy kicsinyítési lehetőségek, illetve a helymeghatározást segítő „kezelőgomb” („Find my location”).

Az Időgép megújításával párhuzamosan törekedtünk az adatok bővítésére is. Említettük a telegkönyvi betétek jelentőségét, az induló Időgépen a pesti és óbudai betétek anyagait tettük közzé, most pedig sor került a budai telegkönyvi betétek²⁵ Hungarianán való publikálására is: 16 781 rekord (ennyi telegkönyvi betétre vonatkozó adat közzététele és georeferálása), valamint a hozzájuk tartozó 63 298 felvétel közzététele valósult meg, amelyek természetesen az Időgép felületén is megtalálhatók.

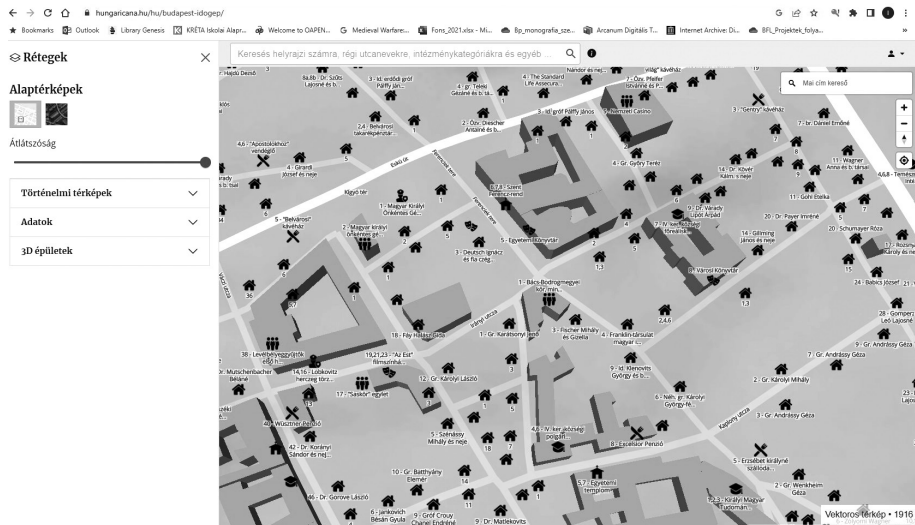
Bővült az Időgépen elérhető tervek száma is. Pest szabad királyi város Szépitő Bizottmánya (1808–1860) 52 évnnyi működéséről több mint 12 000 tervlap maradt fenn, amelyek digitalizálása egy korábbi NKA pályázat keretében már megtörtént. A teljes anyag elérhető az Elektronikus Levéltári Portálon,²⁶ de a levéltári jelzet szerint rendezett anyagban a hagyományos nyilvántartások segítségével lehet tájékozódni, mivel még nem készült hozzá az 1860–1873 közötti Építő Bizottmányéhoz (ÉB) hasonló, több szempontú keresést lehetővé tevő adatbázis. Elsőként a magyar klasszicizmus kiemelkedő és rendkívül termékeny, a város arculatát alapjaiban meghatározó építésének, Hild Józsefnek a sorozatban található terveit tettük közzé a Hungarianán és geokódolva a Budapest Időgépen is: 825 rekord (ennyi építkezésre vonatkozó adat) és a hozzájuk tartozó 1450 tervlap közlése valósult meg, ezekhez hozzáillesztettük azokat a Szépitő Bizottmány regisztratóriájában található,²⁷ az egyes építkezésekre vonatkozó ügyiratokat is, amelyekből a tervtári sorozat kialakításakor a terveket leválasztották.

²⁵ BFL XV.37.a.

²⁶ BFL XV.17.b.311 SZB Pest szabad királyi város tervei. Szépitőbizottmány tervei, a digitális felvételek elérhetőek itt: eleveltar.hu

²⁷ BFL IV.1207.b. Pest Város Szépitési Bizottmányának iratai. Iratok, tervek.

3. ábra Budapest Időgép 2.0 nyitóoldal (1916. évi vektoros térkép)

4. ábra 3D-s történelmi épületrekonstrukciók a Budapest Időgépen

Összegzés

Amennyiben összegezni kívánjuk az Időgép felületén elérhető iratok, adatok számát, nehéz helyzetben vagyunk, hiszen maga az időgép egy, a Hungaricana adatbázis térinformatikai megjelenítő és lekérdező felülete, tehát magának az Időgépnek

az adatbázisa lényegében a vektoros térinformatikai adatokat, utcaneveket, házszámokat, helyrajzi számokat tartalmazza. Az Időgép felületén ugyanakkor jelenleg mintegy 52 ezer telekkönyvi betét, 61 ezer közjegyzői irat, 6800 darab 1944. évi adatszolgáltatási ív, 26 ezer ingatlanra vonatkozó tervanyag érhető el, ezen felül 12 ezer helyrajzi számra vonatkozó topográfiai adat és 41 ezer budapesti cím- és lakásjegyzékadat található meg telekszínten. Az egyes ingatlanokhoz az Időgép által lekeresett és felajánlott fotók számát pedig legalább 60 ezerre tehetjük. A felsorolásból is látszik, hogy Időgépet építeni tömeges levéltári, könyvtári adatfeldolgozással, több évtizednyi szisztematikus adatbázisépítéssel, digitalizálással lehet. Másik feltétel a vektorizált térképi rendszerek építése, ez adja a kulcsot a geokódolható adatok tömeges, automatizálható megjelenítéséhez, lekereséséhez.

A BFL-nek konkrét elképzelései, tervei vannak az adatbázis továbbépítéséről, fejlesztéséről. A telekkönyvi betétek közzétételének befejezése után a következő logikus lépés a megelőző időszakot felölelő, még kötet formában vezetett telekkönyvek közzététele, ezért szeretnénk bővíteni az Időgépet az 1852 és 1878 közötti pesti telek- és betáblázási könyvek adataival, ami kb. 7400 telekrekordot jelent kb. 18 ezer felvétellel.²⁸ Tervezzük a telekkönyvi ősbetétek közlését is, amely már a telekkönyvi betéteket követő, tehát az 1920-as évektől kezdődő korszakról nyújt tájékoztatást.²⁹ Folyamatosan zajlik a tervanyagok és más, az Időgép fejlesztése kapcsán szóba jöhető források digitalizálása is. A Hungaricanán elérhető több mint 900 ezer közjegyzői irat geokódolását és Időgépen való közzétételét szintén célul tűztük ki. Érdemi előrelépésre lenne szükség az 1950-ben Budapesthez csatolt városok és községek, a peremkerületek adatainak bővítésére is.³⁰ Ahhoz, hogy egyre több adatot tudjunk szélesebb időkörben közzétenni, szükséges a jelenlegi vektorizált térképi adatbázisok bővítése. Éppen ezért tervezzük az 1950 utáni időszak vektoros térképi feldolgozását, másrészt utca-hászám adatbázist is szeretnénk építeni a már közölt vektorizált térképekhez – ez ugyanis egyelőre csak az 1916. évi térképen áll rendelkezésre. Amennyiben ezek az alapadatok elkészülnek, akkor a FSZEK Hungaricanán közzétett budapesti cím- és lakásjegyzékeinek 1880 és 1928 közötti anyagait is fel lehet dolgozni, elsősorban a telektulajdonosok és a fontosabb intézmények, cégek, szállodák, éttermek stb. adataival. Természetesen felmerülhet a lakók, bérlők adatainak adatbázisban történő megjelenítése és közzététele is, de

²⁸ BFL IV.1324.a.

²⁹ Elsőként a már feldolgozott és digitalizált I. kerületi telekkönyvi betétek közlését tervezzük (1600 telek 15 000 felvétel). BFL XV. 37.d.

³⁰ A peremkerületek esetében még rengeteg adatbázis-építési és digitalizálási feladat áll előttünk. Fontosnak tartjuk a peremkerületi kezdeményezések Időgépbe történő integrálását is, ezek közül napirenden szerepel a Tomory Lajos Múzeum által készített pestszentlőrinci (XVIII. kerület) építési tervek adatbázisának közlése.

itt már az egyes évek tekintetében is milliós nagyságrendű adat rögzítését kellene megoldani. Szóba jöhet a kézzel írt telekkönyvi betétek crowdsourcing keretében – azaz a felhasználók bevonásával – való feldolgozása, illetve az egyre inkább fejlődő mesterséges intelligencia alapú kézírás-felismerő szoftverek alkalmazása is.³¹

Végezetül felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben tekinthető a Budapest Időgép történetkutatói eszköznek? Az Időgép építésénél – mint említettem – mindvégig alapvető célkitűzés volt, hogy a felhasználók történettudományi ismeretek nélkül is könnyen használhassák a felületet, ugyanakkor a tudományos kutatások támogatása is elsőrendű feladat volt. A történeti adatok, iratok, történeti épületmodellek építése, vizualizálása, történeti térinformatikai rendszerbe helyezése új összefüggések felismerését segítik elő a professzionális felhasználók számára, egyúttal gyors, nagy tömegű adatok megjelenítését, feldolgozását, értelmezését biztosítják, olyan infrastruktúrát nyújtanak a modern várostörténeti kutatásoknak, amelyek egy évtizeddel ezelőtt szinte elképzelhetetlenek voltak, s Budapest ebben most kifejezetten élen jár Európában.

³¹ A valóban használható megoldással kecsegtető, mesterséges intelligencia alapú Transkribus szoftver alkalmazása már több hasonló projekt keretében felmerült, lásd <https://readcoop.eu/transkribus/>. A Magyar Nemzeti Levéltár az Adatbázisok Online szolgáltatásában sikerrel alkalmazta az 1828. évi országos összeírás feldolgozásánál a Valenciái Műszaki Egyetem kézírás-felismerési programját, igaz, szükség volt 70 önkéntes bevonására is az automatizált feldolgozás hibáinak javítására. A projekt eredményeként 196 ezer oldalon 2,8 millió név és névvariáns felismertetése és rögzítése történt meg (<https://tinyurl.com/m87aa4pn>).

Népešy Noémi – Horváth Péter – Perényi Roland

**A BUDAPEST-HATÁS
FŐVÁROSI KÖTŐDÉSEK ÉS IDENTITÁSOK
(KIÁLLÍTÁSISMERTETŐ)**

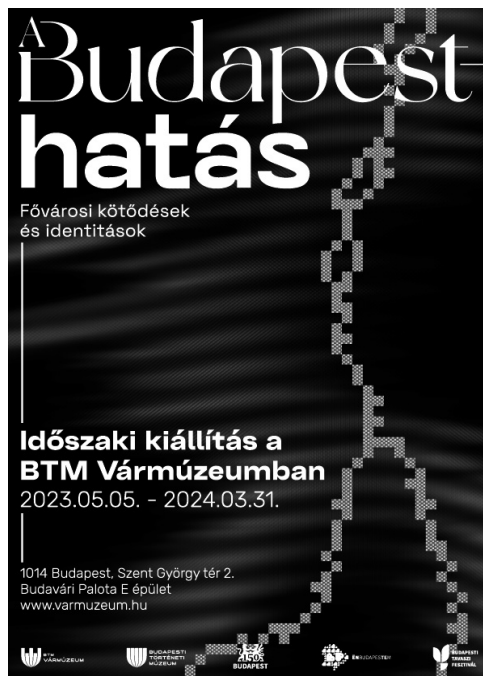
A Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumban 2023. május 5. – 2024. március 31. között nyitva tartó időszaki kiállítás Budapest Főváros egyesítésének 150. évfordulója alkalmából készült. A kiállítás kurátora: Népešy Noémi, társkurátorai: Horváth Péter és Perényi Roland.

A koncepcióalkotás során tudatos választás volt, hogy a kiállítás szakítson a hagyományos 150 év – 150 tárgy jellegű koncepcióval, és elsődlegesen a város jelenére reflektáljon, tegye ezt úgy, hogy a benne élők történeteinek keresztül mutassa be a város sokszínűségét. Budapest mai társadalma a város múltjában gyökerezik, így a kiállításban ötvöződhetett a múlt és a jelen. A korábbi három önálló település – Pest, Buda és Óbuda – közigazgatási egységbe történő egyesítése (1873) önmagában hordozta a különböző társadalmi helyzetű, vagyonú, nyelvű, vallású és etnikumú lakosság óhatatlan keveredését, amelyet a szinte állandó, de eltérő intenzitású betelepítés egészített ki és formált az elmúlt 150 évben is. Mindez egy olyan multikulturális halmazt hozott létre, amelyben a másfél évszázados örökség minden entitása és közössége a saját identitásával és szerepével jelen van, összetett kapcsolatrendszert alkotva.

A főváros olvasztótégely jellege, az eltérő szokásokkal, életmóddal, kultúrával rendelkező egyének és közösségek egymás mellett élése, egymásra hatása befolyásolta és formálta az egyén identitásának alakulását és hozzájárult társadalmi identitása alakulásához. A város lakosa igyekszik egyedi és megismételhetetlen tagjává válni a városi társadalomnak, ugyanakkor törekszik arra, hogy a hozzá hasonlókkal kapcsolatokat alakítson ki, közösségeket hozzon létre, vagy csatlakozzon hozzájuk, miközben a tőle eltérőkkel szemben is meghatározza önmagát.

Az egyén az identitását a fizikai környezet viszonyában is definiálja, amely a helykötődés és helyi identitás fogalmában ragadható meg. A történelem során egymást követő társadalmak beleírják magukat egy adott fizikai környezetbe. Ez a tárgyi környezet a megszokott napi tevékenységek során észrevétlenül jelen van az egyén életében, hatással van rá és kialakíthat érzelmi és tudati viszonyulást, mélyebb kötődést, amely beépül(het) az identitásba. A helyi identitás értelmezhető egy város egésze, városrészek, egy kerület, de akár egy utca viszonylatában is.

A Budapest egyesítésének 150. évfordulójára készült időszaki kiállítás alapvetően audiovizuális tartalomra épül, amelyben a felkért interjúalanyok mesélnek

a fővárossal kapcsolatos érzéseikről, identitásukról és kapcsolatukról. Az előzetesen meghatározott szempontok alapján kiválasztásra került 41 interjúalany részben ismert, részben civil személy. Ők mesélnek arról, hogy milyen a viszonyulásuk a városhoz, az identitásukban milyen helyet foglal el Budapest, annak mely részeihez kötődnek, ezt eredetük-származásuk mennyire határozza meg, családi-egyéni narratívájuk mely rétegében kapott helyet a főváros.

A kiállítás a megvágott interjúkat az alábbi hét tematikus egységben mutatja be:

- a közös történelmi múlt;
- az eredet, a származás szerepe az identitásban;
- az épített örökség szerepe az identitásban;
- a lokalitás szerepe az identitásban;
- a kulturális tényezők hatása az identításra;
- a közösségek szerepe az identitásban;
- a családtörténet, az egyéni narratíva szerepe az identitásban.

A kiállítás másik egységében, az úgynevezett pad installációban pedig az „utca embere” kapott szerepet. A Széll Kálmán téren, a Bosnyák téren, a Határ úton és a Deák téren rövid hangalapú miniinterjúk készültek, amelyek elsődlegesen szabad asszociációk formájában olyan kérdésekre keresték a választ, hogy Budapest

milyen szín, hang, illat lehet, vagy ha „Budapest bejönne az ajtón”, milyen ember lenne. Ehhez társultak olyan kérdések, amelyek a város szimbólumait, a várossal kapcsolatos büszkeségeket vagy ellenérzéseket firtatták, valamint a városegysítés tényének ismeretére voltak kíváncsiak.

Önálló elemként, az úgynevezett Duna installációban Budapesthez kötődő irodalmi alkotások jelennek meg, ezzel is színesítve a fővárosról kialakult képet.

A megálmodott installációval egy újszerű, modern és élő kiállítás jött létre, ahol a látogatók nemcsak a bemutatott anyagokon keresztül ismerhetik meg az azonos vagy sokszor eltérő budapesti identitásokat, hanem maguk is aktív szereplői a tárlatnak, hiszen valójában az nemcsak nekik, hanem róluk is szól.

Az időszaki kiállításához egy nagyméretű külső installáció tartozik – a kiállítótér előtt az úgynevezett Barokk csarnokban épült fel –, amely egy önálló multimédiás művészeti alkotás. A négyzetes zárt térben Budapesthez kapcsolódó filmfelvételek, zenék, hangok, effektek várják a látogatókat, mintegy bevezetőként inspirálva őket a kiállításra. A bemutatott multimédiás anyaghoz hosszabb időn át zajlott a felhasználni kívánt film- és zenerészletek összeválogatása, amelynél elsődleges szempont a Budapestre jellemző világ és hangulat – sokszor nosztalgikusnak szánt – bemutatása.

A modern technikai megoldások mellett, illetve azokat vegyítve, több hagyományos kiállítási elem is szerepet kapott az időszaki tárlaton. Ezek a felületeken – a kevés kiállított tárgy mellett – Budapest 150 éves története rajzolódik föl. A kiállítás bevezető részében, általános feliratok (falmatrica) formájában kilenc szöveg utal a főváros egy-egy olyan időpontjára, amikor a fővárosi identitást nagyban meghatározó és befolyásoló esemény történt. Ez a hatás vagy impresszió számos okból kialakulhat, azonban olyan erősségűnek kell lennie, hogy az adott település közösségi emlékezetében relevánssá váljon. Az ezáltal kiváltott kollektív emlékezet több alakban integrálódik az adott közösség – lokális vagy nagyobb kiterjedésű – identitásába, organikus része lesz a település történetének, a lakosság hétköznapi életének. Ezek a közös pontok szinte olyanok, mint az időkapszulák, amelyek úgy őrzik meg és adják tovább a múlt egy-egy fejezetét, hogy közben látens módon alakítják a város átfogó történetét. Ez a szakasz a kiállításban az *Időkapszulák* nevet kapta. Az időkapszulákat a dátumokhoz kötött szereplőktől származó idézetek teszik személyessé és érdekessé, ezzel is utalva a kiállítás szubjektív, egyedi jellegére, amely később kiteljesedik és közösségi élménnyé válik.

A magyar főváros 150 éves történetéhez érthetően számos ilyen jellegű időkapszula kapcsolódik, amelyből a kiállítás tervezésekor kilenc eseményt, illetve évszámot választott ki a szakmai stáb. Ehhez a kilenc időkapszulához tartoznak azok a kortárs szereplők – a személyek és az évszámok kiválasztása szubjektív módon történt –, akik saját szavaikkal mesélnek a konkrét eseményekről. A kiválasztott személyek között vegyesen vannak férfiak és nők, ismert és kevésbé ismert személyek.

Az időkapuszulákban szereplő események, évszámok és a hozzájuk tartozó személyek a következők: városegyesítés (1873) – Kamer Mayer Károly, Budapest első polgármestere; Millennium (1896) – Krúdy Gyula író; a forradalmak hatása (1920) – Blaha Lujza színésznő; Budapest ostroma (1945) – Slachta Margit katolikus szerzetesnő; Nagy-Budapest létrejötte (1950) – Harrer Ferenc várospolitikus; forradalom (1956) – Koszmovszky Edina szabadságharcos; az első budapesti metró átadása (1970) – Bíró Endre metróvezető; Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése (1989) – Nagy Erzsébet, a kivégzett miniszterelnök lánya; Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz (2004) – Konrád György író. Az általuk megfogalmazott, átélt és leírt élmények egyéni szemszögből illusztrálják a történéseket, amelyek nemcsak a személyes identitást határozták meg alapvetően, hanem a közösséget is.

A 150 év történelmének kronologikus bemutatása szintén a megszokottaktól eltérő stratégia szerint és módon valósult meg a tárlatban. A kiállítás történeti installációnak nevezett eleme egyfelől egy „időgép”, másfelől végigvezeti a látogatót Budapest elmúlt 150 évén, egészen pontosan az 1873–2004 közötti korszakon. A PC-vel és projektorokkal működő szerkezet két részből áll. Az installáció mindkét részét a látogató tudja működtetni, előre és hátra lépve a virtuális időszalagon vagy tetszés szerint válogatva az egyes kiállítási egységekhez tartozó témák között. Egy kronológiai szalagon lehet eligazodni és ismereteket szerezni a főváros legfontosabb eseményeiről, amely a magyar és angol nyelvű rövid ismertetőktől és a gazdag képanyagtól lesz informatív. Az installáció másik része a kiállítás hét tematikai egységéhez illeszkedik, amelyben olyan témák (személyek, földrajzi helyek, események, intézmények, közösségek) kerülnek bemutatásra, amelyek válogatása szintén szubjektív módon történt, és a főváros színes, összetett történetét, struktúráját szemléltetik. Tematikai egységenként hét kártyán (összesen 49 kártya van) lehet egy-egy adott témát kiválasztani és az eszközön megjeleníteni.

A tematikai egységekhez tartozó rövid szövegek címei:

Városegyesítés: Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Városegyesítés, Nagy-Budapest létrejötte, Buda és a városegyesítés, Pest és a városegyesítés, Óbuda és a városegyesítés, Ráth Károly – Budapest első polgármestere.

Olvasztótéglény: etnikai, vallási elemek szerepe az identitásban – Betelepülés-bevándorlás, Budapesti zsidóság/zsidó Budapest, Németek Budapesten, Szláv etnikumok Budapesten, Budapesti cigányság, Budapest az iparközpont, Felekezeti megosztottság a városegyesítéskor (1873).

A város terei: az épített örökség szerepe az identitásban – Blaha Lujza tér, Váci utca, Király utca, Tabán, Moszkva tér, Gellérthegy, Reprezentatív Budapest.

Lokális identitás: a lakóhely szerepe az identitásban – Az óbudai cegaj, Havanna lakótelep, Tripolisz-Angyalföld, Rózsadomb, Wekerletelep, Lakótelepi szubkultúrák, Peremkerületek helyi identitása.

Kulturális elemek szerepe az identitásban – Budapesti romkocsmák, Pesti nyelv, Pesti vicc és humor, Budapesti színházak, Budapest underground, Budapest filmek, Budapesti kávéházak.

A közösség szerepe az identitásban – Budapesti Fesztiválzenekar, Szurkolói közösségek Budapesten, Krisna-tudatú hívők Budapesten, Hajléktalanokat segítő közösségek, Gaudiopolis, Egyetemisták Budapesten, Munkahelyi közösség és identitás – Óbudai Hajógyár.

Narratíva-élettörténet: a hagyomány szerepe az identitásban – Harrer Ferenc, Podmaniczky Frigyes, Ráday Mihály, Ady Endre, Szabó család, Neumann János óbudai főrabbi, Budapesti vendéglátós dinasztiák.

A látogatóközönség bevonását a különböző interaktív kiállítási elemek segítik a téma könnyedebb feldolgozásában. Ilyen eszköz a cipő és kalap installáció, budapesti kukker (nézegető), valamint egyes multimédiás eszközök, lehetőségek. Az ezekhez tartozó tartalmak összeállítása és kiválogatása kurátori vezetéssel szintén az alkotógárda munkája volt.

A budapesti identitás kérdését a kiállítás gerincét adó interjúk mellett a BTM Kiscelli Múzeumában őrzött újkori várostörténeti, valamint képzőművészeti gyűjteményekből származó tárgyak helyezik történeti kontextusba. Az eredetiben kiállított tárgyak a kiállítás hét tematikus egységéhez kapcsolódva kerültek a kiállítótérbe.

Az első, *Várostörténet – városegysítés* című tematikus részben a főváros egyesítését szentesítő 1872. évi XXXVI. törvénycikk nyomán megválasztott polgármesterhez, Kamermayer Károlyhoz kapcsolódó tárgyak láthatók. Miközben Budapest főpolgármestere a végrehajtó hatalom képviselőjeként állt a főváros élén, addig a polgármestert a fővárosi törvényhatóság a saját tagságán belülről választotta meg. Az első polgármester-választásra négyen jelentkeztek, mindannyian Pest város vezető tisztségviselői voltak. A polgármester személyéről a főpolgármester elnökletével működő kijelölő választmány döntött. A választmány javaslata alapján a közgyűlés Kamermayer Károlyt választotta az egyesített Budapest első polgármesterének, akinek ősei a 18. században telepedtek le Pesten. Apja, Kamermayer János jómódú iparos, anyja, Emmerling Anna pesti patriciusok leszármazottja volt. Az 1829-ben született fiuk, Károly a gyöngyösi középiskolai éveket követően az egri érseki líceumban, majd a pesti egyetem jogi karán tanult. 1848 elején már a pozsonyi országgyűlési ifjak között találjuk, a szabadságharc idején pedig önkéntes honvédként szolgált. Jogi tanulmányait csak a szabadságharc bukását követően fejezte be. Előbb a pesti Kényszerítő Dologháznál helyezkedett el, majd 1861-től Buda város főjegyzője lett. Kamermayert 1873 után még három alkalommal, 1879-ben, 1885-ben és 1891-ben is újraválasztották, így egészen 1896-ig állt a főváros élén. Egy

évvel később, Abbáziában (ma Opatija) halt meg.¹ A kiállításon a Kamermayer Károly névnapja alkalmából 1890-ben kiadott, a Belváros rendezésekor elbontott régi pesti városháza ábrázolásával díszített emlékalbum, valamint a Györgyi Giergl Alajos (1821–1863) által még 1861-ben készített Kamermayer-portré látható – utóbbinak külön érdekessége, hogy a portrét festő művész családtörténete a kiállítás egy későbbi tematikus egységében is megjelenik.

A második, a város tereit, az épített örökség történetét bemutató egység központi tárgya egy 1896-ban, a millenniumi ünnepségek tiszteletére készített, a fővárost rendhagyó módon, madártávlati perspektívából ábrázoló térkép, amelyen a fontosabb középületek (például az Opera, az Országház, az Andrássy út épületei, pályaudvarok, kórházak) kis térbeli ábrázolással kiemelve is szerepelnek. A különleges térkép mellett a múzeum képeslapgyűjteményéből látható egy válogatás a századforduló jelentősebb épületeit ábrázoló levelezőlapokból.

A *Lokális identitás – a lakóhely szerepe az identitásban* című tematikus egységben a BTM Fővárosi Képtár képzőművészeti gyűjteményéből láthatók olyan festmények, amelyek elsősorban a 20. századi Budapest legkülönbözőbb lakóhely-típusait ábrázolják, a modernizáció előtti időket idéző belvárosi földszintes háztól a ferencvárosi nyomornegyeden át egészen a modern villág és a második világháború után épült lakótelepekig.

A modern főváros társadalmának létrejöttében rendkívül fontos szerepe van az etnikai és vallási sokszínűségnek. A kiállítás *Olvasztótégyel – etnikai-vallási elemek szerepe az identitásban* című részében ezt a kérdést két tipikus egyéni történet, valamint a hozzájuk kapcsolódó tárgyak reprezentálják.

A reformkorban telepedett le Budán az itáliai származású Pietro Del Medico (1824 körül – 1881). 1847-ben szalámikészítéssel kezdett foglalkozni, az 1848–1849. évi szabadságharc után pedig megalapította a Del Medico Péter és Fia Első Magyar Szalámigyárat. Az üzem a vízivárosi Kacsya utca 17. szám alatt működött. Az alapítónak a cégnévben is megjelenő fia volt Del Medico Ágoston (1860–1901), akinek fából készült büsztje – egy ismeretlen művész alkotása – látható a kiállításon. Del Medico Ágoston unokája volt dr. Del Medico Imre (1923–2019) közíró, akit ma első helyen azonosítanak a család nevével. Del Medico Imrét ma elsősorban közíróként ismerjük: három évtized alatt több tízezer olvasói levelet intézett a legtöbb hazai sajtóorgánumnak. Mind az általa elküldött leveleket, mind a válaszokat precízen archiválta, összegyűjtötte, rendszerezte és történelmi forrásanyagként Budapest Főváros Levéltárára hagyta.²

¹ Életrajzához lásd *Horváth J. András*: Kamermayer Károly, 1873–1896. In: *A főváros élen*. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950. Szerk. Feitl István. Bp. 2008. 139–153.

² Del Medico Imre dr. iratai Budapest Főváros Levéltára, BFL XIV.121.

A 20. század elején Löwenstein Arnold jelentős tényezője volt a magyarországi kulturális életnek. Ismeretségi körében előkelő helyet foglaltak el a *Nyugat* írói, Ady Endrét személyesen is támogatta anyagilag. A portré festője, Fényes Adolf, a kecskeméti rabbi fia bizonyára átérezte az 1890-es nősülésekor Kutira magyarosító Löwenstein törekvését: asszimilálódott magyar nagypolgárrá válni. Sorsuk azonban csak egyetlen történelmi pillanatra találkozott, ezen a festményen. Míg Fényes 1920 után töretlenül folytatta pályáját, sőt még a második világháborús vészorszakot és a főváros ostromát is túlélte valamennyivel, addig az 1930-as években elhunyt Löwenstein magyar nevét ma csak néhány képcím és az Ady Endrével való levelezés őrzi.

Budapest 19–20. századi történetét akár az itt letelepedett és polgárosult családok történetén keresztül is meg lehet írni. Erre jó példa a már említett Giergl-Györgyi család, amelynek története a kiállítás ötödik, *Narratívaleléttörténet – hagyomány szerepe az identitásban* című egységében jelenik meg. A család első, Pesten letelepedett tagja, a szabó mesterséget űző Martin Giergl a 18. század első évtizedeiben érkezett Tirolból. Unokája már céhmesterként került a város száz választott polgára közé. A család számos iparost és művészt adott a városnak. Györgyi Giergl Alajos (1821–1863) kora neves festőművésze, Henrik (1827–1871) a korszak egyik legkiválóbb üvegfestő mestere volt. Giergl János és István kártyakészítő üzemet működtetett, amely Első Magyar Játékkártyagyár Rt. néven készített színvonalas tarokk-kártyákat. A rendkívül szerteágazó pesti polgárcsalád rokonságában találjuk a szobrász Marschalkó Jánost (1819–1877), Giergl Henrik lánytestvéreének férjét, aki többek között a Lánchíd oroszlánjainak munkájáról vált ismertté. Az ötvösmester Giergl Alajos (1793–1868) lányának férjét, Goszleth Istvánt (1850–1913) a korszak jelentős fővárosi fényképészei között tartják számon. A család következő generációja már a századfordulón világvárossá fejlődő Budapesten működött. Giergl Henrik fia, Kálmán (1863–1954) építészként számos fővárosi épület tervezésében vett részt. A család más tagjai is az építészeti pályát választották. A festő Giergl Alajos fiának, Györgyi Géának (1851–1934) köszönhetjük például a Műegyetemet és más középületeket, az Országos Magyar Iparművészeti Társulat igazgatójaként tevékenykedő Györgyi Kálmán fia, Dénes (1886–1961) pedig számos középületnek és több világhiállítás magyar pavilonjának tervezési munkájáról vált ismertté. Az építész szakma a már a 20. században született generáció több tagjára is tovább öröklődött. Goszleth Lajos (1906–1963) munkái közül kiemelendő az óbudai Kiscelli utcai postaépület, Földes László (1959–) nevéhez pedig lakóépületek mellett a Toldy Gimnázium tornacsarnokának tervei fűződnek.³

³ A család történetéhez bővebben lásd *Művészgenerációk. A Györgyi-Giergl család három évszázada*. Szerk. Basics Beatrix – Györgyi Erzsébet. Bp. 2007.

A fővárosi funkcióból fakadt, hogy az egyesítést követően Budapest számtalan új kulturális intézménnyel gazdagodott. A tudományos élet szervezése és működtetése terén fontos szerepet játszó egyetemek és kutatóintézetek mellett a főváros vált az ország közgyűjteményi hálózatának központjává is. Az ország kulturális központjaként Budapest meghatározó szerepet játszott a dualizmus idején a sajtó- és könyvkiadás mellett a színházi élet terén is. A kiállítás *Kulturális elemek szerepe az identitásban* című, hatodik egységében a múzeum plakátgyűjteményéből látható egy válogatás a kultúra különböző eseményeit – színházi és mozielőadásokat, kiállításokat, valamint a Bábszínházat – hirdető plakátokból.

A kiállítás utolsó, *Közösségek szerepe az identitásban* című egységében a városi polgárság önszerveződéséhez, a polgári mentalitást meghatározó civil szerveződéshez kapcsolódó tárgyak láthatók. Az államtól függetlenül létrejött civil szervezetek, egyesületek, klubok és kaszinók megalakulása jól jelzi egy-egy társadalom polgárisultságát, illetve az adott város urbanizáltságát. A 19. század első felében Pesten sorra alakultak a jótékonyági, temetkezési, sport- és kulturális egyesületek, amelyek nem pusztán az adott cél – legyen az a tagok segítése, egy sportág népszerűsítése vagy éppen a magyar nyelv terjesztése – elérése miatt voltak fontos szerveződések, hanem egyúttal a társas érintkezésben, a polgárság informális hálózatainak megteremtésében is fontos szerepet játszottak. A civil társadalmi önszerveződésben egészen a 20. század elejéig fontos szerepet játszó lövészegyletek mellett az állami szociálpolitika megjelenéséig rendkívüli jelentősége volt a 19. század közepétől folyamatosan alakuló jótékonyági és segélyszervezeteknek is. Míg a 19. század végéig a civil társadalmi szerveződés elsősorban a társadalom elitjét, az arisztokráciát, illetve a nagypolgárságot, értelmiséget mozgatta meg, addig a századfordulótól már a társadalom egyre szélesebb rétegei – köztük a szervezett munkásság – is megalakították saját szervezeteiket. A szakmai és területi önművelő egyesületek a 19–20. század fordulóján és a 20. század első időszakában éltek első virágkorukat, kultúrházak, könyvtárak építését, színjátszó társulatok és kórusok felállítását inspirálva.

A kiállításban eredetiben kiállított tárgyak mellett a különböző, modern technikai eszközök segítségével kialakított interaktív elemeken is számos műtárgy jelenik meg, digitális változatban. A kiállítás elején található *mozgó kollázs* installáció alapját a múzeum gyűjteményéből származó városképek, grafikák, festmények és archív fotók adják, az interaktív *történeti installáción* pedig, mint említettük, a látogató egy idővonal csúszkáját mozgatva a főváros 1872 és 2004 közötti történetének fontosabb eseményeit tekintheti meg, mintegy kétszáz képpel illusztrálva.

Hermann István – Toma Katalin
BUDAPEST TÖRTÉNETI MONOGRÁFIA

Budapest Főváros Levéltára (BFL) egy több elemből álló tudományos-ismeretterjesztő programsorozattal vesz részt a főváros egyesítésének 150. évfordulóját keretező emlékévben. Ezek természetesen nem önmagukban álló programok, többségükben illeszkednek a levéltár korábbi években kialakított kulturális portfóliójába. Az intézmény lassan egy évtizede készül a 150. jubileumi eseményekre, s több olyan területe van a munkának, amelyeket hosszabb távon is ezek megvalósításának szolgálatába állított. Ilyen például a levéltár könyvkiadási tevékenysége, amely természetesen jelen írás tárgyához, a várostörténeti monográfia munkálataihoz is szorosabban kapcsolódik.

A jubileumi programok, amelyek a fenntartó Fővárosi Önkormányzat támogatásával valósulhatnak meg – a teljesség igénye nélkül – a következők:

A Budapest Időgép fejlesztése – az alkalmazásról önálló írásban olvashatnak a *Századok* jelen számában Kenyeres István tollából.¹

A Romák Budapesten kutatási program – A 2023 és 2025 között megvalósításra kerülő programnak több eleme van. Az idei évben megjelenik egy döntően a levéltári forrásokra összpontosító forráskiadvány; 2024-től az intézmény kutatói ösztöndíjprogramot hirdet MA diplomával, illetve doktori (PhD) fokozattal rendelkező fiatal kutatók számára; harmadik elemként pedig oral history gyűjtést indít – középiskolás diákok bevonásával.

A várostörténeti kiállítás az idei évben a Hidak tematikáját járja körül, bemutatva azok összekötő szerepét, amellyel hozzájárultak a mai fővárost alkotó települések egyesüléséhez.

A várostörténeti konferencia témája 2023-ban a közép-európai térség fővárosait összehasonlító vizsgálatok bemutatása lesz.

A levéltár-pedagógiai kínálat is a városeyesítés eseményeire koncentrál. Az idei évben már lezajlott *középiskolai várostörténeti vetélkedőn* a kiállításához illeszkedve a hidak kerültek főszerepbe, míg a 2023/2024-es tanévre tervezett vetélkedő a városeyesítés koráról szól majd.

Mindezek sorába illeszkedik *Budapest új várostörténeti monográfiájának* elkészítése, amely talán a legfontosabb eleme a jubileumi programsorozatnak. Az alábbiakban a készülő új Budapest történeti monográfia előkészületeit mutatjuk be.

¹ *Kenyeres István: A Budapest Időgép mint a történeti kutatás eszköze. Századok 157. (2023) 989–1004.*

A monográfia előtörténete

Budapest történetének átfogó tudományos igényű megírására eddig három kísérlet történt, ám részben mindhárom vállalkozás torzóban maradt.

Salamon Ferenc: Buda-Pest története I–III. Bp. 1878–1885.²

Az 1867-es kiegyezést követően, amikor napirendre került Budapest modern nagyvárossá és teljes értékű fővárossá fejlesztésének kérdése, Pest város közgyűlése 1870. február 3-án Gerlóczy Károly alpolgármester indítványára határozta el a város történetének megírását, a május 25-ei közgyűlés pedig Salamon Ferenc egyetemi tanárt bízta meg a feladattal. Szerződését a már egyesített Budapest közgyűlése is megújította. Munkája klasszikus egyszerezős történetírói vállalkozás, a rendelkezésére álló – a maihoz képest töredéknyi – ismereteket invenciózusan összefoglalva és önálló kutatással kiegészítve, a 15. század végéig jutott el. A szerző halálával a vállalkozás végképp megszakadt.

Budapest története I/1–2., III. Szerk. Szendy Károly. Bp. 1942–1944.³

Szendy Károly, a két világháború közötti korszak kiemelkedő polgármestere (1934–1944) kezdeményezte a modern tudományosság követelményeinek megfelelő, a legkiválóbb szakemberek kollektív munkájával készülő többkötetes város-történet elkészítését. A vállalkozás megkezdése Buda török alóli felszabadításának 250. évfordulójához kötődött. A főváros finanszírozásával, a Közművelődési Ügyosztály szervezésében megvalósuló munka szerkesztői tisztét a polgármester személyesen vállalta, és jelentőségét mutatja, hogy az első három kötet kiadására a háború alatt is biztosította a fedezetet. Az első kötet 1942 karácsonyán az ő előszavával jelent meg. Az őskort és ókort tartalmazó első rész két kötetre bontva látott napvilágot, ezt követte 1944-ben a török uralom korát tárgyaló harmadik rész. A többi kötet azonban már nem készült el.⁴

² *Salamon Ferenc*: Buda-Pest története I. Buda-Pest az ó-korban. Bp. 1878.; *Uő*: Budapest története II. Bp. 1885.; *Uő*: Budapest története III. Kútfo bírálatok Bp. 1885.

³ Budapest története I/1–2., III.: *Tompa Ferenc – Alföldi András – Nagy Lajos*: Budapest az ókorban I/1. Bp. 1942.; *Alföldi András – Nagy Lajos – László Gyula*: Budapest az ókorban I/2. Bp. 1942.; *Fekete Lajos – Genthon István – Bárányiné Oberschall Magda – Garády Sándor*: Budapest a törökkorban III. Bp. 1944.

⁴ Budapest középkori történetének megírására Mályusz Elemért kérték fel. Munkája kéziratban maradt fenn. Mályusz koncepciójáról, kézírata összeállításáról lásd *Mályusz Elemér*: Visszaemlékezések. Szerk., s. a. r. Soós István. (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő források) Bp. 2021. 400–406., 507.

Budapest története I–V. Főszerk. Gerevich László. Bp. 1973–1980.⁵

A Fővárosi Tanács által szervezett és közreadott, az Akadémiai Kiadó közreműködésével kivitelezett monumentális munka első három kötete a városegyesítés 100. évfordulóján jelent meg. A sorozat mintegy húsz évi előkészítő munka eredménye, mely kiváló történészek sorát foglalkoztatta szerzőként vagy alapkutató-sok, előtanulmányok végzőiként. Az első négy kötet – a sorozat 1918-ig terjedő része – igen magas tudományos színvonalat képvisel. A két világháború közötti időszakot tárgyaló V. kötet a feltárás mélységében, megalapozottságában ezekről messze elmarad, és erősen tükrözi a tárgyalt korszakról akkor uralkodó ideológikus szemléletet. Tervezték a város 1945 utáni történetével foglalkozó VI. kötet elkészítését is – ez Budapest Főváros Levéltára feladata lett volna –, azonban ez a rendszerváltásig nem készült és – az akkori feltételek mellett – a kívánatos színvonalon nem is készülhetett volna el. Az első négy kötet a szakemberek számára ma is jól használható kézikönyvként szolgál, de anyagát tekintve lényegében az 1970-es évek elejének kutatási helyzetét tükrözi. Terjedelménél és tárgyalásmódjánál fogva pedig kevésbé alkalmas arra, hogy a szakmai körökön túl a városlakóknak, diákoknak, pedagógusoknak is kedvelt és rendszeresen forgatott olvasmánya legyen.

A 150. évfordulóhoz közeledve a monográfia elkészítésének terve Budapest Főváros Levéltára kezdeményezésére első alkalommal 2014-ben került napirendre. A vállalkozáshoz a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Budapesti Történeti Múzeum, valamint az MTA Történettudományi Intézete is csatlakozott. Az akkori vízió a centenáriumi alkalmából elindított várostörténethez hasonló, ugyanakkor feszebb szerkezetű, három kötetesre tervezett tudományos munka elkészítését tartalmazta, amelyet egy egykötetes, angol nyelvű összefoglaló egészített volna ki. A tervezet ekkor, bár elvi tetszésnyilvánítás mellett, a fenntartó részről hivatalos válasz nélkül maradt, azonban voltak olyan részei, amelyek megvalósultak: az alapkutatásokhoz nélkülözhetetlen levéltári iratanyag-feltárások (digitalizálás, adatbázisépítések), a kétévenként megrendezésre kerülő nemzetközi várostörténeti konferenciák, illetve a középtávú könyvkiadási koncepció, amely úgy épült fel, hogy az elkészítendő monografikus igényű kiadványok és

⁵ Budapest története I–V.: I. kötet: *Nagy Tibor – Gyórfy György – Gerevich László*: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1975.; II. kötet: *Kubinyi András – Gerevich László – Fekete Lajos – Nagy Lajos*: Budapest története a későbbi középkorban és a hódoltság idején. Szerk. Gerevich László – Kosáry Domokos. Bp. 1975.; III. kötet: *Nagy Lajos – Bónis György*: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975.; IV. kötet: *Spiró György – Vörös Károly*: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1978.; V. kötet: *Gerelyes Ede – Horváth Miklós – Lackó Miklós – Nagy Lajos – Preisich Gábor – Szekeres József – Tárjányi Sándor*: Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 1980. A VI. kötetéről lásd Beszámoló a VI. kötet munkálatairól: BFL XXIII.113.d Budapest Fővárosi Tanács VB Művelődésügyi Főosztály (1971-ig Oktatási Osztály és Népművelési Osztály) iratai, Közművelődéssel kapcsolatos iratok, 142. kisdoboz.

tanulmánykötetek a tervezett várostörténet előtanulmányaiként legyenek használhatók.⁶ Ugyancsak megvalósultak az akkor eltervezett kiállítások is, amelyek egy-egy szűkebb téma levéltári forrásainak mélyebb feltárását segítették elő.

A monográfia terve szinte minden évben előkerült, módosult, bővült és újból lekerült a napirendről. Végül 2020 végén Budapest Főváros Levéltára úgy döntött, hogy nem vár tovább a fenntartói döntésre, hanem hozzákezd a korábbi elképzelések – időbeli korlátok miatt jócskán visszametszett – megvalósításához.

Az előkészítés

Az első, legfontosabb döntés a célközönség meghatározása volt: olyan kiadványt kell készíteni, amely felkeltheti a város története iránt érdeklődő szélesebb közönség figyelmét, ugyanakkor a kötet a történetírás legújabb kutatási eredményeit is közvetíti korszerű formában az olvasóknak.

Az egyes korszakok a tervben az alábbi elvi felosztás szerint következtek: a városalapítás előtti időszak 5 ív, amelyből a római uralom évszázadai 3,5 ívet tesznek ki; a középkor és az oszmán hódoltság kora együtt kapott 10 ívet 7–3 arányban; az ezt követő korszakok pedig egységesen 10-10 ívvel szerepeltek: 1686-tól az 1850-es évekig; a dualizmus időszaka; a két világháború és a közte lévő időszak; végül az 1950 utáni korszak. További öt ív szolgál a kötet megértését segítő adattári résznek, így összesen 60 szerzői ívnyi szöveg áll össze.

Ezt követően felállt a 16 fős szerkesztőség, amelynek tagjai döntően a BFL munkatársai közül kerültek ki: két főszerkesztő (Kenyeres István és Hermann István); két illusztrációért felelős szerkesztő (Lukács Anikó és Simon Katalin); két térképekért felelős szerkesztő (Simon Katalin és Ternovác Balint); egy statisztikai adatokért felelős szerkesztő (Nagy Sándor) és kilenc korszakos szerkesztő (Láng Orsolya, Szende Katalin, Varga Szabolcs, Nagy János, László Zsófia, Somorjai Szabolcs, Sipos András, Koltai Gábor, Rácz Attila). A szerkesztők első

⁶ Ilyen kiadványok voltak például Hat (hét) nemzedék. A Manno család története. Szerk. F. Toma Katalin – Horváth J. András. (Budapest történetének forrásai 12.) Bp. 2015.; Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái (1699–1703). Szerk. Géra Eleonóra – Oross Andás – Simon Katalin. (Budapest történetének forrásai 10.) Bp. 2015.; *Szívós Erika*: Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században. (Várostoprténeti tanulmányok 14.) Bp. 2014.; *Varga László*: A csepeli csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában. (Várostoprténeti Tanulmányok 15.) Bp. 2016.; *Simon Katalin*: A kocsmáktól a fogadókig. A vendéglátás keretei és története Óbudán 1848-ig. (Várostoprténeti tanulmányok 16.) Bp. 2020.; *Géra Eleonóra Erzsébet*: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság Budán (1686–1741). (Várostoprténeti tanulmányok 18.) Bp. 2023.; A Főpolgármesteri Hivatal támogatásának volt köszönhető Buda város történeti atlasza, II. kötetének megjelenítése: Buda (1686–1848). Írta és összeáll. Simon Katalin. (Magyar Várostoprténeti Atlasz 5.) Bp. 2017. Óbuda és Pest történeti atlaszának publikálása a közeljövőben várható.

lépésként elvégezték a kötetterv véglegesítését, amely magában foglalta a terjedelm és a belső arányok meghatározását, valamint az időrendet. A szerkesztők egyben a szakmai lektori feladatokat is ellátják, mégpedig „ölelkező” módon, azaz egy szerkesztő több korszakos szöveget is gondoz, egy szövegnek tehát legalább két szerkesztői-lektori felelőse lett. Ez segít a különböző szerzők által készített részek egységes szöveggé csiszolásában.

A levéltár a kötet szerzőit 2021 decemberében kérte fel a feladatra. Ők – időrendi sorban haladva – M. Virág Zsuzsanna, Szilas Gábor, Tóth Farkas Márton, akik a római hódítás előtti időszakot mutatják be; a római koros régész Beszédes József; a népvándorlás korát pedig Mészáros Boglárka jegyzi. A középkor századait Végh András, valamint őt kiegészítve Draskóczy István és Éder Katalin mutatja be. Az oszmán hódoltság alatti időszakról Sudár Balázs, a visszafoglalást követő másfél évszázadról pedig Géra Eleonóra készíti el az összefoglalót. A városegysítés időszakára, a dualizmus évtizedeire vonatkozó fejezetet Klement Judit, az ezt követő évtizedeket pedig Bódy Zsombor vállalta, míg az 1950 utáni Budapest történetét Szívós Erika foglalja össze. A monográfia általános lektora Gyáni Gábor lett. A szoros határidőkre való tekintettel szerzői–szerkesztői munkaközösségek álltak fel, ahol aktív szakmai egyeztetés folyik. Ennek minél hatékonyabb segítésére két workshop is lezajlott. Ezzel párhuzamosan 2022 tavaszától megindult a kötet grafikai koncepciójának kidolgozása is.

A tartalomról röviden

A monográfia rendezőelve a teljes kötet vonatkozásában kronologikus, ugyanakkor az adott korszakon belül a szerzők tematikus rendben mutatják be a város(ok) történetét, de konkrét tartalmi elvárások nem voltak, hiszen korszakonként eltérő hangsúlyoknak kell érvényesülniük a tárgyalás során. Ugyanakkor a munka előre megfogalmazott szempontok alapján folyik, amelyeknek valamennyi szövegben való érvényesítése a remények szerint biztosíthatja a kötet egységességét. Ezek a szempontok a következők voltak:

- Budapest helye az európai városrendszerben és a Kárpát-medencében;
- a város és az ország történetének fő kapcsolódási pontjai;
- a város térbeli, topográfiai fejlődése, amely magában foglalja a fővárosi agglomeráció születését és településeinek kapcsolatrendszerét is;
- a természeti erőforrások hasznosítása, a természeti környezet és a település kapcsolata;
- a város kapcsolata szűkebb és tágabb környezetével, a várost érő külső hatások és a város által kisugárzott hatások (migráció, gazdasági, kulturális kapcsolatok stb.);

- a város lakossága mint helyi társadalom (különös tekintettel a sokszínűség és a nagyvárosi „olvasztótéglény” szempontjaira);
- a Duna mint várossalakító tényező.

Az egyes korszakokat bemutató fejezetek felépítése tehát tematikusan strukturált. A várostörténeti elbeszélés folyamata kisebb tematikus egységekkel, úgynevezett „keretes szövegekkel” egészül ki, vagy más szemszögből származó információk szakítják meg a főszöveget. Ezeknek a rövid, 2-5 ezer leütés terjedelmű tematikus szövegeknek több funkciója is van: egy-egy kiválasztott példán keresztül illusztrálják a főszövegben írottakat; a valamely részletkérdés után érdeklődő olvasót további információkkal segítik az alaposabb megismerésben; s nem utolsósorban lazítják a szövegek tömörségét azzal, hogy érdekes, kevésbé ismert epizódokat világtanulmányok fel a főváros múltjából.

Tekintettel a célközönségre, illetve a kötet műfajára, a munka nem tartalmaz jegyzetapparátust, helyette a szerzők ajánló bibliográfiát készítenek. A cél: fejezetenként felhívni az olvasók figyelmét egy-egy kutató munkásságára, vagy akár csak konkrét szakirodalmi tételekre, lehetőséget biztosítva ezzel is a valamely korszak vagy téma iránt mélyebben érdeklődők számára a továbbolvasásra. A monográfia használatát képjegyzék és mutató, valamint egy többretegű adattár is segíti majd. Korszakonként kronológia (idővonal) támogatja a tájékozódást az események között, utalással az országos történésekre a kontextualizálás érdekében. A nevek sűrűjében való eligazodást egy, a város életében meghatározó szerepet játszó tisztségek viselőiről összeállított archontológiai vázlat teszi lehetővé. A statisztikai adattár pedig alapvető demográfiai, gazdaság- és társadalomtörténeti adatsorokat bocsát közre. A tervek szerint ezeket rövid értelmező magyarázatok kísérik majd, illetve ahol lehetséges, grafikus megjelenítés teszi érthetőbbé az adatokat.

A kötet vizuális megjelenése különösen hangsúlyos szerepet kap, de nem csupán egy szép és igényesen illusztrált kiadvány közzététele a cél. Az illusztrációk feladata az ismeretek koncentrált közvetítése a szöveg mellett, néhol akár az előtt vagy helyett. A képeknek, különösen a keretes szövegekben elhelyezetteknek a szöveget magyarázó, azt kiegészítő funkcióval kell bírniuk. A várostörténeti folyamatok bemutatására sok esetben egy-egy infografika, egy-egy térkép alkalmazhatóbb, érthetőbb eszköz, mint több bekezdésnyi szöveges magyarázat. A munkában a térképek kiemelt szerepet kapnak. A tervek szerint, bár a fizikai lehetőségek a kiadvány méreteiből fakadóan korlátozottak, a város fejlődését egységes léptékű fejlődési fázistérképek szemléltetik majd. Emellett korszakokon átívelő tematikus térképsorozatok és egyedi térképek szolgálnak sorvezetőül a város múltjának megismeréséhez.

A monográfia munkálataihoz kapcsolódóan a levéltár a *Válasz Online*-nal együttműködésben nyolc részes podcast-sorozatot indított. A *Válasz Online* felületére felkerülő beszélgetéseken a monográfia szerzői mutatják be kutatásaik eredményeit, ezzel is felhívva az érdeklődők figyelmét a készülő kiadványra.

A monográfia előkészületeinek bemutatását Hanák Péter gondolatébresztő soraival szeretnénk zárni:

„Vannak örök városok. Róma. [...]. Vannak feltámadó városok. Budapest. Településként jegyzett létének harmadfél évezrede alatt többször évszázadokra eltűnt, helyét csak romok jelezték. Olykor évtizedek, évek teltek el, amíg a romhalmazon újra megindult az élet. De a város népvándorlások, tatárok, törökök, hódítások, szabadságharcok, rablások és robbanások után újra feltámadt. Lakták, elhagyták, pusztították illír pannonok, szkíták, kelta eraviszkuszok, szarmaták, kvádok, hunok, gepidák, longobárdok, szlávok, avarok. Volt négyszáz évig római provincia, itt, Óbudánál húzódtott a birodalom északkeleti határa, a limes. Volt másfélszáz évig az első magyarországi török vilajet székhelye, az iszlám északi végvára. Megszállták Habsburg csapatok, románok, németek, oroszok. És a város újból feltámadt. Szebb lett? Jobb, emberibb? Mindenesetre elevenebb, nyüzsgőbb, kritikusabb.”⁷

⁷ Hanák Péter: Az elpusztíthatatlan város. Budapest történelmi vitalitása. In: Az Andrássy út. Budapesti Negyed 1. (1993) Nyár 5.

CRONICA AULE REGIE – DIE KÖNIGSAALER CHRONIK

Hrsg. Anna Pumprová – Libor Jan

(Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 40.)

Harrasowitz, Wiesbaden 2022. lviii+592 oldal

A *Königsali krönika* a cseh történelem egyik olyan kulcsfontosságú elbeszélő forrása, amelynek jelentősége túlmutat a késő Přemyslida-kori Csehország határain és az egész közép-európai régiót érinti. A mű egyike a Luxemburgi-kor korai történeti munkáinak, és a hangsúlyt mindenképp a koraira kell helyezni. IV. Károly cseh király és német-római császár ugyanis 1347 után új szintre emelte a cseh udvari történetírást. Új szerzőket hívott meg udvarába, és modern, igaz, eltérő színvonalú és felfogású műveket íratott a cseh történelemről. 1306 után azonban még egy emberöltőn keresztül a Luxemburgi-ház emlékeztörténeti útkeresése folyt, amelynek középpontjában elsősorban a Přemyslidákhoz való viszonyuk állt. A bizonytalanság érthető: III. Vencel 1306. évi halála után Luxemburgi Vák János cseh király egy hosszabb interregnum, illetve trónválság után került hatalomra, III. Habsburg Rudolf herceggel és Karintiai Henrikkel szemben lépve a Přemyslidák örökébe. Nem csoda, hogy az új dinasztia egyik legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy megteremtse az emlékeztörténeti kapcsolatot a régi uralkodóházzal. Ennek egyik lenyomata az úgynevezett *Dalimil-krönika* volt, amely az első ócseh nyelvű történeti összefoglaló a cseh történelemről, míg a másik kétségteljesen a *Königsali krönika*, amely II. Ottokár cseh király korától kezdve mondja el az eseményeket Luxemburgi János hatalomra kerüléséig és uralkodásának első korszakáig.

Mindennek fényében a kutatás mindig is nagy figyelmet szentelt a *Königsali krönika* szövegeinek, szerzői személyének, keletkezési körülményeinek. A krónikát 1604 óta négy alkalommal adták ki, bár az első szövegkiadás csak a második könyvre korlátozódik. Utolsó kritikai kiadása 1884-ben, a *Fontes Rerum Bohemicarum* sorozatban látott napvilágot Josef Emler gondozásában. Több – cseh és német nyelvű – modern fordítása is létezik, a róla szóló szakirodalmi művek pedig egy kisebb magánkönyvtár mennyiségét teszik ki.

Az utolsó kritikai kiadás óta eltelt idő önmagában is indokolttá tette az itt bemutatott könyv megszületését. A krönika új szövegkiadását Libor Jan és Anna Pumprová jegyzi. Előbbi a brünni Masaryk Tudományegyetem tanára, és kétségteljesen a II. Ottokártól III. Vencelig, illetve az 1306–1309 közötti trónviszályokig terjedő korszak jelenleg egyik legkiválóbb kutatója, II. Vencel monográfusa. Pumprová az Ostravai Egyetem latin tanszékének docense. Korábban mindketten számos tanulmányt szenteltek a krönika egy-egy részkérdésének. A munkálatokban oroszán részt vállalt még Robert Antonín, aki az Ostravai Egyetem középkor-történeti tanszékén docens.

A szövegkiadás követi a Monumenta Germaniae Historica (MGH) kiadási szabályzatát. A bevezető tanulmány különböző fejezeteit Robert Antonín és Anna Pumprová jegyzi. A tanulmány kitér a szöveg kutatástörténetére, keletkezésének problémáira, a szerzőség kérdésére, illetve külön fejezetben olvashatunk Zittai Péternek, a krönika egyik szerzőjének irodalmi munkásságáról is. Ezt követi a krónikaszöveg egyes részkérdéseinek, a mű felépítésének, irodalmi és történeti forrásainak, stílusának és a szöveghagyomány problémáinak a bemutatása, majd – szintén az MGH hagyományainak megfelelően – a szövegkiadás alapelveinek ismertetése. A szövegkiadás előtt kapott helyet a részletes bibliográfia és a rövidítésjegyzék is. Maga a szövegkiadás kettős apparátussal (*lectio varians* és szövegkritika) készült el. A kötetet részletes index (név-, hely- és tárgymutató) zárja.

A szövegkiadás, illetve a hozzá írt tanulmány részletesen foglalkozik a szöveg keletkezésének és szerzőségének problémakörével is. Gelasius Dobner óta ismert, hogy a műnek két szerzője

van: az első ötvenegy fejezetet Thüringiai Ottónak, a további részeket Zittai Péternek szokás tulajdonítani. A kutatást mindig is az érdekelte, hogy miként lehet pontosan szétválasztani kettejük tevékenységét. Az új szövegkiadás közlői egy eddig kevésbé figyelembe vett kutatási nézet alapján arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Zittai Péter munkája sokkal meghatározóbb volt a krónikaírás egésze során, aki nemcsak folytatta elődje tevékenységét, hanem át is dolgozta annak munkáját. Anna Pumprovának gondos filológiai vizsgálattal sikerült ugyanis kimutatnia, hogy az első fejezetek a második rész stilisztikai jegyeit viselik magukon, azaz Zittai Péter nyelvtani és stilisztikai szempontból is „hozzányúlt” elődje munkájához.

A szövegkiadás értelemszerűen figyelembe vette a krónikával, illetve a krónika által tárgyalt történelmi korszakkal kapcsolatos új, elsősorban cseh és német szakirodalmi eredményeket is. Ezek közül kiemelkedik Libor Jan munkássága, akinek II. Vencelről szóló monográfiája sok tekintetben megváltoztatta az uralkodóról őrzött képünket. A számos diplomatikai forráson alapuló elemzés révén ugyanis sokkal világosabban áll előttünk II. Vencel európai és belföldi politikája, különös tekintettel a Habsburgokhoz fűződő viszonyára.

A *Königsali krónika* a magyar történetírás szempontjából sem érdektelen. Egyike azoknak a szövegeknek, amelyek számottevő magyar vonatkozású adatot őriznek, s amelyeket Gombos F. Albin szorgalmának köszönhetően kivonatolva megtalálunk a *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* című gyűjteményben. Az Árpád-korra vonatkozó elbeszélő források corpusában közölt adatmennyiség alapján a krónika a középmagyarban helyezkedik el a külhoni kútfők között. Alapos és rendszeres kutatása, a krónika egészének tükrében történő vizsgálata már csak azért is elengedhetetlen lenne, mert a *Königsali krónika* adataira támaszkodott nem egy helyen Stájer Ottokár munkája, a *Stájer rimes krónika* is, több esetben eltorzítva az ott olvasott információkat. E helyen két adatra hívnám fel az olvasó figyelmét. A *Königsali krónika* határozottan azt a véleményt képviseli, hogy Bajor Ottó elvitte magával a koronát Bajorországba. A bejegyzés nyilván tévedésen alapul, de népszerű lett: erre alapozta Stájer Ottokár azt az elképzelését, hogy Bajor Ottó, mielőtt elindult volna a végzetesnek bizonyult erdélyi útjára, elküldte a koronát Bajorországba. Ugyancsak érdekes a *Königsali krónika* egy másik, magyar vonatkozású adata is. Zittai Péter határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy II. Vencel nem akarta elfogadni a magyar trónt, mert féltette egyetlen fiát, és tartott tőle, hogy a Magyar Királyság túl nagy falat lenne számára, ám tanácsadói rábeszéltek, hogy fogadja el a maga, illetve fia számára érkezett felkérést. A krónikarészlet bizonyára forrásul szolgált a *Stájer rimes krónikának* is, mert a *quia lata est Ungarie terra* (Magyarország szélte-hossza) kifejezést (135.) szó szerint veszi át Stájer Ottokár. Azonban a stájer szerző megfordítja a történetet: szerinte a tanácsadók megpróbálták lebeszélni Vencel királyt a magyar kalandról, ám a király pókhendi módon nem hallgatott rájuk, s így nem kerülhetett el a végzetét sem. A kétféle leírás persze önmagában semmit nem mond. Stájer Ottokár rengeteg hírt hasznosított a művében, amelyeket így vagy úgy megváltoztatott. A kérdés inkább az, hogy közvetlenül használta-e a *Königsali krónikát* ezen a helyen, vagy – ahogy bő száz évvel ezelőtt Miloš Vysyd felvetette – mindkettely közös forráshoz nyúltak, amelynek szövegét a céljaiknak megfelelően gyúrták át. Zittai Péter ugyanis értelemszerűen II. Vencel mentegetésében volt érdekelt, míg Ottokár – a Habsburgok iránti szimpátiája miatt is – a cseh király befektetését tekintette fontosabbnak.

Mindent összefoglalva ki kell jelenteni, hogy a *Königsali krónika* új szövegkiadása igényes, az MGH modern szövegkiadási elveinek és gyakorlatának megfelelő munka, amely a részletes tanulmány, valamint a friss és teljeskörű irodalomjegyzék révén lehetőséget ad a magyar közép-korkutatóknak is, hogy gondosabb vizsgálat alá vessék a magyar vonatkozású szövegrészeket.

Bagi Dániel

Myroslav Voloshchuk

RUTHENIANS (THE RUS') IN THE KINGDOM OF HUNGARY, 11TH TO MID-14TH CENTURIES

Settlement, Property and Socio-Political Role

(East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450; 76.)

Brill, Leiden 2021. 360 oldal

A magyarul *Ruthénok (ruszok) a Magyar Királyságban a 11–14. század közepéig* címet viselő könyv Myroslav Voloshchuk ukrán történész 2014-ben megjelent munkájának angol nyelvű, rövidített változata. A szerző a témához kapcsolódó források segítségével arra a kérdésre keresi a választ, hogy hol és mikor jelentek meg ruténok vagy ruszbeliek a Magyar Királyság területén. Kitér a magyarországi társadalomba való beilleszkedésükre, illetve a halicsi előkelőknek az Árpád-házi uralkodókkal és hercegekkel kialakított kapcsolatrendszerére III. Bélától (1172–1196) II. Andrásig (1205–1235). Vizsgálat tárgyává teszi a helység-, személy- és családneveket is, valamint ismerteti az oklevelekben, krónikákban szereplő, feltehetően a Ruszból származó egyházi személyek és tisztviselők pályafutását. Igyekszik elhelyezni és bemutatni a Ruszból a Kárpát-medencébe költöző közösségeket, ezzel párhuzamosan bepillantást nyújt Halics 11–14. századi történelmébe.

Az első fejezet historiográfiai áttekintésében a szerző tételesen bemutatja a témához kapcsolódó orosz, ukrán, magyar, szlovák és lengyel történészek állásfoglalásait – egészen a jelenkorig, illetve ismerteti az osztrák, német, bolgár és szerb kutatások eredményeit. A könyv terminológiai és historiográfiai problémákat is tárgyal, ennek során több ponton kapcsolódik az egyik jelenleg is élénk tudományos vitához, amelynek középpontjában a Kijevi Rusz kontinuitásának kérdése áll.

A historiográfiai áttekintést követő fejezet a *rutén* és *rusz* kifejezések etimológiai, terminológiai és történeti problematikáját mutatja be, melynek során a szerző a vizsgált korszak forrásaira támaszkodik. Kitér a rutén csoportok magyarországi megjelenésére, amelynek a történetírásban kétféle magyarázatával találkozunk. Az első elmélet szerint a ruszok vagy ruténok már jelen voltak Kárpátalja területén a magyarok 9. századi Kárpát-medencébe érkezése előtt. A másik megközelítés azt feltételezi, hogy spontán migráció keretei között jelentek meg, először a szomszédos Halicsban, majd Könyves Kálmán (1095–1116) uralmától kezdve az Árpád-házi uralkodók támogatásával Magyarországon. Az első elgondolás az ukrán nemzeti múlt és identitás 19. századi formálódásával áll összefüggésben. A ruszinokat az 1840–1860-as évektől ábrázolták történelmi nemzetként. Mindebben fontos szerepet játszott az abszolutista bécsi kormányzat támogatása, amely a lengyel nemzeti törekvések visszafogása érdekében segítette a galíciai ruszin nemzeti ébredést. A galíciai nemzeti mozgalmak közül az ukranofil irányzat vált a legmeghatározóbbá. Ennek célkitűzése az önálló, szabad Ukrajna megteremtése volt, amely önálló nemzeti múlttal, hagyományokkal és identitással rendelkezik.

Voloshchuk a magyarok előtti betelepülés hirdetői közül többeket is megemlít, azonban felhívja a figyelmet érveik és következtetéseik bizonytalanságára. Kiemelt figyelmet szentel Mihail Juraszovnak, aki egykorú forrásokra támaszkodva azt állítja, hogy a ruténok már a magyar honfoglalás előtt Kárpátalján éltek, és köztük, valamint a ma élő ukránok között folyamatosság mutatható ki. A szerző rámutat, hogy Juraszov érvei bizonytalan lábakon állnak. Példaként említhető ezek közül a *marchia Ruthenorum* kifejezésre épített érvelés, amely Juraszov meglátása szerint ruszok által lakott területet jelöl. A *marchia* szó a középkori forrásokban határvidéket jelent, azaz egy olyan területet jelöl, amely védelmi feladatokat lát el. A kulcsfontosságú *Ruthenorum* kifejezés értelmezésében elképzelhető, hogy az elnevezés frank és német

mintára a szomszédokra vonatkozik, azaz arra a népre, akik ellen meg akarták védeni az adott területet (lásd *S. Benedek András*: Eszmék és téveszmék. Kisebbségkutatás 9. [2020] 4. sz.). Az orosz krónikákban szereplő *magyar kapu*, *magyar hegyek* elnevezések ugyancsak a szomszéd-ságra utalnak. Megjegyezendő, hogy a Ruszból érkező szláv elemek közötti különbségtétel nem járható út, mivel a keleti szláv tömb szétválása csak a 13–14. század fordulóján következett be. Arra a kérdésre tehát nem lehet egyértelmű választ adni, hogy a 11–13. századi forrásokban ruténnak vagy ruszbelinek nevezett személyek melyik szláv etnikai csoporthoz tartozhattak.

A harmadik fejezetben a szerző a magyarok és a halicsi bojárok társadalmi kapcsolatait mutatja be, többek között Vladisláv Kormilcsics, Jurij Vitanovics, Maladik és Mladik Ruthe-nus életútjának elemzése révén. A szerző vizsgálata főként a 13. századi politikai történésekre koncentrál, amely a *Halics-Volhíniai krónika* és az Árpád-kori oklevelek alapján ismerhető meg. Vladisláv Kormilcsics életrajzán keresztül például a Romanovicsok, Igorjevicsék és II. András, illetve Kálmán herceg szoros együttműködése rajzolódik ki.

A negyedik fejezet a Ruszból érkező vagy rusz felmenőkkel rendelkező személyek, közösségek önazonosságának kérdését járja körül. A szerző az oklevelek értelmezése során kitér az Anjou-kori diplomatikai forrásokban feltűnő *dictus Orrus/Orrus* kifejezésre, s feltételezi, hogy a megnevezés mögött rusz betelepülők vagy a Russzal kapcsolatban álló személyek álltak. A nyelvészeti kutatás megalapozott eredményei szerint azonban a középkori személynevekben előforduló *dictus* kifejezés viselőik külső és belső tulajdonságait jelölik, amelyek feltüntetésének az öröklés szempontjából volt kiemelkedő jelentősége, hiszen egyértelműen azonosították a kedvezményre jogosult személyt. A kifejezés másik tagja az *orrus* a magyar 'orr' köznévre mutat vissza. Az 1405 körül másolt, ám feltehetően 1380–1390 között készült schlägli szójegyzékben az *orros* magyar névszó a 327. helyen szerepel, az akkor még zártabb magánhangzóval írt *orrus* változataként. Az *orrus* kifejezés nem tartalmaz *rus* fonémát, helyette az ómagyar kor nyelvi emlékeként a magánhangzó állapotának egy korábbi, zártabb alakját őrzi. Körül lehetne járni azt a kérdést, hogy az oklevelekben olykor *orros*ként, máskor *orrus*ként szereplő személyek megjelölései a magyar nyelvben lezajló hangalaki változás folyamatát örökítik-e meg. Utalhat-nak-e a megnevezések a másoló eltérő nyelvi kultúrájára, előfordulhat-e, hogy a magánhangzó hangalakváltozásait a másoló nem követte?

Az utolsó fejezetben a szerző *Sudislav de genere Ludan* személyét mutatja be: ismerteti a különböző teóriákat, amelyek etnikai és szociális hátterével kapcsolatban megfogalmazódtak. A 13. században élt hírhedt bojár életútja számos történész érdeklődését felkeltette. A kötet szerzője felveti, hogy a Danyiil fejedelemmel szembenálló, árulónak, magyarpártinak nevezett Sudislav ábrázolása a Romanovics krónikában egyoldalú, így árnyalásra szorul.

A források elemzéséhez és értelmezéséhez elengedhetetlenül fontos keletkezésük idejének és kontextusának feltárása, s így talán elkerülhetők azok a csúsztatásokba hajló feltételezések, amelyekre e könyvben is találunk példákat. A történelmi személyek pályafutásának elemzése során érdemes végiggondolni azt a szempontot is, hogy egy 13–14. századi társadalomban valójában mi is jelenthette az identitás alapját. Nem volt-e meghatározóbb szerepe az önazonosság formálódásában a vallásnak, az uralkodóhoz való hűségnek vagy a társadalmi helyzetnek, mint az etnikumnak, amely csak a 18. századi felvilágosodás és a francia forradalom hatására vált a nemzettudat egyik meghatározó elemévé.

Voloshchuk könyve izgalmas kérdéseket vet fel, s egyben tükrözi a 21. századi ukrán történetírás előtt álló kihívásokat. A nemzeti múlt és identitás feltárása olyan útkeresés, amely olykor zsákutcákba vezet, máskor azonban megtermékenyíti a korszak kutatását. Myrosław Voloshchuk könyve pontosan ezt az útkeresést tükrözi.

Berkes Orsolya

Kárbin Ákos

WEKERLE SÁNDOR, A MONARCHIA ARANYEMBERE

Gondolat, Bp. 2021. 361 oldal

Luigi Adamich városatya a fiumei képviselőtestület 1894. február 24-ei ülésén egy indítványt nyújtott be, amelyben Wekerle Sándor miniszterelnök, Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter és Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter díszpolgárrá avatását javasolta az említett politikusok egyházpolitikai törvényjavaslatok körül kifejtett tevékenységének honorálására. A felterjesztést a testület nagy evvívák és éljenek kíséretében egy héttel később fogadta el, amellyel Zichy József egykori fiumei kormányzó, Kamermayer Károly budapesti polgármester és Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter után a fent felsoroltak is részesültek a megtiszteltetésben. Hiszen Fiume – s így a városatyák is – mindig liberális volt és mindig a Szabadelvű Párt hazafias, haladó programja mellett állt.

A fiumeiek egy része azonban továbbra sem felejtette el, hogy nem sokkal korábban éppen Baross Gábor és még pénzügyminiszterként Wekerle Sándor eljárása vezetett Fiume szabadkikötői státuszának eltörléséhez, illetve a közös osztrák–magyar vámterületbe olvasztásához, valamint az újabb fogyasztási adónemek meghonosításához. Bár messziről úgy tűnt, Fiume mellett a tenger felszíne békés és csendes, közelebről szemlélve a kérdést, a szabadelvű kormányzat gazdasági és pénzügyi intézkedései éles társadalmi és politikai feszültségeket idéztek elő a „mélyben”. Tehát díszpolgárság ide vagy oda, Baross és Wekerle népszerűsége nem volt sem töretlen, sem osztatlan.

A Szabadelvű Párt gazdasági intézkedései közül a legnagyobb horderejűnek az aranyalapú valuta bevezetése számított, amit a szakirodalom a mai napig Wekerle Sándor művének tulajdonít. De tényleg Wekerlének köszönhető a pénzügyi reform? És egyáltalán, mi volt és miért volt jelentősége a valutarendezésnek az Osztrák–Magyar Monarchiában? Kárbin Ákos 2021 augusztusában, Wekerle halálának centenáriuma megjelentetett kötetében erre a kérdésre is keresi a választ.

Noha Magyarország egykori (háromszoros) miniszterelnökéről van szó, Wekerle politikusi működése csak nemrégiben került előtérbe, és szakmai életútjának számos aspektusa még a korszak kutatói előtt is „terra incognita”. Kárbin ezt a hiányosságot igyekszik pótolni, bemutatva a politikus pályafutásának 1887–1893 közötti szakaszát, kitérve egyúttal az adott időszak financiai kihívásaira, a valutarendezés folyamatának dilemmáira is. Vagyis könyve inkább a gazdaságtörténet, mintsem a biográfia műfajába sorolható be, így a kötet címe kissé meglepő lehet.

Kárbin téma iránti elköteleződése nem újkeletű. Doktori értekezését *Wekerle Sándor és az Osztrák–Magyar Monarchia valutareformjának kezdeti lépései 1889–1893. Döntéshozatal és megvalósítás* címmel védte meg 2015-ben. A most napvilágot látott kötet váza ugyancsak ez a PhD-dolgozat, mégsem a disszertáció szövegének szerkesztett, számos képpel gazdagított kiadása, mivel a szerző az újabb kutatási eredményeit szintén beépítette a munkájába.

Kárbin magyar részről Gratz Gusztáv, Fellner Frigyes, Hanák Péter, Kövér György és Kozári Mónika írásaira, német és osztrák részről Wolfgang Fritz, Géza Andreas von Geyr monográfiáira támaszkodott. Ám hiányérzetet kelt, hogy Szász Antal szinte „kortárs” *Banküzentanija* (Bp. 1947.) vagy Halmos Károly, Tomka Béla és Cieger András munkái a bibliográfiában nem tűnnek fel. A könyv alapját a levéltári források és a forráskiadások adják. Kárbin magyar közgyűjtemények felkeresése mellett a bécsi Österreichisches Staatsarchivban és az Oesterreichische Nationalbank levéltárában, a berlini Bundesarchivban, a Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitzben és a Politisches Archiv des Auswärtigen Amtesben végzett alaputatásokat.

Bár a szerző szorgalma és forrásközpontúsága hozzátesz a munka értékéhez, a hagyományos, „német iskolás” szemlélet nem válik annak előnyére. Sőt, ahogy egy a szerzővel készült interjúban mondta: „a régi iratok szinte rabul ejtették” (<https://tinyurl.com/2p8jckjk>). A leíró

jellegű elbeszélésben a forrásokból kiolvasott „adatok” gyakran eseménytörténetként narrálva – olykor ismétlődve – jelennek meg, így hiányoznak az elemzések és a merész, de izgalmas metodológiai kísérletezgetések, a teoretikus felvetések és következtetések, a visszatérő passzusok pedig zavaróak, sőt nehezen követhetővé teszik a szöveget. Ezen a szerkesztési problémán még a szerző gördülékeny, könnyen befogadható stílusa sem változtat.

Kimondottan üdvös azonban, hogy Kárbin a témáját folyamatosan kontextualizálja és nagyobb kérdésekhez köti, illetve, hogy a Monarchiában lezajló financiai paradigmaváltás történetét a nemzetközi folyamatokba ágyazva ismerteti, és Wekerle működését is ennek vonatkozásában értékeli. A szerző a munkában négy nagy témakört vizsgál: 1. a nemzetközi gazdasági és pénzügyi helyzet átalakulását, illetve az arany- és ezüstvaluta egymáshoz való viszonyát; 2. az Osztrák–Magyar Monarchia lehetőségeit; 3. a pénzügyi reform megvalósításában szerepet játszó személyek működését; 4. azokat a technikai kérdéseket, nehézségeket, melyek a valutaszabályozás során felmerültek. Igaz, a felsorolt kérdéskörök összefonódnak és nem igazán különülnek el egymástól a 16 fejezetre osztott kötetben.

Kárbin nem kerülhette el Wekerle teljes karriertörténetének felvázolását sem, ami lényegében az ötödik tartópillérét adja művének. Wekerle pályáve ugyanis mindennek tekinthető, csak megszokottak nem. Megismételve a korábbi szakirodalom állításait, a szerző ennek magyarázatát elsősorban Wekerle polgári származásában véli felfedezni, valamint abban, hogy mielőtt miniszterelnök lett, meg kellett másznia a hivatali ranglétrát. Úgy látja, Wekerle sikerét főleg kivételes képességeinek és szakmai rátermettségének köszönhette, valamint az olyan folyamatoknak, mint a modernizációval járó polgárosulás és a tudás felértékelődését garantáló professzionalizáció. Mindazonáltal a szerző egy további tényezőt ugyancsak nyomatékosit: a nemzetközi hatalmi és gazdasági helyzet átalakulását.

A kötetben Kárbin leszögezi, hogy az aranyérc-alapú pénzrendszer korabeli népszerűsége elsősorban abból eredt, hogy a kereskedelem szükségletei egy kiszámítható, stabil árfolyam fenntartását, illetve egy könnyebb és gyorsabb fizetési rendszer meghonosítását igényelték. Mindez viszont csak egy egységes valután nyugvó nemzetközi pénzrendszer kialakításával tűnt kivitelezhetőnek. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem is remélhette, hogy hatalmi helyzetét és versenyképességét megőrizheti az aranystandard bevezetése nélkül, azaz alkalmazkodnia kellett a változó financiai körülményekhez. Az 1870-es évekre Európa politikai térképe jelentősen átrajzolódott, ami a Monarchiára is kihatott. Kárbin a változások közül az egyik legfontosabbnak a porosz–osztrák háborút lezáró 1866-os nikolsburgi előzetes, majd az azt megerősítő prágai békét és az 1867-es berlini egyezményt tartja. Ausztriának el kellett ismernie a Német Szövetség megszűnését, illetve a Bécsi Érmeegyezményből való kilépését. Tehát abból az egyezményből, amelynek alapján 1857 óta az osztrák veretű, ezüst alapú egyesületi tallért, illetve forintot (Vereinsthaler) bevezették a csaknem 70 millió lelket számláló német területeken. A szerződések értelmében azonban 1868 után az Osztrák Császárságban, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában nem vertek többet ilyen tallérokat.

A Monarchia számára az aranyalapú valutarendszer vitális ügyként jelentkezett, és már az 1867-es kiegészítő törvényekben elhatározták a bevezetését. Kárbin helyesen állapítja meg, hogy egy értékálló, stabil közös pénz a Monarchia országaiban is az egyik legfőbb kohéziós erőt, összetartó kapcsot jelentette. A feltételek azonban nem kedveztek a pénzügyi reformnak. A Monarchia épphogy megszületett, ami a valutarendezés dilemmáin kívül olyan kérdéseket is felvetett, mint például az önálló magyar pénzügyigazgatás megteremtése, az osztrák államadó-ság szanálásának mikéntje vagy az államháztartások növekvő hiányainak kezelése. Emellett a nehézségeket a közös birodalom különböző részeinek eltérő érdekei és elvárásai súlyosbították. Az aranyalapú valuta bevezetésére 1892-ig várni kellett.

Wekerle ebben a helyzetben került a Pénzügyminisztériumba 1870-ben. 1887-ben (!) Tisza Kálmán kabinetjében pénzügyi államtitkár lett, majd Szapáry Gyula alatt pénzügyminiszter.

Kárbin kitér arra, hogy Wekerle 1889-es miniszteri kinevezésében döntő tényező volt, hogy államtitkárként szigorú és következetes módon felszámolta az államháztartási hiányt, úgy, hogy újabb adónemek bevezetésétől sem riadt vissza. Bár Wekerle később politikai szerepet is vállalt, mindvégig olyan szakpolitikus maradt, akinek szakértelmét pártállástól függetlenül mindenki elismerte. Szakmai nimbusza nemcsak népszerűségét alapozta meg, de a felé irányuló közbizalom kulcselemét képezte, ami nélkül sem pénzügyminiszteri, sem miniszterelnöki politikája, sem az aranystandardra való áttérés nem lehetett volna sikeres.

Eredményességéhez azonban partnerek is kellettek. Kárbin ezért figyelmet fordít az egyeztetésekre, valamint a fő faktorok, az osztrák, valamint a magyar pénzügyminiszterek és az Osztrák–Magyar Bank kormányzójának együttműködésére, továbbá az uralkodó váltakozó állásfoglalásaira. A Wekerle által preferált valutareform nagy pillanata csak akkor érkezett el, mikor a lengyel származású Julian Dunajewski osztrák pénzügyminiszter helyére 1891-ben Emil Steinbach került, az Osztrák–Magyar Bank kormányzója, Alois Moser posztját pedig 1892-ben a magyar Kautz Gyula, Wekerle egykori tanára vette át. Kárbin hangsúlyozza, hogy a személyi változások az aranyalap bevezetésén kívül a magyar érdekek erőteljesebb érvényesítését is segítették. Az igazságügy területéről érkező Steinbachnak időre volt szüksége a pénzügyi folyamatok átlátásához, így a vezérszerepet a reform keresztülvitelében a tapasztaltabb Wekerlének engedte át. Ezen kívül Wekerle számíthatott az aranystandard pártjára helyezkedő Kautz támogatására, amíg az a Jegybank érdekeit is szolgálta.

A valutareform mégsem ment egyszerűen, mivel az államok Európa-szerre szabadulni kívántak a devalválódó ezüstitől. Ez az ezüstpénz volt az oka, hogy az arany beszerzése és megtartása, de különösen az ezüst aranyércre cserélése roppant nehézzé vált. A szerző legnagyobb eredménye, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy ezzel az általános tendenciával és a valuta-szabályozással hozható összefüggésbe az egyesületi ezüst tallérok kérdése: az, hogy a Német Birodalom miért és hogyan kényszerítette rá az aranystandard bevezetése előtt álló Monarchiát arra, hogy az elértéktelenedő fizetőeszközöket átvegye. Kárbin érvelése szerint a Német Birodalomnak a nyomásgyakorlásra a Kettős Szövetség, valamint a vám- és kereskedelmi szerződés megújításának aktualitása teremtett lehetőséget.

Az egyesületi tallérok dilemmája még egy kérdést felvetett: azt, hogy Magyarországnak anyagilag hozzá kell-e járulnia az ezüst fizetőeszközök átvételéhez, és ha igen, milyen arányban. Noha Wekerle úgy vélekedett, hogy a Magyar Királyság nem érintett az ezüst tallérok ügyében, a tárgyalások során kiderült, hogy mivel 1868-ban még Gyulafehérváron is vertek egyesületi tallérokat, a magyar kormány nem húzhatta ki magát a fizetési kötelezettségek alól. Kárbin Wekerle és Steinbach érdemének tartja, hogy a tárgyalások kompromisszummal értek véget. Az ezüst beözönlése így nem vezetett számottevő inflációhoz és nem akasztotta meg a pénzügyi reformot, Magyarország hozzájárulását pedig a kvóta arányában határozták meg.

Összességében a szerző értékes munkát végzett, amelynek legnagyobb erénye a forrásközpontúsága. Paradox módon azonban a források iránti alázat a könyv egyik legnagyobb gyengesége is egyúttal, mely a dokumentumok pozitívista kezelésében, a leíró jellegű narratívában és az analitikus szemlélet háttérbe szorításában mutatkozik meg. A másik kritikus pont a szerző kissé elfogult Wekerle-képe, valamint azok az ismétlődő szakaszok, amelyek a figyelmet lankasztják és az információk befogadását is gátolják. Mindennek ellenére Kárbin kötetje teljesíti az előszóban vállalt célkitűzéseket. Hatalmas munkával számos új adalékkal bővíti és nemzetközi kontextusba helyezi az aranyvaluta bevezetésére vonatkozó ismereteket, miközben Wekerle e folyamatban betöltött szerepének megítélését és jelentőségét is további árnyalatokkal gazdagítja.

Ordasi Ágnes

Jankó Ferenc

BURGENLAND FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSE

Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között

(A vidék vonzásában 2.)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2021. 366 oldal

A tudomány magyar művelői közül viszonylag kevesen foglalkoznak tudománytörténet-írással. Ennek egyik oka lehet, hogy már önmagában is komoly kihívás a 20. században akadémiai diszciplínává váló tudománytörténet multidiszciplináris megközelítése. Ennek tudatában még inkább örömteli, hogy a magyar historiográfia Jankó Ferenc geográfusnak köszönhetően egy újabb, jelentős tudománytörténeti munkával gazdagodott. A Történettudományi Intézet által indított *A vidék vonzásában* sorozatban megjelent monográfia Burgenland földrajzi felfedezését követi végig annak teljes komplexitásában. A mű azért is különleges, mert egy száz éve már nem Magyarországhoz tartozó régió földrajzi identitástörténetét ismerhetjük meg általa. A műfajában is unikális munkát igazán izgalmassá a szerző több tudományterületet érintő jártasságának és a régióról szerzett személyes tapasztalatainak szerencsés egyvelege teszi.

A monográfia eredményesen ötvözi a tematikai rekonstrukciót és a történeti-kronológiai megközelítést. Ezek segítségével tárja fel a 20. századi Burgenland-narratívákat és azok történeti-logikai összefüggéseit. A könyvben az olvasó számtalan, mára az ismeretlenség homályába vesztett tudós és tudományos-ismeretterjesztő tevékenységet folytató szereplő nevével találkozhat. Esetenként még a korszakban és a régió történetében otthonosan mozgó olvasó is elveszve érezheti magát, amikor az ismeretlenül csengő nevek között igyekszik kiigazodni. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a munka egyik erőssége éppen ez a szereplő-központú megközelítés, amely akár Burgenland egy jövőbeli tudománytörténeti lexikonjának gerincét is adhatja. Elsősorban geográfusok, történészek, tanárok és – mai szóval élve – hobbi helytörténészek tevékenységét ismerhetjük meg. A névkavalkád könnyebb emészthetősége érdekében ugyanakkor talán szerencsésebb lett volna a kötetben említett szereplők életrajzát és munkásságát vizuálisan – akár a lexikonok szócikkeihez hasonló módon – is kiemelni.

Burgenland történetének és földrajzának kutatása egyidős a legfiatalabb osztrák tartomány létével, és természetzerűen vannak időszakok, amikor a tudományos érdeklődés megélelnkül e régió iránt. Ez történt a 100 éves évforduló kapcsán is, amikor számos publikáció, kiállítás és konferencia foglalkozott az első világháborút követő eseményekkel, valamint a tartomány létrejöttével. Kevés kivételtől eltekintve az aktuális osztrák és magyar narratívák éppannyira különböznek egymástól, mint ahogy a megelőző száz esztendő olvasatai is egymásnak szöges ellentétei voltak. Az osztrák oldal elsősorban a területátadás jogosságának bizonyítására és Burgenland tartománnyá válásának történetére fókuszált, míg a magyar nézőpontot a trianoni trauma és veszteségélmény dominálta. A most recenzeált munka ezzel szemben azt mutatja be, hogy milyenek látták Burgenlandot a mindenkor földrajzi tudás létrehozói.

A szerző intenciója szerint a könyv célja a múlt egy kiválasztott szeletének megismerése, amely saját bevallása szerint egy empirikus-pozitívista tudományképre épül. Ennek érdekében Jankó szinte könyvtárnyi mennyiségű írott forrást tárt fel. A könyveket, folyóiratokat és reklámcélokat szolgáló broszúrákat elsősorban történeti diskurzuselemzéssel bírta szóra. Módszerei között fontos szerepet kapott még a mentalitás- és eszmetörténet, a történeti demográfia és a modern térinformatika is. A szerző a földrajzi tudás létrehozásának folyamatát kronológiai sorrendben, politikátörténeti fordulópontok mentén mutatja be. A munka további erőssége a mondanivaló képi alátámasztása és vizualizálása, ugyanis a monográfia olvasása közben 46 ábra,

55 korabeli kép és 39 színes térképmelléklet tanulmányozásában is elmélyedhetünk. Mindez nyilvánvalóvá teszi számunkra, hogy a földrajzi tudáslétrehozás mennyire sokarcú folyamat.

Az első fejezet egyik fontos megállapítása, hogy az első világháború előtt a nyugat-magyarországi vármegyék nyugati határvidéke – a későbbi Burgenland – csaknem láthatatlan volt. Az ott élő nyelvi, etnikai és vallási kisebbségek, a német, a horvát nyelvű, illetve a zsidó és roma közösségek léte nem tudatosult sem a közvéleményben, sem a tudományos és a politikai diskurzusban. Ahogy 1914 előtt a helyi kisebbségek politikai önszerveződése sem indult meg, sőt a létezésük az osztrák és magyar országleírásokban is csak néhány mondat erejéig került szóba. A háborút követő zűrzavaros esztendőekben Burgenland először territoriális-politikai értelemben jött létre és formálódott önálló közigazgatási egységgé. A második fejezet azt tárgyalja, hogy miként zajlott az új osztrák tartomány földrajzi arculatának megrajzolása, lényegi megragadása és az új helyi, illetve állami identitás megteremtése. A harmadik fejezetben tárgyalt, 1920-as évekbeli írások már azt tükrözték, hogy a németek lakta határvidék miként kezdett láthatóvá válni a német–osztrák földrajzi gondolkodásban. Ezekben a földrajzi narratívákban már számos olyan elem jelent meg, amely előkészítette az 1930-as nemzetiszocialista geopolitika átvételét is.

Azonban a nagynémet-gondolat (*großdeutscher Gedanke*) egyes elemeinek bemutatása ellenére egy kis hiányérzet támadhat az olvasóban. A történelmi kontextus megértése szempontjából szerencsés lett volna a 20. század eleji nagynémet-felfogással összefüggő eszme- és politikatörténeti áramlatokat egy kicsit részletesebben bemutatni. Ugyanis nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a két világháború közötti osztrák politikai közélet két táborra szakadását nagyban befolyásolta a mindenkorin Anschluss-hoz való viszony. A világháborút követő nagykoalíció két esztendejében a szociáldemokrata párt szorgalmazta az akkor szintén szociáldemokrata dominanciájú Németországhoz való csatlakozás programját. Ennek a baloldali Anschluss-várásnak az 1919. évi német és osztrák békeszerződések csatlakozás-tilalma vetett véget. Érdekes burgenlandi példa a nagynémet-gondolat szociáldemokrata továbbélésére a kötetben is említett Ludwig Leser tevékenysége. A későbbi burgenlandi tartományfőnök a magyar Tanácsköztársaság után Magyarországról emigrált Ausztriába, és az 1930-as évek első felében is még a baloldali nagynémet-gondolat támogatójaként politizált Burgenlandban. Abban az időben, amikor Bécsben már az Ignaz Seipel és Engelbert Dollfuß vezette kormányok a keresztényszocialista, autoriter hivatásrendi állam kiépítésén és az osztrák identitás megteremtésén fáradoztak. Az osztrák politikai közgondolkodásban és a földrajztudományban egyaránt meghatározó volt az 1920–1930-as évek fordulóján a nagynémet-pángermán elképzelés mellett a népies (*völkisch*) gondolat is. Ennek a nemzetiszocializmus előtti, „osztrák” gyökereit is plasztikusan nyomon követhetjük a Jankó által elemzett írásokban.

A harmadik és negyedik fejezetet olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy a két világháború közötti Burgenlandról szóló tudáslétrehozás, a tartomány felfedezésének oroszlanrészé nem helyi szereplőkhöz kötődött. Az 1920–1930-as évek Burgenland-képét Ausztria más területeiről, főként Grazból és Bécsből, illetve az országhatáron túlról, az Egyesült Államokból és Németországból származó, földrajztudománnyal foglalkozó aktorok alakították. Az osztrák Burgenland-narratíva lényege a magyar múlt elhallgatása és háttérbe szorítása, illetve az új osztrák tartomány nagynémet-térben való feloldódása és integrálása volt. Már egészen korán, szinte a tartomány megszületésekor felmerült – elsősorban német kötődésű geográfusoknál – annak ötlete, hogy célszerű lenne Burgenlandot Stájerország és Alsó-Ausztria között felosztani, ami egy önálló burgenlandi identitás hiányára mutatott rá. Azonban minden osztrák kormány – pártállásától függetlenül – ragaszkodott Burgenland 1920-as osztrák alkotmányban rögzített önállóságához. Ezért a tartomány felosztására csak az 1938. márciusi német annexió (*Anschluss*) után került sor. Továbbá azt is megtudhatjuk, hogy a második világháború után újraegyesített tartomány léte nagymértékben a két világháború között tevékenykedő geográfusok tevékenységének köszönhető (33.).

A kötet hetedik fejezete Burgenland történeti-földrajzi jellemzésére, a legfiatalabb osztrák tartomány sokszínűségének bemutatására vállalkozik. Az első világháború előtt Ausztria keleti határvidékét a nyelvi homogenitás jellemezte. Stájerország és Karintia déli területén ugyan éltek szlovén nyelvű közösségek, de a keleti határ egyértelműen németajkú volt. Azonban Ausztria Burgenlanddal egy vallási és nyelvi-etnikai közösségek által lakott térséget kapott. Az ott élő roma kisebbség már az 1920-as évek legelején a tudományos érdeklődés látókörébe került. A burgenlandi zsidóság léte kicsit később vonta csak magára a figyelmet, noha ők alkották Ausztria legnépesebb, nem városlakó zsidó közösségét. Először a burgenlandi romák, majd az 1930-as években a zsidók is biztonságpolitikai tényezővé váltak. Az 1938-as Anschluss pedig magával hozta mindkét kisebbség szisztematikus és tragikus üldöztetését és genocídiumát is. Az utóbbi évtizedben a burgenlandi anticiganizmus, illetve antiszemitizmus történetét burgenlandi kötődésű osztrák történészek (Ursula Steiner-Mindler, Gerhard Baumgartner) részletesen feldolgozták.

A második világháború után kristályosodtak ki a ma ismert Burgenland-képek és identitáselemek. Az „ellentétek tartománya” szűségiének gyökerei azonban az 1920-as évekig nyúlnak vissza. Az a vallási-etnikai heterogenitás, amelyet a két világháború között biztonságpolitikai veszélyforrásként értelmeztek, és a második világháború brutális genocídiumába torkollott, 1945 után inkább pozitív jelzővé vált. A mai Burgenland-narratíva másik meghatározó eleme a turizmus, amelynek történetét az ötödik fejezetben a monográfia is felvázolja. Jankó hangsúlyozza: a tartomány mai turisztikai vonzerejének látványelemeit az évtizedek alatt Burgenlandról megkonstruált táj- és emberföldrajzi kép biztosítja.

A régiót kiválóan ismerő szerző tollából már korábban is olvashattunk Burgenland földrajzi identitásáról, ember- és tájöldrajzi narratíváiról szóló munkákat (*Jankó Ferenc – Tóth Imre: Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Szombathely 2008.; Ferenc Jankó – Steven Jobbitt: Making Burgenland from Western Hungary: Geography and the Politics of Identity in Interwar Austria. Hungarian Cultural Studies 10. [2017] 14–40.*). A témában való jártasságnak köszönhető a kötetet záró fejezet részletes és sokoldalú történeti és társadalomföldrajzi összefoglalója. Ez a Jankó-féle Burgenland-kép bátran tekinthető a 20. századi geográfusok által konstruált narratívák méltó folytatásának.

A monográfia eredményesen ragadja meg Burgenland önálló régióvá válásának 100 éve tartó folyamatát. Az izgalmas diskurzuselemzés felvázolja annak ívét, miként vált a térség magyar határvidékből a két világháború között a nagynémet tér periferiájává, hogy végül 1945 után, a többi osztrák tartománnyal egyenrangú és színes turisztikai vonzerővel bíró önálló régióvá váljon.

Murber Ibolya

Szilágyi Zsolt

ISMERETLEN ALFÖLD

A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején

(A vidék vonzásában 3.)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2022. 476 oldal

Az Alföld – még ha Petőfi Sándor klasszikus költeménye és a keserves klimatikus körülményeket jósló előrejelzések miatt folytonosan az érdeklődés homlokterében áll is – kevésbé ismert makrorégiója az országnak. A terület mélyebb ismeretének hiányán az sem tudott eleget javítani, hogy a

hazai társadalomföldrajznak régóta kitüntetett témája az Alföld kutatása, köszönhetően a 19. század második és a 20. század első felében meghatározó nemzetközi megközelítéseket követő magyarországi földrajzosok munkáinak. A Friedrich Ratzelhez köthető, geostratégiai vonatkozással gazdagon bíró, organikus tájszemlelet tükrözte például Prinz Gyula a „táj államot szül” koncepciója, míg Paul Vidal de la Blache hatása Teleki Pál „átmeneti övein” keresztül érhető tetten – csak hogy két fő megközelítési lehetőséget kiemeljek a Szilágyi Zsolt által a kötet elején gondosan kidolgozott historiográfiai bevezetésből (*Táj-teremtés*). Szilágyi és az Alföldet kutató kollégái munkája nyomán ugyanis a könyvet olvasva viszonylag hamar nyilvánvalóvá válik, hogy – a turneri párhuzammal élve – az Alföld a mi frontierünk mind tudományos értelemben, mind a környezetváltozás hatása alatt újragondolást igénylő gazdasági okokból. Szilágyi könyvének ez a frontier-centrikus megközelítése több szempontból is indokolt. Az Alföld, akár az Egyesült Államok frontierje, a közgondolkodásban, de talán nem csak egészen abban, a vadság és barbárság romanticizált szimbóluma (lásd gémeskút, betyárok, Kilenclyükü híd). Ennél azonban sokkal jelentősebb az Alföld meghódítása, a 18. századi újratelepítést követő újraélesztése, amelynek tényleges hatásait vizsgálja a szerző az ország más területeivel összevetve a két világháború közötti időszakra (leginkább a húszas évekre) összpontosítva. A határkérdés értelmezéséhez emellett az is hozzájárulhat, hogy a kötetet az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoportja gondozza s *A vidék vonzásában* sorozat harmadik köteteként jelent meg. E sorozat eddigi kiadványai is leginkább a határvidékekre (például Ormánság, Burgenland) koncentráltak. Erre a problematikára irányul tehát ez a lírai keretbe ágyazott, ezzel a posztmodern történetírás megközelítésére utaló, tartalmában viszont már-már kizárólag kvantitatív számításokra épülő könyv témája is. A 476 oldalnak csaknem a fele a vizsgálathoz elengedhetetlen térkép és táblázat, de a mű első részének törzsszövege is bővelkedik megértést segítő vizuális ábrázolásokban, illetve a térképeket és ábrákat köti össze a magyarázó szöveg. Bár a szerző közvetlenül is reflektál az olvasást esetenként nehezítő számszerű adatokra, gondosan figyel arra, hogy a 479 lábjegyzet közé helyezze el a fontosabb egyenleteket, településlistákat, szárazabbnak ható értelmezési kísérleteket. Szintén a befogadást segíti a kötet szerkezete, amely a statikus és dinamikus vizsgálatok megfelelő egymásra építésével válik áttekinthetővé és követhetővé.

A kötet magját az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok képezik. Ezek egy belügyminisztériumi rendeletre készült országos felmérés anyagai, és főképp a községek általános leírására, gazdasági, társadalmi és kulturális állapotukra kérdeztek rá. Szilágyi számára a közigazgatási tájékoztató lapok vizsgálata olyan új fogalmak megalkotását teszi lehetővé, mint a *trianoni Alföld mint vizsgálati tér*, illetve az *önforgalmú piacközpontok*. Szilágyi az első fejezetben előbbieken kívül kamatoztatja a korábbi szerzők által használt terminológiát is, mint amilyen a Beluszky Pálhoz, majd Győri Róberthez is köthető *funkcionális városok hierarchiája*. A szerző által kifejlesztett értelmezési háló kínálja magát, hogy a jövőben elhelyezhető legyenek rajta az argumentumát a léptékváltással, koncentrált mélyfúrásokkal árnyaló történeti ökológiai munkák.

Különösen igaz ez a kötet második fejezetére, ahol a hosszabbtávú *perspektíva* nemcsak ezt engedi meg, de az uradalomtörténet néhány nagyobb, átfogó munkájának (például Wellmann Imre 18. századi agrártörténeti kutatásának) beépítésére is lehetőséget ad. Ennél a résznél – a mezőgazdasági áruforgalom és a térbeli mobilitás felgyorsításának kérdését elemezve – Szilágyi nagy hangsúlyt helyez a vasút szerepének tisztázására. Itt fejt ki a szerző a könyv egyik központi jelentőségű következtetését, amely szerint a modernizációnak nemcsak a városok, de maguk a tanyák is színterei voltak. Ezt az európai gabonakereskedelmi hálózathoz való csatlakozás tette lehetővé, illetve gyorsította fel, a vasút hathatós segítségével. A népesség, a forgalmi hálózatok és a települések (így a városok és a tanyák) sűrűségének fokozódása, érvel Szilágyi, együttesen segítette elő a modernizáció terjedését. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott az Alföld urbanizációja, amely egyrészt a „piacközpontosodással”, másrészt – még évszázadokkal korábban – a mezővárosokba tömörüléssel valósult meg (40–42.).

A harmadik fejezet (*Sűrűség*) középpontjában a városok térbeli *sűrűségének* rekonstruálása áll. A szerző elsőként a népesedési trendeket elemzi, nagy hangsúlyt helyezve a migrációs irányok feltárására. Bár a demográfiai átmenetről szót ejt a szerző, érdemes lett volna annak a négy fázisát behatóan vizsgálni, mert a természetes szaporodás vagy fogyás 1911 és 1930 közötti ábrázolása (2. ábra, 49.) keveset mutat ebből a legalább félévszázados átalakulásból. A fejezet ugyanakkor, akár az előző, szintén kulcsfontosságú következtetéseket fogalmaz meg a két világháború közötti gazdasági és társadalmi folyamatokra vonatkozóan. A városhiányos térségek kimutatásával ugyanis olyan vidékek tűnnek fel előttünk, amelyek nyomorúsága, elmaradottsága a korszak legmerészebb hangú népi írói által vált ismertté, mint a Berettyó-Körös vidéke vagy a Tiszazug, amelynek neve máig hordozza az arzénos gyilkosságok emlékét. A történeti területi egyenlőtlenségek ilyen jól számszerűsített kimutatásával Szilágyi Zsolt a városhiányos régiók felé irányuló nagyobb kutatási érdeklődéshez nyújt támpontokat.

A következő, a *fejlettséget* vizsgáló fejezet már módszeresen tárgyalja az egyes fejlettségi faktorokat, így az iskolázottságot, az egészségügyi ellátást, a lakhatási körülményeket, a vándorlást, a foglalkoztatottságot és az agrárkeresőkre eső nettó jövedelmet. A külön-külön végzett elemzések eredményeinek összefoglalása, összefésülése ugyan újabb problémákat vet fel, de Szilágyi így is roppant komplex képet nyújt. A nyugat–keleti irányú fejlettségi lejtő – Mendől Tibor megfogalmazása szerint „az élet lüktetésének elhalkulása nyugatról kelet felé” (103.) – a hazai földrajzosok körében általánosan elterjedt tézis. Szilágyi viszont ehelyett egy olyan fejlettségi domborzati modell mellett érvel, amelynek háromdimenziós ábrái végeredményben arról igyekeznek meggyőzni az olvasót, hogy a trianoni döntéssel, annak minden súlyos és traumatikus következményeivel együtt, a Kárpát-medence fejlettebb területei nagyjából Magyarország új határain belül maradtak, és az igazi gazdasági veszteséget részben a Délvidék, de különösen a Zólyom–Poprád–Kassa háromszög elcsatolása jelentette. A trianoni veszteségek gazdasági vonatkozású felülvizsgálatát néhány éve már többen, így Tomka Béla és Pogány Ágnes is elkezdték, de Szilágyi Zsoltnak az a meglátása, hogy a dinamikusabb fejlődés inkább azokra a vidékekre volt jellemző, amelyek korábban török megszállás alatt álltak, egészen új és mindenképp továbbgondolásra készítő.

A *Mozgás* címet viselő ötödik fejezetben a szerző több fontos következtetése mellett (ezeket Szilágyi különben az egész könyvben gondosan kurziválja) kiemelendő a már elválaszthatatlanul Nagyatádi nevéhez kötött földreform újragondolása, amelyről köztudott, hogy a politikai célokon túlmutató hatása (különösen az agrárnépesség megélhetését illetően) nem volt jelentős. A szerző viszont arra is rámutat, hogy az intézkedés a vándorlást, a falvakból történő kiáramlást némileg fékezni tudta, különösen ott, ahol a lakosság száma a kétezer főt meghaladta, míg a törpefalvakból való elvándorlás feltartóztathatatlan volt. A hátrahagyott vidékek között leginkább az aszályos és a gyengén termők domináltak, amelyek környezeti adottságaik miatt nagyarányú népességvesztést szenvedtek el.

A *Kapcsolatok* című, hatodik fejezet a gravitációs vonzáskörzeteket vizsgálja, különösen a Budapest mellett megerősödő Debrecenét és a jelentőségéből vesztő Szegedét. A gravitációs modell segítségével Szilágyi azt mutatja ki, hogy egy adott központ saját népességéhez mérten milyen erejű vonzást fejtett ki egy másik településre, a köztük lévő távolság és a vonzott népesség mérete függvényében. Itt tárgyalja a szerző a határ menti kapcsolatok szerepét is, kiemelten figyelve a trianoni menekültek határ menti letelepedésére és annak hatására. Ennek apropóján ugyanakkor nem árt hangsúlyozni, hogy a menekülteknek egy statisztikailag vélhetőleg nem elhanyagolható része (és mennél közelebbi településről érkezett, annál nagyobb arányú része) a későbbi trianoni országterületről még 1920 előtt átköltözött, majd az új határok mögé visszaköltözött személy lehetett. A határmenti térkapcsolatok gazdasági elemzése kapcsán pedig, úgy

vélem, haszonnal építhet még a szerző Bencsik Péter és Nagy Botond munkáira, akik szintén árnyalt képet adtak a határvidékeken jellemző dinamikus gazdasági kapcsolatokról.

A korábbi önálló monográfiáiban a két világháború közötti Kecskemét társadalmát és gazdaságát vizsgáló Szilágyi Zsolt *Ismeretlen Alföld* című monográfiájában láthatólag eltávolodott a gazdaság- és társadalomtörténet-írás klasszikus formáitól, és jóval nagyobb hangsúlyt helyezett a társadalomföldrajzi elemzésre, ami a 6. fejezetben kidolgozott települési példákkal (Kisvárdá, Berettyóújfalu, Miskolc stb.) válik kiváltképp érzékelhetővé. Ez egy ilyen erős sodrású könyv esetén, a megbecsülhetetlenül sok energiát, figyelmet igénylő számítások, a nagyobb, áttekintő koncepciók megfogalmazása mellett érthető is. Épp ezért a könyv beépülése a hazai gazdaság- és társadalomtörténet-írásba nemcsak indokolt, de kétségtelenül meg is fog történni.

Koloh Gábor

MAGYARORSZÁG KÜLKAPCSOLATAI (1945–1990)

Szerk. Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós

(Magyar Történelmi Emlékek – Kézikönyvek)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2021. 639 oldal

René Remond 1962-ben megjelent kétkötetes munkája (*L'Etats-Unis devant l'opinion française, 1815–1852*. Presses de Sciences, L'Imprimerie Chirat, Saint-Just-la-Pendue) óta a diplomácia-történet művelői pontosan tudják, hogy a külpolitika történeténél bővebb halmaz a diplomáciai viszonyok kutatása, s mindez egy ennél is tágabb spektrumba illeszkedik, melyre a nemzetközi kapcsolatok fogalmát használjuk, és a főcímben a kötet szerkesztői maguk is Magyarország külpolitikája helyett a 'külsőkapcsolatok' kifejezést választották – indokoltan. A tanulmánykötet szerzői (22 szerző 23 tanulmánya) ugyanis az ország 1945 utáni külsőkapcsolatait jórészt bilaterális alapon tárgyalják, elemzéseikben nem csupán a külpolitikai, hanem a gazdasági, kereskedelmi, kulturális szegmenseket is figyelembe véve, noha tanulmányonként eltérő súlyozással. A négy nagyobb fejezetre tagolt tanulmánykötet a földrajzi és tematikus szerkezeti kereteket követi, amennyiben egy hosszabb, általános áttekintést adó bevezetés (Békés Csaba tanulmánya) után a szuperhatalmak és az integrációk viszonylatában helyezi el Magyarországot (Borhi László, Baráth Magdolna, Békés Csaba, Germuska Pál, Kalmár Melinda írásai), majd a kelet-közép-európai szovjet zóna államaival kialakított kapcsolatok áttekintése következik (Mitrovits Miklós, Bencsik Péter, Stefano Bottoni, Slachta Krisztina, Vukman Péter és Penka Pejkovszka írásai). A harmadik fejezet hat tanulmányának szerzői (Andreas Schmidt-Schweizer, Gecsényi Lajos, Kecskés D. Gusztáv, Magyarics Tamás, Andreides Gábor, Fejérdy András) a fontosabb nyugati (nyugat-európai) országok felé irányuló magyar kapcsolatokat vizsgálják, végül a bilaterális kapcsolatok határait tágítva az Ázsia és a harmadik világ felé irányuló külsőkapcsolatok kerülnek terítékre (Vámos Péter, Wintermantel Péter, Apor Péter, J. Nagy László elemzései).

A gondos és egységes szerkesztői, valamint lektori munkával összeállított kötet célja részben az volt, hogy az 1990-es évek óta eltelt évtizedek idevágó tudományos kutatási eredményeit összegezzék és közérthető megfogalmazással tegyék közzé. Ehhez jó érzékkel választották ki eddigi szakmai-tudományos teljesítményük alapján a kötet szerzőgárdáját. Másrészt arra törekedtek, hogy a kötet kézikönyvként hasznosítható legyen a felsőoktatásban és – remélhetőleg – a külsőkapcsolatok világában tevékenykedők körében is. A kötet részletes tanulmányozása után megállapítható, hogy a fentebbi premisszákat a szerkesztők jórészt elérték. A tanulmányok

szerkezete egységes, a bevezetések és a majdnem minden esetben szereplő konklúziók mellett kiemelendő pozitívum, hogy minden tanulmány szerzője a források és az irodalom számbavétele előtt kisebbfajta historiográfiai és kutatómódszertani áttekintést nyújt, miközben tájékoztat nem csupán választott témája releváns forrásairól, de a további kutatási feladatokról, lehetőségekről, dilemmákról is. A kötet rövidítéseinek jegyzéke, a személy- és helynévmutatók hasznossága mindenki számára evidencia, azzal együtt, hogy ezek a részek mutatják leginkább eklatáns módon a szerkesztői gondosságot.

A kötet bevezető tanulmánya és első fejezete a hidegháborús, nagyhatalmi vetélkedés, valamint a nyugati világ (EGK, NATO) és a keleti tömb (KGST, Varsói Szerződés) integrációs kereteibe illeszti a korabeli magyar külkapcsolatokat, meggyőzően érvelve amelle, hogy a korabeli magyar külpolitika egyetlen szegmensét sem lehet leírni a demokratikus, szuverén államok külpolitikai fogalomtárával, viszonyrendszerével és mozgásterével. Ez a munka egészen végighúzó, meggyőzően bizonyított munkahipotézis teljesen helytálló, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a korszak szuverén, demokratikus nyugat-európai államai külpolitikájukban jelentősen alárendelődtek a *Pax Americana* globális rendszerét működtető washingtoni nagyhatalmi érdekeknek. Ebben a fejezetben a magyar–amerikai és magyar–szovjet viszonyrendszer jól súlyozott és széles ívű áttekintései mellett új és eredeti szemléletmódot tükröz annak elemzése, hogy hogyan próbálta Magyarország kihasználni a Varsói Szerződés erőforrásait, illetve erősíteni az alapvetően katonai szervezet politikai funkcióit. A későbbiekben emellett felerősödött Budapest azon törekvése is, hogy az EGK-kapcsolatokat a Nyugatról megszerezni vágyott technológiai-felzárkózási transzfer céljaira használja. A Nyugat felé irányuló „modernizációs kapu” a magyar–osztrák, valamint a magyar–nyugatnémet kapcsolatok fókuszpontjaiban is szerepelt. Az kétségtelen, hogy 1945 után Magyarország külpolitikai koordinátarendszerét alapvetően a szovjet geopolitikai stratégia alakulása szabta meg, ugyanakkor az is igaz, hogy az ország kialakított egy realista-alkalmazkodó identitásmintát, mely szerint „még mindig jobb a keleti blokk centrumában lenni, mint a Nyugat periferiáján” (168.).

A kötet második fejezetének tanulmányai látszólag földrajzi keretbe illeszkednek (Kelet-Közép-Európa), ugyanakkor ez a térség az itteni szovjet zónát jelöli és ennek megfelelően a bilaterális kapcsolatok is csak szigorúan Moszkva felügyeletével létezhetek. Ezt világosan jelezte a regionális és helyi feszültségek (kisebbségi politika Erdély tekintetében, a cseh-szlovák–magyar lakosságcsere, a „kis hidegháború” Jugoszláviával) látens kezelése, de az is, hogy a korabeli magyar–lengyel viszonyt leginkább a két ország eltérő nyugatnémet irányú viszonyulása terhelte meg. A bolgár–magyar kapcsolatok pedig azért voltak jórészt konfliktusmentesek, mert a két ország között valójában nem voltak ütközési pontok (ez a viszonyrendszer talán a legkevésbé mutatott). A korszakbeli NDK–magyar kapcsolatokkal foglalkozó tanulmány meggyőzően érvel amelle, hogy a bilaterális viszonyrendszernek szerves részévé vált a két ország állambiztonsági együttműködése, ugyanakkor ennek hatékonyságát visszafogta a magyar államkassa folyamatos „valutaéhsége”, ami miatt a korszakban a Balaton az NSZK–NDK turisták számára „nyitott vasfüggönyé” válhatott.

A Budapest számára fontosabb nyugat-európai államokkal fenntartott kapcsolatokkal foglalkozó harmadik fejezet tanulmányai amelle, hogy hangsúlyozzák az ország gazdasági-technológiai felzárkózási kényszerét, azt is jól érzékeltetik, hogy a francia, valamint a brit külpolitika számára Magyarország nem volt prioritás, noha Párizs és London sohasem mondott le a térség lehetőség szerinti befolyásolásáról. Amíg Párizs minden magyar ügyet a Moszkvához fűződő francia viszony spektrumába helyezett, addig Budapest gyakran kereste Franciaország „kegyeit”, és érezhető volt az országban a francia kultúra hatása is. Budapestről tekintve London az USA legfontosabb szövetségésének, így „magas prioritású ellenségnek” számított, nem volt tehát véletlen, hogy Margaret Thatcher személyében csak 1984-ben járt első ízben brit

miniszterelnök Magyarországon. A magyar–olasz kapcsolatokat tárgyaló írásból kiderül, hogy a kétoldalú viszonyokat súlyosan megerhelő 1956-os forradalom leverése után csak az 1970-es évek végén normalizálódott Róma és Budapest viszonya, melynek csúcspontjaként egy magas rangú baloldali olasz pártküldöttség vett részt Nagy Imre és társai 1989-es újratemetésén. Sajátos és nem klasszikus módon bilaterális jellegű volt Magyarország kapcsolata a Szentszékkal, hiszen a vatikáni diplomácia fókuszában döntően egyházpolitikai kérdések álltak, melyekben Magyarország esetében hosszú ideig nagy teherterhelés volt a Mindszenty-ügy.

Az Ázsia és a harmadik világ felé irányuló 1945 utáni magyar külkapcsolatokat tárgyaló utolsó fejezet címével kapcsolatban akadhatnak fenntartásaink, ugyanis a harmadik világ (a volt gyarmati világ) mint történeti fogalom részben fedi az ázsiai területeket és országokat. Ugyanakkor a fejezet tanulmányai világossá teszik a szerkesztők törekvéseit: elsősorban a magyar szempontból kiemelkedő jelentőségű országok (Kína, Japán, Izrael) és térségek (az arab világ, Latin-Amerika és Afrika „testvéri és baráti” országai) felé irányuló magyar kapcsolatokat vizsgálják. Hiányolható az indiai–magyar kapcsolatok legalább érintőleges elemzése, különösen annak tükrében, hogy az indiai vezetőszerp az el nem kötelezett országok mozgalmában jól illeszkedett a Kádár-rendszer nemzetközi békeharcot hirdető – és persze Moszkva által instruált – külpolitikájához. A kínai–magyar viszony mindvégig a szovjet–kínai kapcsolatok hullámzását követte, két fordulóponttal, amelyből az első, a kínai nyitás politikájának 1978-as meghirdetése felgyorsította a két ország közeledését, a második viszont (az 1989-es Tienanmen téri vérengzés) jó tíz évig lehűtötte a kapcsolatokat. Ezen a ponton új és kevésbé ismert megállapítás az, hogy az 1956-os szovjet katonai beavatkozással kapcsolatos moszkvai döntés nem kínai nyomásra született, valamint, hogy Kádár János első hivatalos külföldi útja (a KKP nyolcadik kongresszusára 1956 szeptemberében) alapvetően befolyásolta a magyar vezető későbbi nemzetközi szocializációját. A korabeli japán–magyar kapcsolatoknak, melyek viszonylag későn indultak, szerves részévé váltak a sportdiplomáciai vonatkozások (főként a magyar szempontból nagyon sikeres 1964-es tokiói olimpia után), de felerősödött a japán technológiai transzfer iránti magyar igény is. Ebből később diplomáciai botrány is kerekedett, mert Magyarország a COCOM-listák (a keleti blokkot sújtó multilaterális kereskedelmi embargó) kijátszásában megpróbálta felhasználni Japánt. A fejezet utolsó két tanulmánya az ország regionális kapcsolatait tárgyalja a harmadik világgal, olyan „célországokra” fókuszálva, ahol a változó súlypontok a politikai (Vietnam, Kuba), a gazdasági, hadiipari (Ghána, Tunézia, Egyiptom, Szíria, Líbia) kapcsolatokon voltak, de a romantikus, forradalmi kulturális „képzeteket” megragadó országok (Kuba, Algéria, Vietnam) esetében még a Kommunista Ifjúsági Szövetség is részt vállalt a külkapcsolatok építésében. Az 1970-es évek közepétől, az arab egység megbomlása után, valamint főként az 1990-es évek közepétől Budapest figyelme Izrael felé fordult, ez azonban nem jelentett annál intenzívebb kapcsolattartást, mint amilyen az izraeli–román viszonylatban volt tapasztalható.

A kötet kapcsán kisebbfajta hiányérzet talán két területen jelentkezhet: a skandináv és a Benelux-térség felé irányuló magyar külkapcsolatok – akár regionális szintű – bemutatása tekintetében. Ennek elmaradása nyilván magyarázható terjedelmi korlátokkal, illetve a megfelelő kutatási tapasztalatokkal és eredményekkel rendelkező szerzők hiányával. Ugyanakkor Hollandia és Belgium esetében az 1945 utáni, Magyarországnak szervezett segélyakciók, Finnország tekintetében pedig az Urho Kekkonen fémjelezte sajátos finn külpolitika, mely bizonyíthatóan hatott a Kádár-rendszerre, megért volna egy rövidebb elemzést. Némi hiányérzet támadhat továbbá az 1945 utáni magyar emigráció szerepének megfelelő súlyú taglalása kapcsán (főként az Egyesült Államok viszonylatában és az informális kapcsolattartás terén) is, de ez vélhetően szétfeszítette volna a kötet tematikáját, noha az 1945 utáni magyar emigráció történetének Borbándi Gyula korábbi kutatásait és munkáit meghaladó, újabb, átfogó feldolgozására nagy szükség lenne.

A *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)* című tanulmánykötet remélhetőleg minden, a témához közel álló szakember és olvasó kézikönyvévé válik, s talán a gyakorlatban is hasznosul és inspirálóan hat a további kutatásokra. A kötet szakmai színvonala jelentősen meghaladja az 1945 utáni magyar külpolitikával foglalkozó korábbi összefoglalásokat, így jó esély van arra, hogy a bemutatott kutatási eredmények hamarosan beépülnek a téma szaktudományos diskurzusaiba és hozzájárulnak a külpolitika világát meghatározó döntéshozói mechanizmusok elméleti, történeti síkú megalapozásához.

Barta Róbert

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Dániel az MTA doktora, tudományos tanácsadó
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Barta Róbert PhD, intézetigazgató
DE Történelmi Intézet, Debrecen

Berkes Orsolya PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Herédi Attila főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Hermann István PhD, főigazgató-helyettes
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Horváth Péter muzeológus
Óbudai Múzeum, Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Koloh Gábor PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Lukács Anikó PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Murber Ibolya PhD, egyetemi docens
ELTE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely

Népešy Noémi főigazgató
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Ordasi Ágnes PhD, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Perényi Roland PhD, igazgató
Budapesti Történeti Múzeum - Kiscelli Múzeum, Budapest

Rácz Attila PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Sipos András PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Szende Katalin PhD, egyetemi tanár
Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszék, Budapest–Bécs

Toma Katalin PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

STUDIES ON THE 150TH ANNIVERSARY OF THE UNIFICATION OF BUDAPEST

<i>Katalin Szende</i> : The Place of Buda in the Urban Development of Central Europe	843
<i>István Kenyeres</i> : The Fairs of Buda and Pest from the Middle Ages to the 19th Century	873
<i>Attila Herédi</i> : Coastal Police at Pest (1870–1874)	895
<i>András Sipos</i> : The Revenues and Investments of Budapest in the Interwar Period	915
<i>Anikó Lukács</i> : The Feast of Saint Stephen as a Touristic Event at Budapest	943
<i>Attila Rácz</i> : The Working of Committees of Popular Supervision at Budapest in 1958–1959	969

CHRONICLE

<i>István Kenyeres</i> : The Budapest time machine as a means of historical research	989
<i>Noémi Népessy – Péter Horváth – Roland Perényi</i> : The Budapest effect. Capital attachments and identities. (Exposition review)	1005
<i>István Hermann – Katalin Toma</i> : Budapest historical monography	1013

BOOK REVIEWS

Anna Pumprová – Libor Jan (Hrsg.): <i>Cronica Aule regie – Die Königsaalerei Chronik (Dániel Bagi)</i>	1021

<i>Myroslav Voloshchuk</i> : Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property and Socio-Political Role (<i>Orsolya Berkes</i>)	1023
<i>Kárbin Ákos</i> : Wekerle Sándor, a Monarchia aranyembere (<i>Ágnes Ordasi</i>)	1025
<i>Jankó Ferenc</i> : Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között (<i>Ibolya Murber</i>)	1028
<i>Szilágyi Zsolt</i> : Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején (<i>Gábor Koloh</i>)	1030
Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): Magyarország külkapcsolatai (1945–1990) (<i>Róbert Barta</i>)	1033
AUTHORS OF THIS ISSUE	1037